

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

HISTORISK TIDSSKRIFT

TIENDE RÆKKE

UDGIVET AF

DEN DANSKE HISTORISKE FORENING

VED DENS BESTYRELSE

REDIGERET AF

POVL BAGGE OG ASTRID FRIIS

10. RÆKKE 6. BINDS 4. HEFTE

K Ø B E N H A V N

H. HAGERUPS BOGHANDEL, HOVEDKOMMISSIONÆR

BIANCO LUNOS BOGTRYKKERI A/S

1943

Det Kongelige Danske octroyerede Vestindiske Handelsselskab 1778—85.

En driftsøkonomisk Undersøgelse¹.

AF

P. P. SVEISTRUP

Det danske vestindiske Handelsselskabs Udvikling i den Tid, det eksisterede som privat Virksomhed, har tidligere kun været omtalt i Forbindelse med den almindelige historiske Udvikling, medens Selskabets Driftsøkonomi og Regnskabsforhold ikke hidtil har været behandlet. Herom findes der imidlertid et fyldigt Materiale paa Rigsarkivet. Det drejer sig særligt om Deliberationsprotokollerne fra København og Vestindien, af hvilke den første dog kun findes indtil 1783, Hovedbøgerne fra København og Vestindien, nogle Riscontri fra Vestindien og en Række spredte Dokumenter. Derimod mangler Regnskabsjournalerne, hvad der maa fremkalde en Begrænsning i det, der kan oplyses om Selskabets Handel.

I. Oktroyen.

Efter at det Vestindisk-Guineiske Kompagni var blevet ophævet i Aaret 1754, blomstrede Forretningsforbindelserne mellem de københavnske Købmænd og de vestindiske Plantere

¹ Ovenstaaende Afhandling er udarbejdet paa Grundlag af Arkivstudier foretaget for Institutet for Historie og Samfundsøkonomi af stud. mag. Aage Rasch; denne har ogsaa bistaaet ved Afhandlingens Udarbejdelse.

op. I 1750'erne og 1760'erne fuldendtes Opdyrkningen af St. Croix¹, og det var efter Datidens Forhold betydelige Sukkermængder, der førtes til København, saaledes at Hovedstaden fik en central Plads i Sukkerhandelen ikke alene i Kongeriget og Hertugdømmerne, men i alle Østersølandene. De private Købmænds Fortjenester svingede dengang som nu med Konjunkturerne, saaledes at særligt gunstige Konjunkturer fremkom, naar de konkurrerende Lande svækkedes gennem Krige. En særlig gunstig Konjunktur syntes at være ved at fremkomme med den nordamerikanske Frihedskrig i 1776, og Betydningen øgedes ved, at Frankrig, Spanien og senere ogsaa Holland kom med i denne Krig. Paa Baggrund heraf maa man se Udstedelsen af Oktroyen for det kongelige vestindiske Handelsselskab den 11. Maj 1778². Nogen nærmere Begrundelse af Udstedelsen kan ikke gives, da Forakterne mangler, ligesom Oktroyen ikke er omtalt i Commercekollegiets Journal før den Dag, da den blev udstedt. Selskabet fik Ret til at drive Handel overalt i Europa og de andre Verdensdele, forsaavidt denne Handel ikke var indskrænket ved andre Koncessioner. Det skulde have en Afdeling i København med Lager af tilladte Varer og Produkter, som var hidbragt fra Oprindelseslandet med egne eller andre danske Skibe. Endvidere skulde det have en Afdeling paa St. Thomas med alle Slags europæiske Varer til videre Forhandling.

Til denne Virksomhed skulde Selskabet have en Kapital paa 500.000 Rd., fordelt paa 5000 Aktier à 100 Rd. Aktierne skulde lyde paa Navn, og maatte kun tegnes af Kongens Under-saatter, og Beløbet skulde være indbetalt i Kongens Kasse inden næstfølgende 11. December. Selskabet skulde ledes af 6 Direktører, af hvilke de to skulde være henholdsvis den første deputerede i Generaltoldkammeret og den første deputerede i Commercekollegiet, medens een af Direktørerne skulde være en

¹ Jfr.: Svestrup: Bidrag til de dansk-vestindiske Øers økonomiske Historie særlig med Henblik paa Sukkerproduktion og Sukkerhandel (1942).

² Trykt i Schous Forordninger.

Forretningsmand. Den daglige Ledelse skulde overdrages til en handelskyndig Mand, der ikke maatte have privat Handel ved Siden af.

Til denne efter Tidens Forhold meget omfattende Virksomhed blev der givet følgende Begunstigelser: Selskabet fik, mod en aarlig Ydelse af 16.000 Rd. vestindisk Courant, Ret til den ind- og udgaaende Told, Anker- og Vejerpenge samt alle andre Told- og Havnerettigheder paa St. Thomas og St. Jan; det kongelige Toldvæsen skulde inddrive Pengene og betale Selskabet, hvad der indkom udover de ovennævnte 16.000 Rd. Selskabet skulde have Ret til Indtægter ved Told, Konsumption og Accise af al Kaffe, der indførtes i »samtlige Vore Riger og Lande« mod Erlæggelse af 20.000 Rd. dansk Courant; Kaffetolden skulde opkræves af Toldvæsenet, og Overskudet ud over Forpagtningssummen skulde indbetales til Selskabet. Det fik naturligvis de sædvanlige Udførselspræmier af indenlandske Manufakturvarer (Fabrikvarer), det eksporterede. Selskabet skulde have de nødvendige Pakhuse i København mod en vis aarlig Leje, paa St. Thomas derimod et Pakhus gratis.

For at lette Virksomhedens Start skulde Staten yde de nødvendige Laan rentefrit indtil Kapitalens Indbetaling, ligesom det stilledes i Udsigt, at den ogsaa senere kunde faa Laan paa sædvanlige Vilkaar indtil et Beløb af 500.000 Rd. I de første 2 Aar sikrede Staten Aktionærene et Udbytte paa 4 % af den indskudte Kapital; saafremt der i disse Aar opnaedes Overskud, kunde Direktionen bestemme, om dette skulde udbetales eller overføres til Reserve, medens Selskabet i det tredje Aar skulde udbetale Gevinsten med Undtagelse af 10 %, der skulde tilføres Reservefonden, indtil denne udgjorde 200.000 Rd. Selskabets Hovedkasse skulde i København være i den kongelige Bank, paa St. Thomas i den kongelige Kasse. Af Overskudet skulde der straks fradrages 5 % som Tantième; første deputeret i Generaltoldkammeret, første deputeret i Commercekollegiet og den handelskyndige Direktør skulde have 2 % til Deling, Administrationen i København $1\frac{3}{4}$ % og Administrationen i Vestindien $1\frac{1}{4}$ %. Paa Generalforsamlingen skulde der hvert

Aar aflægges en Beretning om Handelens almindelige Tilstand, medens Aktionærene ikke havde nogensomhelst besluttende Myndighed og f. Eks. ikke havde nogen Indflydelse paa Valget af Direktører.

Det i Henhold til denne Oktroy oprettede Selskab havde en væsentlig anden Stilling end det Kompagni, der var ophævet i 1754. Dette (det vestindisk-guineiske Kompagni) havde i det væsentlige Monopol paa Handelen og Pligt til at holde Øerne forsynede med danske Varer, og havde dermed hindret Udviklingen af de private Købmænds Initiativ. En saadan Ordning ønskedes aabenbart ikke gentaget, hvad der er forstaaeligt, naar man erindrer den stærke Udvikling af Sukkerhandelen paa St. Croix mellem 1754 og 1778. Det er ogsaa bemærkelsesværdigt, at det nye Selskabs Oktroy slet ikke nævner St. Croix, der paa dette Tidspunkt var den økonomisk mest betydende Ø. Det kan snarere antages, at Regeringen ved Kompagniets Dannelse har ønsket at gøre en Indsats for St. Thomas og St. Jan, der var blevet noget tilbage paa Grund af Konkurrencen med St. Eustacius¹. Denne Betragtning støttes ogsaa af, at det nye Selskab ikke fik Monopol paa Handelen paa disse Øer og af, at man allerede i Oktroyen havde søgt en ny central Opgave for Selskabet (Kaffehandelen) uden for den paa den Tid dominerende Sukkerhandel.

Ud fra denne Grundbetragtning maa man antageligt se den Begunstigelse, som Selskabet fik i Toldmonopolet paa Kaffe i Monarkiets europæiske Dele. Selskabets Afgift blev fastsat paa Grundlag af Gennemsnittet af de sidste 10 Aars Indtægter af Kaffe, saaledes at Selskabets Fortjeneste paa dette Omraade maatte bestemmes af den opnaaede Forøgelse af Omsætningen. Det foreligger da ogsaa dokumenteret, at de Indtægter, som Toldvæsenet afgav til Selskabet for det sidste Halvaar af 1778, udgjorde 6236 Rd. (fra Norge 1533 Rd., fra Hertugdømmerne

¹ Brev fra A. P. Bernstorff til Ditlev Reventlow 6. Juni 1778 (Bernstorffske Papirer udg. v. Aage Friis III (1913), Nr. 2133).

2744 Rd., fra Danmark uden for Sjælland 520 Rd., fra København og Sjælland 1439 Rd.)¹.

Paa tilsvarende Maade blev Toldafgiften for Vestindien fastsat². Endvidere maa man som særligt karakteristisk for Selskabet nævne dettes meget nære Tilknytning til Staten. Saaledes er det ejendommeligt, at 1. deputeret i Generaltoldkammeret og 1. deputeret i Commercekollegiet i Kraft af deres Embedsstilling skulde være Medlemmer af Selskabets Direktion. Det var ved Selskabets Oprettelse henholdsvis Chr. Ludvig Stemann og Heinrich Ernst Schimmelmänn. Medens den yngre Schimmelmänn sad i Direktionen, saa længe Selskabet havde den ved Oktroyen fastsatte Form, afløstes Stemann i 1781 af Kr. Fr. Numsen, der i 1782 atter afløstes af Chr. Ditlev Reventlow til 1784. Endvidere er det karakteristisk, at Aktiekapitalen skulde indbetales til Statskassen, og at denne paa forskellige Maader har virket som Kasse for Selskabet.

II. Aktionærer og Direktion.

I Tiden fra Oktroyens Udstedelse til 11. December 1778 blev der tegnet ca. 3000 Aktier. Resten blev liggende til Tegning, indtil de den 1. Maj 1779 alle blev udstedt paa Ihænde-haver og overtaget af Statskassen. Det drejede sig om ca. 1900 Aktier³, der derpaa blev liggende urørt indtil Udgangen af 1779. I 1780 bortsolgte ca. 150 Aktier, 1781 100, medens man i 1782 nøjedes med et Salg af 17 og derpaa holdt op med at bortsælge⁴. Blandt de store private Aktionærer finder man Statsminister J. O. Schack-Rathlou, der købte 50 Aktier, den senere Statsminister Joachim Godske Moltke, der købte 190, Stemann, der købte 100, den yngre

¹ RA. Skrivelse fra Gen. Toldkammeret af 10. Juli 1779, Bilag 143 til Selskabets Deliberationsprotokol.

² RA. Skrivelse fra Generaltoldkammeret af 9. Juli 1779. Bilag 142 til Delib.prot.

³ RA. Dansk Delib.prot p. 45 og Bilag 126.

⁴ RA. Selskabets Hovedbog over Aktionærerne 1778—85.

Schimmelmann, der købte 200, Arveprins Frederik (100), Storkøbmanden Niels Brock (220) og Etatsraad Niels Ryberg (200 Aktier). I disse Storaktionærers Besiddelser skete der ingen væsentlige Forskydninger. Det eneste bemærkelsesværdige er, at Etatsraad Ryberg i de første Maaneder af 1781 bortsolgte 136 af sine Aktier, og at Niels Brock i 1782 og 83 opkøbte ialt 200 Aktier¹, og senere endnu flere, saa at han i 1785 havde 353². Bortset fra disse Storaktionærer var Aktierne spredt paa mange Hænder. Skønt Aktierne efter Oktroyens Ordlyd skulde være udstedt paa Navn, lød de fleste af dem paa Ihændehaver, og da Salg ikke altid er noteret, er det vanskeligt at følge deres Omsætning. Af Aktieprotokollen fremgaar, at de noterede Aktier efter Tidens Forhold har været hyppigt omsat, og paa adskillige af de paa Ihændehaver lydende Aktiebrev kan man se, at de har været omsat adskillige Gange, uden at der findes nogen tilsvarende Notits i Hovedbogen over Aktierne. Aarsagen til den hyppige Omsætning er antagelig de stærkt svingende Kurser, om hvilke der, da Tal fra Opgangsaarene mangler, gengives følgende Oplysninger fra »Handelsefterretninger«³.

Kurs for en Aktie paa 100 Rd.s oprindeligt Paalydende

1— 3 — 1782	820 Rd.	7— 2 — 1783	420—430 Rd.
28— 6 — 1782	910—916 -	4— 4 — 1783	430—440 -
12— 7 — 1782	850 -	15— 8 — 1783	316 -
6— 9 — 1782	800 -	5—12 — 1783	307—308 -
1—11 — 1782	700—720 -	6— 2 — 1784	307 -
3— 1 — 1783	560 -	9— 4 — 1784	304—305 -

Den øverste Ledelse i Selskabet laa hos Direktionen, der dog antagelig har beskæftiget sig noget mere med Selskabets Forhold end Nutidens Bestyrelser, som den nærmest svarer til. Foruden de efter Oktroyen selvskrevne Direktører udnævntes ved konge-

¹ Selskabets Hovedbog over Aktionærerne 1778—85.

² RA. Fortegnelse over udstedte Obligationer 1786.

³ »Efterretninger om den inden- og udenlandske Handel, Skibsfart, Fabrique- og Manufactur-Væsen som og om Agerdyrkingen og Oeconomie i Almindelighed.« (1782—87).

lig Kabinetsordre af 19. Maj 1778 H. C. Schimmelmann (den ældre), Schack-Rathlou, O. H. Guldberg og som handelskyndig Niels Ryberg. Om disse Direktørers øvrige Embeder og Stillinger ved Tidspunktet for Selskabets Dannelse kan oplyses følgende: H. C. Schimmelmann (død 15. Februar 1782) var Medlem af Statsbalance- og Overskattedirektionen, af den ekstraordinære Finanskommission og endelig Direktør i Skatkammeret, hvad der var hans vigtigste Embede. Schack-Rathlou var Medlem af Gehejmestatsraadet og af Direktionen for Skatkammeret. 1782 blev han desuden Medlem af Overbankdirektionen, men afgik samme Aar baade derfra og fra Skatkammeret. Guldberg var Stats- og Geheimkabinetssekretær og blev 1782 Medlem af Overbankdirektionen. 1784 blev han Statsminister, men afskedigedes den 14. April samme Aar. Den handelskyndige Direktør Niels Ryberg var Indehaveren af et af de største Handelshuse i Landet. Han havde tidligere haft meget at gøre med dansk Kompagnihandel, bl. a. havde han fra 1772—75 været Medlem af Direktionen for asiatisk Kompagni. Han drev selv en stor Handel paa Vestindien og var velkendt med Forholdene derovre.

Foruden af de nu udnævnte, bestod Direktionen af de to selvskevne Medlemmer H. E. Schimmelmann og Stemann, om hvis øvrige Stillinger der kan oplyses følgende. Den første var 1. deputeret i Commercekollegiet og Medlem af Finanskollegiet (til 1781). 1782 blev han Commerceminister og Medlem af Bankdirektionen og Bankkontoret samt af den ekstraordinære Finanskommission. I August 1783 blev han afskediget fra Bankdirektionen, men i 1784 udnævntes han til 1. deputeret i Finanskollegiet, til Medlem af Skatkammerdirektionen og Overbankdirektionen, og samme Aar blev han udnævnt til Finansminister. Stemann var, foruden 1. deputeret i Generaltoldkammeret, deputeret i Finanskollegiet, Medlem af Overskattedirektionen og 1. deputeret i Rentekammeret. 1782 afgik han fra Rentekammeret og udnævntes til Finansminister.

Selskabets Direktører var saaledes Indehavere af adskillige af de vigtigste Statsembeder, med hvilke Selskabet skulde korrespondere, og vi ser da Gang paa Gang, at der er de samme

Underskrifter under Selskabets Henvendelser til Myndighederne og disses Svar til Selskabet; man forstaaer derfor, at Flertallet af Selskabets Henvendelser blev imødekommet, ogsaa hvor de efter en senere Tids Tankegang kan synes at være af tvivlsom Berettigelse.

Den daglige Ledelse af Selskabet blev overdraget til de saakaldte Administratorer, i København F. C. Trant (kommitteret i vestindiske Sager i Generaltoldkammeret) og Agent Conrad Hauser, i Vestindien (paa St. Thomas) P. J. Reemke og Schwartzkopf. Som Bogholder i København Simon Jensen og paa St. Thomas Martin Meermann. Alle de paagældende havde større eller mindre Aktieposter.

Foruden disse var der ganske faa Skrivere og Pakhusbetjente paa Kontorerne her og paa St. Thomas¹.

III. Driften paabegyndes 1778—79.

Uanset at Aktiekapitalen først skulde være indbetalt den 11. December 1778, paabegyndtes Virksomheden straks, idet de fornødne Midler i Henhold til Oktroyen ydedes som rentefrie Laan fra Staten. Det samlede Beløb hertil steg successivt til 93.000 Rd.².

Selskabets første egentlige Opgave maatte være at skaffe den fornødne Pakhusplads. Dette var lovet af Staten, men det voldte visse Vanskeligheder. En Henvendelse til den kongelige grønlandske Handel blev afslaaet³, og Staten maatte dels købe et Hus i Amaliegade⁴, dels tilbyde, at man foreløbigt kunde bruge Væksthuset i Botanisk Have⁵, og endelig maatte Staten overlade Selskabet Halvdelen af det kongelige Hovedoplagshus⁶.

¹ Delib.prot. p. 14 ff. og Hovedbøgerne over Aktionærerne.

² RA. Skrivelse fra Stats-Balance-Direktionen 30. Nov. 1778. Bilag 77 til Delib.prot.

³ Brev af 26. Okt. 1778. Bilag 65 til Delib.prot.

⁴ Skrivelse fra Stats-Bal.-Dir. af 9. Juni 1778. Bilag 18 til Delib.prot.

⁵ Delib.prot., p. 20.

⁶ Skrivelse fra Stats-Bal.-Dir. af 27. Maj 1779. Bilag 129 til Delib.prot.

I Foraaret 1779 fik Selskabet yderligere et Pakhus, saaledes at det den 22. Juni 1779 havde tre Pakhuse¹.

Selskabet satte sig først som Opgave at udnytte den Begunstigelse, det havde faaet vedrørende Kaffehandelen her i Riget. Afgiften var paa dette Tidspunkt 6 Sk. pr. Pund². Den væsentlige Del af denne Afgift har været Tolden og Konsumtionen, idet det af en Skrivelse fra Generaltoldkammeret³ fremgaar, at den samlede Accise af Kaffe for et Aar i Danmark og Norge er beregnet til 474 Rd., som Selskabet (i Modstrid med Oktroyens Bestemmelser) maatte udrede til Byerne. Der blev straks sendt Cirkulærer til alle Toldere om at føre særligt Regnskab over Kaffe-tolden⁴, og Selskabet ydede Toldbetjentene særlige Belønninger, naar de var virksomme for at forhindre Smughandel⁵.

For at komme hurtigt i Gang besluttede man allerede den 30. Maj at købe store Partier Kaffe i de franske Havne og i Altona. Den saaledes købte Kaffe skulde sælges en Gros (mindste Parti 500 Pund), og man besluttede at regne med en Avance paa 4 Sk., saaledes at Udsalgsprisen vilde blive ca. 20 Sk. pr. Pund.

Der blev yderligere købt store Partier, dels i Frankrig og dels i Hamburg, og dette fordeltes til Kommissionærer i de vigtigste Byer i Danmark, Norge og Hertugdømmerne⁶.

Man maatte derefter skaffe sig Varer, der kunde sælges i Vestindien, og man købte derfor betydelige Mængder Linned, først i Schlesien og Hamburg, senere yderligere Partier andetsteds i Tyskland. Efterhaanden blev der ogsaa købt andre Varer i forskellige fremmede Lande. For at støtte den hjemlige Virksomhed gav man Bankkontoret i Altona Ordre til at indkøbe og nedsalte 1000 Tønder Kød⁷.

Ved Forordningen af 19. April 1779 bestemtes det til Fremme

¹ Delib.prot. p. 51.

² Commercekoll.s Journal 20. Maj 1778.

³ Brev af 29. Jan. 1779. Bilag 102 til Delib.prot.

⁴ Fogtmanns Reskripter 30. Maj, 13. og 20. Juni 1778.

⁵ Delib.prot. p. 25 og Fogtmann 26. Sept. 1778.

⁶ Delib.prot. og Selskabets Hovedbog ²⁹/₆ 1778—³⁰/₆ 1780.

⁷ Delib.prot. og Selskabets Hovedbog ²⁹/₆ 1778—³⁰/₆ 1780.

af indenlandsk Virksomhed, at alle Skibe, der sejlede til de dansk-vestindiske Øer, for hver Commercelæst skulde medtage for 15 Rd. Provisioner, deraf Halvdelen Mel, Brød, Sild og Bønner. Til Gengæld ydedes en Præmie, der for en Tønde Kød sattes til 3 Mk. d. C., for en Tønde Sild 1 Mk. o. s. v.; endvidere ydedes der Præmier for indenlandske Industrivarer, særlig Tekstiler¹.

Foreløbig havde Selskabet ingen Skibe, og man havde kun opkøbt Eksportvarer, der var forholdsvis værdifulde i Forhold til Rumfanget. Disse Varer søgte man at sende med andre Skibe, men det var vanskeligt at faa Plads, og man henvendte sig derfor til Administrationen for den grønlandske Handel for at leje nogle af dettes Skibe; dette blev først afvist, men da Selskabet ikke kunde skaffe sig Skibe hverken til Leje eller Køb², blev der i Foraaret 1779 givet Tilladelse til, at Selskabet laante 6 af den grønlandske Handels Skibe⁴; disse var hver 120 à 130 Commerce-læster og skulde afgaa i Efteraaret 1779³.

Det kneb noget med at faa Virksomheden paa St. Thomas i Gang. Instruksen blev først fastsat den 21. Oktober 1778; efter denne skulde man ved de europæiske Varers Ankomst sætte Priser efter Fakturabeløbet og dertil lægge Fragt, Assurance, samt Fortjenesten. Man skulde købe alle vestindiske Varer, men især Kaffe, og man skulde drage Omsorg for, at der stod i Skibspapirerne, at Varerne tilhørte kongelige danske Undersaatter, og at fremmede Staters Navne ikke blev nævnt. Man skulde endvidere forsøge Handelen paa St. Domingo, Martinique og Porto Rico. Som Pengeforbindelse skulde den kongelige Kasse benyttes, og der blev draget Omsorg for, at Selskabet kunde laane en saa stor Sum, at det kunde købe en hel Priseladning, hvis det blev nødvendigt.

I de sidste Maaneder af 1778 afrejste Reemke og Meermann⁵,

¹ Schous Forordn. 19. April 1779.

² Delib.prot. pp. 27, 34, 39 og 43.

³ RA. Commercekoll.s Forestillings- og Resolutionsprotokol 21. Maj 1779.

⁴ Bilag 56 a til Delib.prot.

⁵ Delib.prot. p. 32.

men allerede i Januar 1779 kom Direktionen til den Opfattelse, at der burde sendes en Mand til St. Thomas, der var kendt med Forholdene og kunde afgøre Tvivlstilfælde; hertil valgte man Etatsraad Heinrich, der skulde være 7. Direktør, men ikke kaldes saadan, idet Oktroyen bestemte, at der kun skulde være 6 Direktører¹. Heinrich skulde særligt tage sig af Kaffehandelen og Handelen paa Nordamerika².

I Maj Maaned var Selskabets Embedsmænd ankommet til St. Thomas, og da der samtidig var kommet Varer, kunde Handelen begynde. Man tog straks fat paa at købe Kaffe i store Partier, og den kongelige Kasse maatte derfor yde betydelige Laan³.

Selskabets første Regnskabsaar sluttede den 30. Juni 1779, og da man ikke kunde opgøre nogen Fortjeneste, maatte Statskassens Rentegaranti blive aktuel, hvorfor denne betalte de lovede 4 % i Udbytte⁴.

IV. Den gode Periodes almindelige Forhold.

Den dominerende Person inden for Selskabets Direktion var den ældre Schimmelmänn, og Direktionen turde intet foretage uden hans Samtykke. Ved et Møde i 1781, hvor Schimmelmänn ikke var til Stede, vilde den øvrige Direktion saaledes ikke træffe Bestemmelse om en saa ringe Sag som at ansætte to Kontorbetjente eller Assistenten i Altona⁵. Efter den ældre Schimmelmänn's Død 15. Februar 1782 blev Numsen, der siden Stemmanns Afgang havde været selvskreven Direktør⁶, paa Arveprins Frederiks Henstilling valgt til permanent Direktør⁷. I 1782 tog Schack-Rathlou sin Afsked efter at være blevet uenig med

¹ Commercekoll.s Forestillings- og Resolutionsprot. 11. Jan. 1779.

² RA. Vestindisk Delib.prot. p. 10.

³ Ibidem p. 4 ff.

⁴ Delib.prot. p. 50.

⁵ Ibidem p. 139.

⁶ Delib.prot. p. 120.

⁷ Ibidem p. 148 og sammes Bilag 12 (1782).

Guldberg, og Etatsraad Heinrich rykkede derved op til almindelig Direktør¹. I Vestindien blev det overdraget Generalmajor Schimmelmänn, der var Viceguvernør, at føre Tilsyn med Selskabets Forhold². I 1783 blev den tidligere Konsul i Petersborg, Bruun, ansat som Medadministrator³.

I Henhold til Oktroyen havde Selskabet Ret til at faa et Pakhus af Staten mod en passende Leje, og det henholdt sig gentagne Gange hertil, efterhaanden som dets Virksomhed voksede. I Juli 1779 indsendte det saaledes Tegninger og Overslag af Professor Harsdorf til et nyt Pakhus, og dette godkendtes ved kongelig Resolution⁴. Pakhuset byggedes af Selskabet og betales af Staten. I 1780 fik man Tilladelse til at bygge to Etager til, saa at der ialt blev 5 Etager⁵, og i 1781 maatte der ofres betydelige Beløb til Forstærkninger og Udbedringer paa det⁶. Det kom til at koste Staten 80.000 Rd.⁷, og Selskabet erklærede sig villig til at betale 3000 Rd. i aarlig Leje for det og Administrationsbygningen i Amaliegade under Forudsætning af, at Konjunkturerne holdt sig⁸. Selskabet var meget tilbageholdende med Indbetalingen af Lejen for de forskellige Pakhuse, saaledes anmoder Generaltoldkammeret den 30. Januar 1783 om Betaling af den Leje, der var forfalden den 1. Maj 1781, ligesom Selskabet allerede paa dette Tidspunkt anmoder om Nedsættelse af Lejen⁹.

I Selskabets første Aar benyttedes, som nævnt, i høj Grad Skibe tilhørende den grønlandske Handel; Fragten var i 1780 fastsat til 1½ Sk. pr. Pund Sukker for Returlasten, en Pris, der i 1781 forhøjedes til 1¾ Sk.¹⁰. Skibene var dog ikke alene beskæftiget i den direkte Sejlads, men sejlede ogsaa paa Østersøen og

¹ Bilag 62 til Delib.prot. (1782).

² RA. Beretning paa Generalforsamlingen 1782.

³ Delib.prot. p. 160 og Bilag 30 (1783).

⁴ Skrivelse fra Commercekoll. 3. Aug. Bilag 153 til Delib.prot. (1779).

⁵ Skrivelse fra Stats-Bal. Direktionen. Bilag 284 til Delib.prot. (1780).

⁶ Bilag 70 til Delib.prot. (1781).

⁷ Bilag 11 (1782) og 18 (1783) til Delib.prot.

⁸ Bilag 27 (1782) til Delib.prot.

⁹ Bilag 12 og 79 til Delib.prot. (1783).

¹⁰ Delib.prot. p. 105.

Middelhavet, idet Selskabet havde Forretningsforbindelser over hele Europa¹.

I 1779 og 1780 blev Varerne sendt til Vestindien enten paa fragtede Skibe eller som Partskladning. Der blev saaledes i Efteraaret 1779 afsendt 7 Skibe med Varer for ca. 30.000 Rd. hver, i 1780 afsendte man 15 Skibe med Varer for ca. 40.000 Rd. hver, men ved Siden heraf blev der sendt betydelige Varepartier med andre Skibe².

Efterhaanden viste det sig fordelagtigt for Selskabet selv at købe Skibe. I Slutningen af Aaret 1781 havde man ialt købt 6 for ca. 200.000 Rd. I 1782 købte man et nyt Skib til Erstatning for et forlist, men maatte betale 76.000 for det. Senere købte man yderligere to større og to mindre Skibe, de to sidste til Sejlads i Vestindien, saaledes at man ialt havde 10 Skibe³.

Skibene skulde ifølge Oktroyen være forsikrede med Undtagelse af 6000 Rd. for egen Regning (senere forhøjet til 30.000 Rd.).

I Oktober 1779 udstedtes en kongelig Kabinetsordre, hvorefter Selskabets Skibe fik Ret til at sejle paa fremmede Øer i Vestindien. De kunde blive konvoyerede, naar de ikke sejlede med Ammunition, ikke sejlede paa Nordamerikas Fastland eller paa Øer, hvor det ikke var tilladt fremmede at handle, og naar man kunde bevise, at Varerne var danske⁴. Allerede efter et Par Maaneder blev der fra privat Side klaget over, at Selskabet havde givet Tilladelse til, at dets Skibe anløb St. Eustacius, hvilket var forbudt⁵. Selskabet svarede, at det kun var for at hente Breve⁶, men Commercekollegiet blev i 1782 klar over, at der alligevel var foretaget Oplosning af Varer. Kort efter Forseelsen blev Forbudet mod Sejlads paa St. Eustacius iøvrigt ophævet⁷. Skibenes Søpas lød altid paa St. Thomas, selv om de

¹ Delib.prot. p. 53.

² RA. Beretning paa Generalforsamlingen 1780.

³ RA. Beretningerne paa Generalforsamlingerne 1781 og 1782.

⁴ Bilag 172 B og 175 til Delib.prot. (1779).

⁵ Bilag 182 til Delib.prot. (1779).

⁶ Bilag 183 B til Delib.prot. (1779).

⁷ Bilag 17 til Delib.prot. (1782).

private handlende om ikke at konkurrere med dem om Sukker-eksporten fra St. Croix. Derimod har Selskabet foruden ganske smaa Partier St. Croix-Sukker købt betydelige Sukkermængder fra de andre Øer, som Regel i Forbindelse med Kaffeindkøbene. Dette Sukker blev delvis solgt ved de store Auktioner i København og delvis eksporteret. Dernæst havde Selskabet en betydelig Handel med Tobak, i den første Tid væsentlig fra Porto Rico, senere overvejende fra Virginia. Endelig handledes med andre vestindiske Produkter, naar Lejlighed gaves, herunder kan man særligt nævne Indigo¹.

Varerne til Vestindien opkøbtes som tidligere omtalt over hele Europa. I September 1779 skrev Heinrich, at de europæiske Eksportprodukter stod i høj Pris og antagelig vilde vedblive dermed, saa længe Krigen varede. Han ønskede derfor større Mængder end aftalt, særligt af Mel, Sild og tørret Fisk². Det var dog vanskeligt at købe Varerne i Europa, fordi Priserne ogsaa her var stigende, og det nævnes i April 1783, at et Parti russisk Jærn, der var bestemt til Vestindien, kunde sælges med endnu større Fordel i England, hvilket ogsaa skete³. Under disse Forhold var de tidligere nævnte Provisionspræmier unødvendige, og de ophævedes derfor ved Forordning af 3. April 1782⁴.

I Vestindien gik Handelen i disse Aar strygende. Før 1780 tog Hollænderne den største Fortjeneste af Handelen paa de engelske, franske og spanske Øer, men Selskabet gjorde straks en betydelig Indsats for at opnaa en Del af Gevinsten, og der gennemførtes mange Byttehandler, særligt med de franske Øer, hvorved man for de europæiske Varer fik vestindiske Produkter, for det meste med stor Fordel for Selskabet⁵.

I 1780 kom Holland i Krig med England, og det bevirkede naturligvis en Forøgelse af Gevinstmulighederne for det danske Selskab⁶.

¹ RA. Vestindiske Hoved- og Riscontrobøger.

² Delib.prot. p. 56.

³ Delib.prot. p. 161.

⁴ Schous Forordninger.

⁵ Delib.prot. p. 61.

⁶ A. P. Bernstorff skrev den 6. Januar 1781 i et Brev til Ditlev Reventlow: »Det er en meget lykkelig Nyhed for Danmark, at der er erklæret

For at kunne udnytte disse Muligheder søgte og fik man Kongens Tilladelse til at bringe Varer til de andre Øer, dog ikke nogen Form for Krigskontrabande. Selskabet fik Ret til at købe amerikanske Varer for de solgte, lade disse behandle som danske og føre dem hjem under dansk Beskyttelse og dansk Flag. Den i Vestindien stationerede danske Fregat fik Ordre til at beskytte denne Handel¹. Denne overordentlig fordelagtige Handel blev udvidet til alle danske Undersaatter, og St. Thomas blev i stigende Grad gjort til en almindelig Frihavn (jævnfør nærmere Forordningen af 4. Nov. 1782)². En fordelagtig Handel baade i Europa og Vestindien krævede forholdsvis megen Kapital, og Selskabet var Gang paa Gang i Likviditetsvanskeligheder; disse blev dog klaret, dels ved Laan i Bankerne i København og Altona, dels ved Laan i Udlandet, som Staten gav Garantier for.

Fra Statens Side viste man Selskabet stor Interesse og ydede det betydelig Støtte ud over, hvad der allerede var lovet ved Oktroyen. Da Selskabet havde maattet betale ret betydelige Beløb i Øresundstold, blev det under 17. Maj 1780 bestemt, at Selskabet skulde fritages for Øresundstolden³, og under 20. September 1781, at det ogsaa kunde faa Refusion af Øresundstolden for Varer, der var indført hertil med Genudførsel til Vestindien for Øje⁴. Endvidere blev det, da Staten i 1779 havde indført en ekstra Told paa 1 % af Kaffe, bestemt, at Selskabet skulde fritages for denne Afgift⁵. Endelig fik man som særlig Begunsti-

Holland Krig. Det bringer os ud af vore største Vanskeligheder, hvis vi forstaar at benytte os af det.« — — »Allerede den første Meddelelse om Nyheden, der fik alle indiske Varer til at stige fra 20 til 30 %, bærer Vidnesbyrd om en umaadelig Fordel, og hvad vil man ikke vinde paa de Skibe, som vi venter i Aar, paa Fragterne i Middelhavet og paa Fisk af alle Slags, som vi næsten faar hele Handelen med. Forsynet gør alt for Danmark.« (Bernstorffske Papirer III (1913), Nr. 2273.)

¹ Kabinetsordrer af 22. Okt. og 16. Okt. 1779. Bilag 172 B og 175 til Delib.prot.

² Schous Forordninger.

³ Skrivelse fra Gen.-Toldkammeret. Bilag 240 til Delib.prot. (1780).

⁴ Skrivelse fra Gen.-Toldkammeret. Bilag 76 til Delib.prot. (1781).

⁵ Commercekoll.s Forestillings- og Res.prot. 7. Juni 1781.

gelse Fritagelse for at svare Told af en større Mængde Hamp, der købtes i Rusland, forarbejdedes her og genudførtes til Vestindien¹.

Den Toldbegunstigelse, Selskabet havde i Henhold til Oktroyen, var $2\frac{1}{2}\%$ af Indførselsværdien og $2\frac{1}{2}\%$ af Udførselsværdien ved St. Thomas og St. Jan. For at opbølge Handelen bestemtes det i Slutningen af 1779, at Indførselstolden skulde bortfalde for de vigtigste amerikanske Produkter (Kaffe, Sukker, Tobak, Indigo og Kakao). Til Erstatning fik Selskabet mod en aarlig Afgift af 1500 Rd., der beregnedes som Gennemsnit af de 15 foregaaende Aars Indtægt, Ret til en Told af 2% paa de Varer, der blev indladet paa St. Thomas og St. Jan og sendt til »de danske Europæiske Stater«.

Den vigtigste af disse var Sukker, for hvilket der beregnedes en Værdi, der først udgjorde $5\frac{1}{2}$ Rd. pr. 100 Pund, men i 1781 var $7\frac{1}{2}$ Rd. og 1782 endnu højere².

VI. Regnskabsoplysninger for de enkelte Varer.

Selv om Regnskaberne, som det fremgaar af det foregaaende, ikke engang har været ført tilfredsstillende efter Tidens Krav, kan der dog af Bøgerne indhentes Oplysninger om Priser, omsatte Mængder og delvis ogsaa om Bruttofortjeneste for de betydningfuldste Varekategorier.

For Kaffens Vedkommende fremgaar Indkøbene paa St. Thomas af følgende Oversigt:

$\frac{1}{1}$ - $\frac{31}{12}$	1779	35.868	Rd. v. C.
- - -	1780	153.706	- - -
- - -	1781	347.255	- - -
- - -	1782	615.800	- - -
- - -	1783	120.649	- - -
- - -	1784	22.446	- - -
- - -	1795	25.481	- - -

¹ Skrivelse fra Gen.-Toldkammeret, Bilag 229 til Delib.prot. (1780).

² Commercekoll.s Forestillings- og Res.prot. 1784 Nr. 10, og Skrivelse fra samme Koll. af 14. Dec. 1778, Bilag 194 til Delib.prot. (1779).

Om Indkøbspriserne foreligger kun spredte Oplysninger, hvoraf fremgaar, at Indkøbsprisen i de første Aar gennemsnitlig var 10 Sk. pr. Pund mod 20 Sk. gennemsnitligt i 1783¹. For det samlede Salg foreligger der fra de københavnske Hovedbøger nøjagtige Oplysninger:

Aar	Mængde i Pund	Værdi i Rd. d. C.	Gennemsnitlig Pris pr. Pund i Skilling
¹ / ₇ 1778— ³⁰ / ₆ 1779	783.696	163.360	20
- 1779— - 1780	1.702.549	378.838	21
- 1780— - 1781	1.136.029	258.084	22
- 1781— - 1782	4.556.398	1.350.612	28
- 1782— - 1783	4.514.464	1.071.768	23
- 1783— - 1784	2.420.570	535.200	21
- 1784— - 1785	2.813.554	797.654	27

Fortjenesten paa Kaffen blev i Bøgerne opgjort, saaledes at de direkte Omkostninger og Fragten blev ført til Udgift paa Kontoen, hvorefter følgende Beløb overførtes til Gevinst- og Tabskonto:

¹ / ₇ 1778— ³⁰ / ₆ 1779	21.744 Rd.
- 1779— - 1780	53.819 -
- 1780— - 1781	73.477 -
- 1781— - 1782	352.512 -
- 1782— - 1783	93.707 -
- 1783— - 1784	60.970 -
- 1784— - 1785	131.157 -

Af ovenstaaende og andre Oplysninger fremgaar, at Selskabet gennem hele Perioden har købt betydelige Mængder af Kaffe fra andre Steder end Vestindien. I Begyndelsen synes det, som om man har fastsat Priserne paa Hjemmemarkedet saaledes, at de kunde give en passende Handelsgevinst. Senere tog man store Fortjenester ved Eksporten, men det varede ikke længe, inden ogsaa de indenlandske Priser forhøjedes. Det fremgaar af Bøgerne, at i 1781—82 var Prisen ved Salg i mindre Partier (Indlandet) ca. 40 Sk., altsaa det dobbelte af Priserne ved Selskabets Start, og i dette Aar naaedes da ogsaa meget

¹ De vestindiske Hovedbøger og Riscontri.

store Fortjenester paa Kaffehandelen. Da Freden kom, sank Eksportpriserne, medens man søgte at holde paa Fortjenesten paa det indenlandske Marked. Af Bøgerne fremgaar, at der i 1782—83 solgtes Kaffe til Amsterdam til en gennemsnitlig Pris af 24 Skilling pr. Pund, til Riga 24 Sk., til Altona 23 Sk., medens der tilsvarende forlangtes 27 Sk. i København og 28 Sk. af Provinsens Købmænd. Selskabet har saaledes her faaet en Overpris af 4 Sk. eller $\frac{2}{3}$ af den Beskyttelse, der blev tilstaaet det ved Oktroyen. I 1784—85, da Selskabets Stilling ved Eksporten var meget daarlig, udnyttede man sin Monopolstilling paa Hjemmemarkedet stærkt, saaledes at man i dette Aar med dets meget daarlige Konjunkturer havde Maksimum af Bruttofortjeneste paa Kaffe.

Paa samme Maade som for Kaffen gengiver vi efter Bøgerne Værdien af Sukkerindkøbene i Vestindien i følgende Oversigt¹:

$\frac{1}{1}$ — $\frac{31}{12}$	1779	63.080	Rd. v. C.
—	1780	110.390	- - -
—	1781	220.549	- - -
—	1782	331.151	- - -
—	1783	395.036	- - -
—	1784	41.077	- - -
—	1785	25.738	- - -

Sukkerindkøbene, maalt i Penge, har saaledes været af omtrent samme Størrelsesorden som Kaffeindkøbene. Om Priserne findes der ligeledes kun spredte Oplysninger, men af disse synes at fremgaa, at Prisen allerede i 1779 har været forholdsvis høj (12 Skilling), at der derefter kun har været en mindre Prisstigning, medens Prisfaldet efter Krigen har været særdeles stærkt. Salget i Europa fremgaar af omstaaende Oversigt.

Af denne Oversigt i Forbindelse med den foregaaende fremgaar, at Størstedelen af det Sukker, der er solgt her, er købt i

¹ Medens man i Danmark havde et Regnskabsaar fra 1. Juli til 30. Juni, brugte man i Vestindien Kalenderaaret; dette giver nogen Usikkerhed ved Sammenligninger, men ændrer ikke Billedets Hovedtræk. Regnskaberne er gennemgaaende ført i Rd. vestindisk Courant.

Aar	Mængde i Pund	Værdi i Rd.	Gennemsnitlig Pris pr. Pund i Skilling
¹ / ₇ 1778— ³⁰ / ₆ 1779	0	0	—
- 1779— - 1780	735.129	90.889	12
- 1780— - 1781	1.041.797	129.516	12
- 1781— - 1782	2.224.044	321.252	14
- 1782— - 1783	5.214.434	675.050	12
- 1783— - 1784	4.477.972	585.769	13
- 1784— - 1785	1.688.608	167.884	10

Vestindien. Det synes ved en Sammenligning af Indkøbs- og Salgspriser, som om der paa dette Omraade har været en væsentligt haardere Konkurrence end for Kaffen (hvor der i Henhold til Oktroyen var en stærk Beskyttelse). Den vanskelige Stilling for Selskabets Sukkersalg skyldes antagelig dels Konkurrencen med de private Købmænd, der rimeligvis har haft et delvist Monopol ved Handelen paa St. Croix, og dels, at Selskabet har betalt høje Priser ved Sukkerets Indkøb paa de andre vestindiske Øer. Dette stemmer meget godt med den i Bøgerne opførte Bruttofortjeneste, idet denne i 1781—82 er opgjort til 61.357 Rd. d. C., medens der i de tre følgende Aar har været Tab paa henholdsvis 98.964, 50.354 og 6.042 Rd., ialt et Tab paa 155.380 Rd.

Den tredie betydningsfulde Importartikel var som nævnt Tobakken. Her handledes med en Vare, hvis Kvalitet differerede stærkt, hvilket maa holdes i Erindring i det følgende. I de første Aar købte man betydelige Mængder Tobak, dels fra Porto Rico, dels fra Virginia. Da dette Indkøb blev taget til København, gav det et Tab paa 5.341 Rd. I Højkonjunkturaarene ses der ikke at være handlet med Tobak i større Omfang, og det maa antages, at hele den disponible Tonnage har været beslaglagt til Sukker og Kaffe. Da Fredsslutningen kom, har man igen forsøgt at indføre Tobak med det Resultat, at der i 1783—84 var et Tab paa 11.023 Rd. og i 1784—85 paa 1.284 Rd.

Foruden disse Hovedvarer handlede Selskabet i Ny og Næ ogsaa med andre vestindiske Produkter. Af disse er der kun Anledning til at nævne Indigo og Kakao; heraf gav Indigo en i

Forhold til den omsatte Mængde stor Fortjeneste, medens det økonomiske Resultat af Kakaohandelen var uden Betydning.

Med Hensyn til Eksportvarerne fra Europa og Salget i Vestindien kan man paa Grundlag af Regnskaberne give følgende Oplysninger.

Aar	Omsætning efter Indkøbsværdi:				
	Trævarer Rd.	Linned Rd.	Tov og Hamp Rd.	Jærn Rd.	Diverse euro- pæiske Varer Rd.
1778—1779	0	115.750	2.190	1.338	64.679
1779—1780	0	114.459	37.616	3.506	140.433
1780—1871	1.035	316.774	49.901	20.894	253.156
1781—1782	18.946	374.951	33.706	18.831	405.378
1782—1783	21.568	238.028	26.905	17.662	289.374
1783—1784	1.372	70.442	11.567	596	33.496
1784—1785	—	15.357	—	—	1.867

Af Oversigten fremgaar, at de to største Konti har været Linned og Diverse europæiske Varer. Linnedet findes i mange forskellige Kvaliteter og er opført som: fint Linned, Lærred, groft Klæde, Sejldug, Indpakkingslærred m. m.; mindre Mængder er købt i Jylland, men det meste er købt i forskellige Lande i Europa, f. Eks. Flandern, Bretagne, Hannover, Holland, Sachsen, Irland og Rusland, men Størstedelen er købt i Sydtyskland. Opkøbene har blandt andet fundet Sted gennem de forskellige udenlandske Huse, som Selskabet stod i fast Forretningsforbindelse med. Kontoen: Diverse europæiske Varer er for Aaret 1781—82 for en Række Hovedposters Vedkommende analyseret efter Fakturabeløbene ved Afsendelsen til Vestindien:

1) Korn, Mel, Brød, Ærter og Bønner	25.475 Rd.
2) Kød og Flæsk	41.183 -
3) Smør og Ost	10.487 -
4) Fisk (mest saltede Sild)	8.509 -
5) Metalvarer (især til Brug ved Sukkerproduktionen)	27.570 -
6) Beklædningsgenstande, Tøjer, Sejldug	28.477 -
7) Vine og Spirituosa	15.516 -
8) Varer til Køkkenbrug (Porcelæn, Gryder m.m.)	6.037 -
9) Bygningsmaterialer, Tøndebaand m. m.	4.832 -
10) Stenkul	3.091 -

Af omstaaende omfatter de fire første Poster de saakaldte, tidligere omtalte Provisioner, der i det væsentlige er indkøbt i de europæiske Dele af Monarkiet. De øvrige Grupperes Varer er for største Delen indkøbt i Udlandet, dog er der en Del dansk Øl og danske og norske Bygningsmaterialer. Ved Sammenligning med de ovenfor givne Oplysninger om Omsætning efter Indkøbsværdi bør det bemærkes, at Lagrene i København pr. 30. Juni 1782 var forholdsvis store.

Om Fortjenesten paa de enkelte Konti oplyser Bøgerne kun meget lidt, idet alle de udsendte Varer gaar ind paa en samlet Lagerkonto i Vestindien, hvorfra Fortjenesten overføres til Gevinst og Tabskonto. Da Bogføringen, særligt paa St. Thomas, er endog meget ringe, har Selskabet ved de forskellige Regnskabsafslutninger ikke noget klart Overblik over, hvad der er tjent. I 1780—81 er Fortjenesten efter Bøgerne 86.096 Rd., men man anslaaer i Beretningen en Fortjeneste paa 250.000 Rd. Det fremgaar imidlertid tydeligt, at Lageret har været stærkt stigende, indtil det ved Udgangen af 1782—83 er paa 1.323.981 Rd. Derefter er det faldet lidt, men staar dog endnu ved Udgangen af 1784—85 opført til 1.085.255 Rd. I dette Beløb er det store Prisfald ikke medregnet, jævnfør den senere Omtale af Statens Overtagelse af Aktierne.

Det er maaske rimeligt atter at fremhæve, at Tallene maa læses med et vist Forbehold, idet Regnskaberne har været daarligt ført, og Selskabets Ledelse ikke kan antages at have haft Oversigt over Rentabiliteten af de forskellige Dispositioner.

VII. De samlede Driftsresultater i Opgangsaarene.

I de første to Aar, hvor Selskabet havde Rentegaranti fra Statens Side, blev der ikke opgjort nogen egentlig Gevinst- og Tabskonto, og Aktionærerne fik derfor det garanterede Udbytte udbetalt af Statskassen, idet den regnskabsmæssige Fortjeneste blev betragtet som Reserve¹.

¹ RA. Hovedbøgerne og Beretningen 1783.

Af den Beretning, der blev afgivet til Aktionæerne for Aaret 1780—81, fremgaar det, at Gevinsten er 251.581 Rd.; heraf er langt den største Del tjent ved Salget i Monarkiets europæiske Dele af Kaffe, Sukker og andre vestindiske Varer. Af Salget i Vestindien er der ikke opgjort nogen Fortjeneste, men der er beregnet Renter af den i Lageret opgjorte Kapital. Den regnskabsmæssige Opgørelse af de kongelige Privilegier har for dette Aar vist et meget lille Overskud. Af Fortjenesten er der henlagt 200.000 Rd. til den i Oktroyen befalede Reservefond, medens Aktionæerne har faaet 10 % eller ialt 50.000 Rd. udbetalt.

Den samlede Fortjeneste i Aaret 1781—82 er paa Gevinst- og Tabskontoen 1.025.000 Rd., det vil sige Aaret har været glimrende. Den største Fortjeneste er paa Kaffe-kontoen, omkring 350.000 Rd., hvoraf den direkte fra Vestindien importerede Kaffe giver Størstedelen. Fortjenesten paa Varer solgt i Vestindien er opgjort til 184.000 Rd. Man har imidlertid gennem en særlig Konto taget en Fortjeneste paa 150.000 Rd., som maa antages at skyldes en Opskrivning af Lageret i Forventning om fortsat store Fortjenester. Naar man har ønsket at gøre Fortjenesten saa ekstraordinær stor, maa det ses i Forbindelse med, at man allerede et halvt Aar tidligere havde meddelt, at der var en Fortjeneste paa 200 Rd. pr. Aktie, som man af Hensyn til Selskabets Likviditet ikke vilde udbetale, men benytte til en Opskrivning af Aktiekapitalen fra 500.000 til 1.500.000 Rd. Man fandt det dog nødvendigt at give Aktionæerne yderligere et rundeligt Udbytte, og dette blev af Administrationen foreslaaet til 32 %, men af Direktionen (underskrevet af den yngre Schimmelmann, Guldborg og Ryberg) forhøjet til 50 % af den oprindelige Kapital. Hertil havde man paa daværende Tidspunkt ikke likvide Midler, men man haabede at opnaa det fornødne inden Regnskabsaarets Udgang¹.

Kongens Tilladelse til en Opskrivning af Aktiekapitalen forelaa allerede den 28. December 1781², og Udbyttet for Aaret,

¹ Delib.prot. p. 145.

² Commercekoll.s Forestillings- og Res.prot. 28. Dec. 1781, og Skrivelse fra Kollegiet til Selskabet af samme Dato. (Bilag 97 til Delib.prot. (1781)).

250.000 Rd., er udbetalt den 11. Juni 1782 og er saaledes ikke medtaget i ovennævnte Opstilling, saaledes at det ser ud, som om Fortjenesten har været 1.275.000 Rd. Af de meget uordentligt førte Bøger synes det dog at fremgaa, at man har benyttet den tidligere omtalte Reservefond paa 200.000 Rd. til Hjælp ved Aktiernes Opskrivning. Resultatet af de foretagne Dispositioner er altsaa, at man havde faaet opskrevet sin Kapital og betalt et stort Udbytte, at man laa med et stort Lager, indkøbt til høje Priser, og at man ikke havde Reserver til at modstaa en Konjunkturedgang.

I Løbet af Sommeren 1782 begyndte Konjunkturerne at gaa tilbage. I den Beretning, der blev aflagt i December 1782, hedder det: Konjunkturerne er nu ikke saa gunstige som ved Aarets Begyndelse, man mærker Konkurrencen fra andre Nationer mere, de krigsførendes Handelsflaader begynder at gøre flere Farter, og Priserne falder i Vestindien paa de europæiske Produkter. Af de beregnede 14 Skibe kom kun 5 inden Udgangen af Juni, og da var Prisfaldet allerede begyndt. Fortjenesten er aftaget betydeligt. Man har dog kunnet gennemføre Opskrivningen af Aktierne. Ligesom det foregaaende Aar vilde man nu tage Stilling til Udbyttet for det Aar, man var inde i. Om dette besluttede man sig til at holde sig nøje til Oktroyens Ord og altsaa hvert Aar bestemme Udbyttet alene efter det, der ved Juni Maanedes Udgang fandtes at være som Overskud paa Balancen. Der var jo fra det foregaaende Aar kun 25.000 Rd. til Disposition (ud over Opskrivningen af Aktier med 200 % og udbetalt Udbytte paa 50 %). Direktionen udtalte derfor, at den troede at opfylde Oktroyens væsentlige Hensigt, som er Selskabets sande Velfærd, ved til Udbytte at bestemme følgende Poster: de foranævnte 25.000 Rd., vestindisk Told og sikre Tilgodehavender 47.000 Rd., yderligere Told paa St. Thomas 30.000 Rd., den forventede Told af 14 til Altona fra St. Thomas indkomne Skibe 98.000 Rd., ialt 200.000 Rd. Paa Grundlag heraf besluttede man sig til at udbetale 40 Rd. pr. Aktie¹. Det drejer sig her om en Udbetaling, hvoraf kun en mindre Del er virkelig indtjent,

¹ Beretning 1782.

medens langt den største Del er offentlige Begunstigelser, som man har regnet sig til.

I Aaret 1782—83 øgedes Vanskelighederne. Det store Lager paa St. Thomas forringedes i Værdi, men der foretoges ingen Nedskrivning af Lageret, og man havde derfor endnu nogen regnskabsmæssig Fortjeneste i Vestindien. Den største Post var dog nu Tolden i Vestindien, der gav lige ved 180.000 Rd. (hertil maa formentlig lægges det foran omtalte Beløb, der blev brugt til Udbyttebetalingen). Ved Salget af de vestindiske Varer her fremkom der dog meget betydelige Tab; efter at disse og det udbetalte Udbytte var fradraget Fortjenesten, var der den 1. Juli 1783 82.676 Rd. i Kassen. For at afrunde Beløbet tog man 17.324 Rd. fra Assurancekontoen og udbetalte 20 Rd. pr. Aktie¹.

Aktionærernes samlede Fortjeneste var herefter, foruden de 8 %, der i de to første Aar var udbetalt af Statskassen, ialt 120 Rd. pr. Aktie foruden Opskrivningen af Aktiernes Paa-lydende til det tredobbelte. Dette Resultat var for det første opnaaet gennem meget store Konjunkturførtjenester, særligt paa Kaffe, for det andet ved at de offentlige Begunstigelser, særligt i Vestindien, gav meget store Gevinster, og for det tredje ved at man ikke alene udbetalte, hvad der var tjent, men ogsaa hvad Selskabet ventede at ville tjene, og Selskabet stod derfor endogsaa meget svagt i enhver Henseende, da Konjunkturedgangen efter Fredsslutningen for Alvor satte ind.

VIII. Selskabets Kapitalforhold under Opgangen.

Selskabet var fra Begyndelsen af stort anlagt og havde i sin Aktiekapital paa 500.000 Rd. efter Tidens Forhold meget betydelige likvide Midler. Disse Midler blev under de for Selskabet straalende Krigskonjunkturer meget hurtigt sat ind, dels til Lagre her i Riget, dels til Indkøb af Skibe og dels til et meget stort Lager i Vestindien af europæiske Produkter. At der blev foretaget Opskrivninger — men ikke Nedskrivninger af Lageret — og udbetalt Udbytte deraf, forbedrede naturligvis ikke Likviditeten.

¹ Beretning 1783.

Allerede ved Regnskabsafslutningen pr. 30. Juni 1780 havde man en Balance paa over en Million Rd. Heraf havde Lageret i Vestindien en Værdi paa omtrent en halv Million, medens forskellige Kaffekonti var paa 200.000 Rd. Resten fordeler sig over et meget stort Antal Debitorer, for Størstedelen antagelig Detailhandlere, der handlede med Selskabets Produkter. Af Passiverne udgjorde Aktiekapitalen kun Halvdelen, medens Banken i København havde 96.000 og Banken i Altona 97.000 Rd. til Gode. En væsentlig Del af de øvrige Poster var de udenlandske Handelshuse, der havde ret betydelige Beløb til Gode¹.

Det følgende Aar steg Kapitalbehovet yderligere. Lagrene paa St. Thomas voksede stærkt og naaede som omtalt et Maximum med over 1,3 Mill. Rd.; Lagrene i København (særlig af Kaffe, tildels ogsaa af Sukker) og Tilgodehavenderne hos Selskabets Kunder var heller ikke smaa, og Selskabet var stadigvæk i Forlegenhed for ny likvid Kapital. Det var Meningen, at denne skulde skaffes særlig ved Laan i Udlandet, og man opnaaede da ogsaa Statens Godkendelse af, at der optoges et Laan i Holland paa 400.000 Rd²; dette kunde dog ikke skaffes, og man fik faktisk paa denne Maade kun 112.500 Rd.³. Senere fik man Statens Tilladelse til at optage et Laan i Genua, og Staten erklærede sig villig til baade at betale Omkostningerne og til at garantere Laanet. Da Laanet endelig blev givet, var det imidlertid ikke til Selskabet, men til Banken i København⁴. Selskabet var saaledes i det store og hele henvist til at søge den udvidede Drift finansieret dels hos Staten, dels hos Bankerne i København og Altona. Der var om disse Laan mange Forhandlinger, men Selskabet fik altid sine Laaneønsker opfyldt, og det har sikkert været af væsentlig Betydning, at Selskabets ledende Direktør, Schimmelmänn, samtidig havde en betydelig Indflydelse paa

¹ Hovedbøgerne.

² Skrivelse fra Stats-Balance-Direktionen af 25. Maj 1786. Bilag 238 til Delib.prot.

³ Delib.prot. p. 109 og Hovedbøgerne.

⁴ Skrivelse fra Overbankdirektionen til Selskabet. 8. April 1783. Bilag 28 til Delib.prot. (1783).

Statens finansielle Dispositioner, og at Guldberg i 1782 blev Medlem af Overbankdirektionen. Ved den opadgaaende Periodes Afslutning skyldte Selskabet til Bankkontoret i København 300.000 Rd., til Bankkontoret i Altona 275.000 Rd., til den kongelige Overbankdirektion 215.000, foruden at det havde en særlig Konto i Banken paa 200.000 Rd.¹.

Der kan næppe være Tvivl om, at Selskabet allerede ved Højkonjunktursens Afslutning havde ødelagt sin Likviditet saa fuldstændigt, at det i den kommende Periode maatte være fuldkommen afhængigt af Statens Laangivning, og at det uden dennes Støtte havde maattet træde i Likvidation, idet det ikke engang kan antages, at Lagerbeholdningerne paa denne Tid havde den bogførte Værdi. Det bør maaske yderligere fremhæves, at Selskabet i Juni 1782, hvor det havde opskrevet sin Kapital til det tredobbelte og lovet et Udbytte paa 50 0/0, maatte henvende sig til Staten om et Laan paa 250.000 Rd., der netop svarede til det lovede Udbytte².

IX. Nedgangsaaene.

De ganske ekstraordinært gunstige Konjunkturer, som Selskabet havde haft, ophørte med Præliminærfreden mellem England, Frankrig og Spanien i Begyndelsen af Februar 1783, idet de forskellige Lande hurtigt genindførte deres Handelsrestriktioner. Af stor Betydning var det, at Frankrig allerede i Februar 1783 forbød Handel paa de franske vestindiske Øer³, idet Selskabet, der hidtil havde haft sin største Fortjeneste ved Købet af Kaffe direkte, nu blev henvist til at inddække sit Forbrug heraf i Frankrig. Det hjalp kun lidt, at den danske Regering under 26. Juni s. A. ophævede sit Forbud mod Udførsel af Ammunition og Vaaben til Vestindien paa danske Skibe⁴. Noget større Be-

¹ Hovedbøgerne.

² RA. Skrivelse fra Selskabet til det kgl. Skatkammer af 1. Juni 1782.

³ Reskript af 4. Marts 1783 (Fogtmann).

⁴ Schous Forordn.

tydning fik Forordningen af 2. Februar 1784, hvor den danske Regering genindførte Eksportpræmierne for Provisioner¹.

Samtidig med at St. Thomas' Betydning for Handelen mellem de vestindiske Øer indbyrdes aftog, faldt Priserne stærkt. Man tør antage, at de nedadgaaende Priser særligt har ramt de meget store Lagre, som Selskabet havde liggende i Pakhusene paa St. Thomas. Køberne paa de andre Øer har næppe haft Interesse for Selskabets hengemte Varer, naar de kunde faa nye til faldende Priser. (Hansteen nævner i sin Beretning, at Lageret væsentligt bestod af tørre Varer, og at man havde store Vanskeligheder ved at faa Selskabets Tilgodehavender inddrevet, særligt hos de store Debitorer)².

Da Hansteen i Sommeren 1783 var kommet hjem paa Grund af svigtende Helbred, var man noget i Tvivl om, hvorvidt det var nødvendigt at give ham en Afløser³. Dette besluttedes dog senere paa Aaret, og man valgte en Tolder fra Helsingør, Justitsraad Møller⁴. Han blev samtidig beskikket til Toldinspektør paa St. Thomas (øverste Toldmyndighed), men skulde dog ikke have nogen Gage fra Staten⁵. Dette Valg har aabenbart ikke været heldigt, idet han smølede 10 Maaneder med sine Pligter med Varelagerets Overtagelse og ikke korresponderede med Direktionen, og han blev da ogsaa afskediget i Oktober 1785⁶.

At de kontormæssige Forhold paa Øerne ikke har været gunstige, fremgaar ogsaa af, at Selskabets Revisorer her i København klager over (Maj 1785), at de ikke kan revidere Regnskaberne fra St. Thomas, fordi de mangler følgende Bøger: 1. Kasse- eller Butiksbog, 2. Varelager- eller Pakhusbog, 3. Riscontrobog, 4. Fakturabog, 5. Indladningsbog, 6. Vekselbog, 7. Bog over Auktionsforretningerne, 8. Pakhusomkostnings-

¹ Schous Forordn.

² Bilag 102 til Delib.prot. (1783).

³ Ibidem.

⁴ Skrivelse fra Generaltoldkammeret af 31. Dec. 1783. Bilag 143 til Delib.prot.

⁵ Skrivelse fra Gen.-Toldk. Bilag 46 til Delib.prot. (1784).

⁶ Commercekoll.s Forestillings- og Res.prot. Nr. 50.

Øernes egne Varer og af de Varer, der indførtes til Øerne, men ogsaa havde faaet Tolden af alle de Varer, der transiterede dem, og denne Transittold havde i Krigsperioden givet endog meget store Indtægter. Uanset Sagens hele tvivlsomme Karakter og de meget store Indtægter, som Selskabet igennem den anvendte Fremgangsmaade havde faaet i Krigsaarene, traf Guldberg, der aabenbart ikke ønskede at lade Sagen komme for Domstolene, saaledes som Kammeret vilde have det, den 11. Februar 1784 ved en kongelig Kabinetsordre følgende Resolution: Man miskendte ikke de Grundes Vægt, som Generaltoldkammeret havde fremført, men af Hensyn til de daarlige Tider for Handelen, det naadige Løfte i Oktroyen m. m., fik Selskabet Ret til at beholde den Told, det havde faaet paa St. Thomas og St. Jan og den 2 % Told, det havde faaet af de til Danmark indførte Varer¹.

Der kan ved en Gennemgang af Sagens Akter næppe være større Tvivl om, at det er Generaltoldkammeret, der reelt har haft Ret i Sagen, og man forstaar nu bedre, hvorfor Selskabet paa eet Aar kunde opskrive Aktierne til det tredobbelte og samtidigt udbetale 50 % i Udbytte. Der kan næppe heller være Tvivl om, at Selskabet ikke vilde have kunnet overleve en Kendelse, der gik ud paa, at Beløbet skulde tilbagebetales, og den forsigtige Guldberg har sikkert ment, at han tjente Statens Interesser i Selskabets fortsatte Drift bedst ved paa Statens Vegne at give Selskabet Medhold. Oktroyens Ordlyd kunde maaske være fortolket i Selskabets Favør, men der kan, naar man sammenligner den fastsatte Afgift med de faktiske Indtægter, næppe være nogen Tvivl om, at Oktroyens Fædre ikke har ment, at saadanne exorbitante Indtægter skulde tilfalde Selskabet. Hvis Oktroyens Fædre har handlet ud fra de af Selskabet fremførte Synspunkter, kan der ikke være nogen Tvivl om, at de som Statens Repræsentanter har disponeret endog meget uforsvarligt. Nogen Undskyldning for hele denne Affære

¹ Skrivelse fra Gen.toldkammeret af 12. Dec. 1783 (Bilag 137 til Delib.prot.) og Commercekollegiets Forestillings- og Delib.prot. 23. Febr. 1784, Nr. 10.

ligger formentligt i, at der ikke har været nogen, der har haft det fulde Overblik over, hvad der er sket og over de økonomiske Konsekvenser.

Med Hensyn til Regnskaberne for Nedgangsaaene maa det først bemærkes, at disse er ført om muligt endnu uoverskueligere end Regnskaberne for de foregaaende Aar, og vi skal derfor indskrænke os til nogle spredte Bemærkninger. For Regnskabsaaet 1783—84 mener man det endnu forsvarligt at udbetale 20 Rd. pr. Aktie som Udbytte; naar man har kunnet naa til overhovedet at vise Overskud, er det dels fordi man overhovedet ikke foretager nogen Afskrivning af Lageret paa St. Thomas paa Grund af det indtrufne Prisfald, og dels fordi man har sendt Varer til Ostindien for et samlet Beløb af 619.952 Rd. (bogført Værdi), og dette Beløb staar i det væsentlige uforandret i Bøgerne baade ved Afslutningen 1784 og ved Afslutningen 1785. De fornødne Midler til den noget indskrænkede Drift faar man stadig fra Staten og Bankerne. Saaledes viser Opgørelsen pr. 30. Juni 1785, at den kongelige Overbankdirektion paa almindelig Konto havde 203.879 Rd. til Gode og paa en særlig Konto 200.000 Rd., medens Bankkontoret i København havde 150.000 til Gode og Bankkontoret i Altona 272.476 Rd., tilsammen 826.355 Rd.¹

Det fremgaar umiddelbart heraf, at Selskabet var fuldkomment afhængigt af Staten, og at det var nødvendigt at foretage en gennemgribende Sanering, hvorved bl. a. Lagerbeholdningerne skulde nedskrives fra de bogførte Krigskonjunkturpriser til de gældende Markedsværdier.

X. Statens Overtagelse af Selskabet.

Det har sandsynligvis været Ryberg, der tidligst har været klar over, hvor fortvivlet Selskabets Stilling var. Han giver saaledes den 22. Februar 1785 en Indstilling til den øvrige Direktion, hvor det bl. a. hedder, at han ikke finder, at man over for Interessenterne kan forsvare at fortsætte Handelen længere. Han udtaler, at Handelsvirksomheden ikke kan give Overskud,

¹ Hovedbøgerne.

naar den skal føres i Konkurrence med en Mængde private Købmænd. Han fremhæver, at Handelen paa Nordamerika ikke kan give nogen Fordel, og at Handelen paa Ostindien bør standses. Da Tolden i Vestindien efter Fredsslutningen kun vil give et ringe Udbytte, er den eneste betydende Handelsmulighed Kaffehandelen. Han foretager en Kalkulation, hvor han kommer til det Resultat, at hvis man antog, at Aktionærene skulde have 4 % om Aaret, vilde Udgifterne blive dobbelt saa store som Indtægterne. Paa Grundlag heraf foreslaar han, at det indstilles til Kongen, at Selskabet opløses, at alle Varer, Skibe m. m. sælges, og at den derved fremkomne Sum deles mellem Aktionærene¹.

Rybergs Indstilling behandles i et Direktionsmøde fire Dage senere, og her gennemgaar Schimmelmans Rybergs Forslag. Han mener, at Rybergs Betragtninger er lidt for pessimistiske, idet Selskabet har Privilegierne og Kaffehandelen som betydningsfulde Værdier. Han vil derfor ikke gerne ophæve Selskabet direkte, og udkaster Tanken om, at Kongen selv kan overtage Handelen².

I de følgende Maaneder søgte man at finde Udveje, bl. a. var man i Marts inde paa Tanken om at slutte Selskabet sammen med det østersøisk-guineiske Kompagni, men Commercekollegiet svarer paa en Henvendelse, at hvis en saadan Sammenslutning finder Sted, maa man give de Aktionærer, der ikke gaar med til Planen, Mulighed for at udtræde af Selskabet paa rimelige Vilkaar³. Selskabet opgav herefter Planen.

Den 20. Juli 1785 skriver ca. 50 Aktionærer (deriblandt Niels Brock, der havde 353 Aktier⁴) til Kongen og fremhæver, at de »skielver« ved at betragte Selskabets Tilstand og den Fare, som deres Formue befinder sig i. De har ganske vist efter Oktroyen været uden Indflydelse paa Ledelsen, men de har dog af

¹ Bilag 22 til Delib.prot. (1785).

² Bilag 23 til samme.

³ Skrivelse fra Commercekoll. af 19. Marts 1785. Bilag 31 til Delib.prot.

⁴ RA. Fortegnelse over udstedte Obligationer 1786.

de korte aarlige Generalforsamlinger erfaret, at Selskabet staar i en farlig Krise. For at undgaa at miste deres Formue fremhæver de en Række Forhold og Muligheder og nævner bl. a., at man »ved en Indløsning af Aktierne med kongelige Obligationer vil drage 1½ Million Rigsdaler ud af Omløbet og derved lette Vexelkursen«. Man fremhæver ogsaa, at hvis Kongen af Hensyn til Vexelkurserne vil begrænse Indførselen af Kaffe, vil det medføre et meget betydeligt Tab for Selskabet. Man vil gerne have, at der vælges fem Kommissærer, der skal vurdere Selskabets Stilling og fremsætte Forslag¹. Hele denne Aktion førte dog ikke til noget, idet Aktionærene aldrig fik Svar², og det maa antages, at Direktionen og Statsadministrationen har villet ordne denne Sag uden Aktionærernes Medvirkning.

Spørgsmaalet om Selskabets Fremtid kunde dog ikke udskydes paa ubestemt Tid. I en Skrivelse fra Direktionen til Kongen af 3. December 1785 rejser Direktionen selv Spørgsmaalet om Selskabets Fremtid³. Dette har sandsynligvis mere været Anledning end Aarsag, idet Finanskollegiet (der lededes af Schimmelmann) allerede den 7. December afgiver en meget omfattende Indstilling om Selskabets Forhold.

I denne fremhæves det først paa Grundlag af de fra Selskabet indsendte Oversigter, at Selskabets Formue efter en fremlagt Balance var 1.365.084 Rd., men at dette var den bogførte og ikke den virkelige Værdi. Værdien var langt lavere, idet det store Varelager paa St. Thomas ikke kunde realiseres efter den bogførte Værdi; hertil kom, at Sejladsen paa St. Thomas ikke kunde fortsættes med Fordel, fordi man ikke kunde faa Kaffe eller anden fordelagtig Returladning. Finanskollegiet gengav derefter paa Grundlag af Selskabets Indstilling en Opstilling over Aktiver og Passiver, saaledes at der ved den bogførte Værdi tilføjedes Vurderingsværdien. Vi gengiver Hovedpunkterne af denne:

¹ Bilag 71 til Delib.prot. (1785).

² Bilag 88 til samme.

³ Bilag 93 til samme.

	Bogført Værdi	Selskabets Vurdering
1. Herværende Kaffelager	270.722 Rd.	420.000 Rd.
2. Vestindiske Varer her	15.130 -	9.400 -
3. Europæiske Varer her	24.221 -	18.600 -
4. Andre Lagre i Europa	18.874 -	18.000 -
5. Ikke afregnede Søskader	209.521 -	122.000 -
6. Aktier	8.289 -	6.700 -
7. Udenlandsk løbende Regning	8.669 -	6.500 -
8. Svømmende Ladninger til Bordeaux	46.225 -	46.225 -
9. Svømmende Ladninger fra Vestindien	45.026 -	19.275 -
10. Syv Skibe med Inventar	116.206 -	44.670 -
11. Inventar i København	6.172 -	4.000 -
12. Københavnske Debitorer for Kaffe	101.316 -	93.000 -
13. Provinsdebitorer	142.015 -	133.000 -
14. Veksler	36.856 -	32.000 -
15. Kassebeholdning	24.046 -	24.046 -
16. Fordringer paa den konge- gelige Kasse	23.658 -	16.215 -
17. Varelager og Debitorer paa St. Thomas	1.052.079 -	526.000 -
18. Tre Ladninger til Ostindien	1.047.330 -	600.000 -
Ialt Aktiver	3.196.355 Rd.	2.139.631 Rd.

Til hver enkelt af disse Poster gives en Række forklarende Bemærkninger. Vi skal her indskrænke os til at gengive Bemærkningerne til Punkt 17: Ved Evaluationen af det vestindiske Varelager har man fulgt det Princip, der er bekræftet af mange private Foretagender, hvor det ofte har vist sig, at der ved Realisationen er opstaaet et Tab paa 40—50 %. Man har altsaa antaget det højeste Tab paa 50 % som Maalestok. Man har imidlertid en Ånelse om, at dette Tab vil blive større, hvad der bestyrkes af et Brev fra Justitsraad Møller af 15. Juni fra St. Thomas. Han takserer Varelageret til 500.000 Rd. Desuden var der den sidste August 1784 119.600 Rd. udestaaende Fordringer og heraf var 30.900 Rd. tvivlsomme. Dertil kommer smaa Lagre paa fremmede Øer. Man haaber ialt at redde 526.000 Rd. eller 50 %.

Til Bestemmelse af Aktiernes Værdi føjes endvidere følgende Opgørelse over Passiverne:

Selskabets samlede Gæld androg i December 1786 ved en antaget Opløsning af Selskabet:

1. Gæld til Staten.....	817.444 Rd.
2. Veksler	382.587 -
3. Laan i Holland.....	112.500 -
4. Private Fordringer.....	394.738 -
5. Renter for 1785 og 1786	80.954 -
6. Omkostninger her.....	20.948 -
7. Omkostninger paa St. Thomas.....	22.100 -
Ialt Passiver...	1.831.271 Rd.

Efter denne Opgørelse skulde Selskabets Værdier i Stedet for det bogførte Beløb paa 1.365.084 Rd. kun være 308.360. Finanskollegiet fremhæver, at Selskabets vigtigste Handel er den indenlandske Kaffehandel, hvor »det formedelst Toldforpagtningen har en Art... Monopol«. Frygten for Smugleri hindrer dog Selskabet i at udnytte de 6 Sk. pr. Pund, som anden Kaffe er belastet med. Man regnede videre ud, at Kompagniet i den Tid, det havde bestaaet, havde solgt over 15 Millioner Pund Kaffe, og mener, at det fremtidigt vil kunne sælge 3 Millioner Pund Kaffe om Aaret; dette giver med en Gevinst af 4 Sk. pr. Pund 125.000 Rd. aarligt (sidste Aar var Fortjenesten 104.498 Rd.). Finanskollegiet fremhæver videre, at dengang Kompagniet og Interessenterne overdrev deres Handelsenterprise, blev de ikke indskrænket af Regeringen »men meget mere understøttet, naar de for at erholde nye Fonds tog deres Tilflugt til samme«. Det fremhæves videre, at Kongen har befalet, at der skulde opkøbes Aktier i Selskabet for at holde disse i en Kurs af 400. Man mener derfor, at Interessenterne fortjente Medlidenhed, og man foreslog, at Staten skulde overtage Kaffehandelen og tilbyde Interessenterne 300 Rd. pr. Aktie eller eventuelt 200 Rd. plus, hvad Selskabets Værdier kunde udbringes i ved Likvidation.

Ved Kollegiets Forslag til Resolution foreslaar man enten 250 Rd. pr. Aktie eller 200 plus Andel i Likvidationen. I Resolu-

tionen udtales, at da Selskabet »efter sin nærværende Tilstand, og de nuværende Handelsconjuncturer ikke længere kan fyldestgiøre Octroyens Hovedhensigt, nemlig en direkte Handel til og fra Vestindien med Fordeel for Staten og Interessenterne; og en stor Deel af disse have yttret det Ønske, at Vi allernaadigst maatte modtage Handelsselskabet for Vores Regning, hvilket Direktionen har understøttet; saa have Vi formedelst Vores landsfaderlige Hensigt paa mueligste Maade at foreene Interessenternes Fordeel med saadanne Foranstaltninger, som Vi kunde være sindede at føye til det almindelige Bedstes Befordring, funden Os bevæget at gjøre Interessenterne . . . følgende Tilbud.« Dette gik ud paa at indløse Aktierne med 4 % Obligationer, saaledes at hver Aktie, hvor der oprindeligt var indbetalt 100 Rd., men som senere var blevet opskrevet til 300 Rd., kunde indløses med 260 Rd. i Obligationer¹.

Denne Resolution viste, hvor overordentligt velvilligt Staten var indstillet over for Aktionærerne, idet det i Indstillingens Præmisser fremhæves, at der kun forelaa Værdier, som ved en Likvidation vilde have givet omkring 60 Rd. pr. Aktie. Det eneste, som Aktionærerne herudover havde af økonomisk Værdi, var Kaffeprivilegiet, som var gældende endnu til 1803, og som ved en monopolistisk Udnyttelse haabedes at kunne indbringe et Udbytte, svarende til 10 Rd. pr. Aktie. Det er sandsynligvis dette, der har ligget bag ved Finanskollegiets Indstilling. Ved Siden heraf har der vel ogsaa ligget den Betragtning, at naar Borgerne satte Penge ind i et Foretagende, der havde saa nær Tilknytning til Staten, kunde de som Aktionærer nok faa de fulde Udbytter i de gode Aar, men var »moralisk« dækket mod Tab i Nedgangstider. Den økonomiske Realitet i Resolutionen maa dog formentligt søges i, at Schimmelman paa samme Tid var Storaktionær i Selskabet (195 Aktier), dets ledende Direktør og som Finansminister Kongens Raadgiver.

Det kan ikke undre, at Aktionærerne med Glæde modtog

¹ RA. Finanskoll.s Forestillings- og Res.prot. Nr. 237 og Bilag til Finanskoll.s Journal 1785, Nr. 736.

Tilbudet, og den Lejlighed, der var for Aktionærerne til at protestere, blev kun anvendt af en enkelt, der næppe har haft Kendskab til de reale Forhold¹.

XI. Samtidens og Eftertidens Vurdering.

Der har næppe siden Selskabets Dage været foretaget nogen dyberegaaende Undersøgelse af dets Papirer og særligt dets Regnskaber, men dets Forhold har været gjort til Genstand for Vurderinger, dels paa Grundlag af »Handelstidende« (1782—86), dels paa Grundlag af Finans- og Commercekollegiernes Protokoller og Papirer.

Af ældre Forfattere kan nævnes Thaarup, der fremhæver de gunstige Handelskonjunkturer og udtaler, at Udbytteerne ud over Opskrivningen har været mellem 50 og 100 Rd. pr. Aktie; dette er forkert, idet Aktieudbyttet kun ved en enkelt Lejlighed naaede 50 Rd. Endvidere nævner Thaarup, at Kompagniet havde 20 Skibe selv, hvilket ligeledes er forkert, idet det aldrig havde mere end 10. Derimod er Thaarups Fremstilling af Aktiekurserne og Statens Overtagelse af Aktierne rigtig i al sin Kortfattethed.²

Schovelin omtaler Selskabets Forhold relativt kort, idet han bemærker, at han ikke vil opholde sig ved Handelskompagniernes Drift, idet disse »kun har en Fortidslevnings almindelige Interesse«, og Nutiden kan ikke drage nogen Lære af dem. Deres Fejl var deres bureaukratiske Styremaade, der manglede den driftige Købmands »klogt-forsigtige og dristige Dispositionsevne« samt Sparsommelighed³.

Holm gennemgaar udførligt Oktroyens Bestemmelser og fremhæver Embedsmændenes Andel og Generalforsamlingens Afmægtighed: »som lidet tiltalende kan det nævnes, at der sikre-

¹ Bilag 19 til Delib.prot. (1786).

² Thaarup: Versuch einer Statistik der Dänischen Monarchie II, 2 (Kbh. 1796), 293 ff.

³ Jul. Schovelin: Fra den danske Handels Empire I (1924), 154 ff.; II (1924), 136 ff.

des de to Kollegiechefer, der var Medlemmer af Direktionen, en særdeles rigelig Tantieme«. Han giver derefter en kortfattet, men i det væsentlige rigtig Fremstilling af Selskabets Virksomhed. Efter at have omtalt Statens Overtagelse af Aktierne skriver han: »Den yderst fornemme Direktion, der i Spidsen for sig havde Schimmelmann, som baade var Finanskollegiets og Commercekollegiets Chef, og tillige Brandt, Generaltoldkammerets første Mand, var aldeles ikke Stillingen voxen, og det vidner om en fordærvelig Splid i Styrelsen, at dens mest handelskyndige Mand, Konferensraad Ryberg, misfornøjet traadte ud af den og i en Skrivelse angreb den daværende Ledelse af Sagerne«¹.

Albert Olsen omtaler kort Selskabet, dets Oktroy og Ledelse og udtaler: »Under de usædvanligt gunstige Konjunkturer gjorde det slet ledede Selskab gode Forretninger, samtidig med at Privathandelen trivedes ved Siden af. Da Højkonjunkturen for en Tid var forbi, stod Kompagniet saa slet, at et stort Antal Interessenter androg Kongen om at blive indløst eller faa fri Raadighed over Selskabet. Resultatet blev, at der fandt en Ud-løsning Sted, som ikke var fordelagtig for Statskassen, medens Handelen fortsattes for kongelig Regning.«²

Vibæk fremhæver mere Selskabets Handelsforretninger og nævner, at Kaffehandelen har været dets centrale Omraade, men kommer ellers ikke meget ind paa Selskabets Virksomhed³.

Vil man endelig paa Grundlag af de her fremdragne Oplysninger og ud fra de Synspunkter, som Nutidens Driftsøkonomi kan anlægge over for store Virksomheder, søge at give et samlet Billede af det vestindiske Kompagnis Virksomhed, maa følgende fremhæves:

Det drejer sig om et Selskab, der er oprettet ved Begyndelsen af en udpræget Højkonjunktur (Krigskonjunktur), og denne blev yderligere forstærket ved Hollands Indtræden i Krigen, saaledes at Selskabet i nogle Aar sammen med de private danske Køb-

¹ E. Holm: Danmark-Norges Historie 1720—1814 V (1906), 514 ff.; VI (1907), 157 ff.

² Albert Olsen: Danmark-Norge i det 18. Aarhundrede (1936), 21 f.

³ M. Vibæk: Den danske Handels Historie (1932—38), 247 og 256.

mænd havde en monopolistisk Stilling i det meste af Nordeuropa paa vestindiske Varer. Hertil kom, at det i Henhold til Oktroyen havde en monopolistisk Stilling paa det danske Kaffemarked.

Med disse Forudsætninger i Erindring synes Selskabets Handelsvirksomhed ikke at have været særlig straalende. De store Fortjenester fremkom dels ved Kaffehandelen og dels ved Salget af europæiske Varer i Vestindien, og paa begge disse Omraader var Selskabets monopolistiske Stilling stærk. Hvor der var mere Konkurrence med private Købmænd, var Resultaterne, selv under Højkonjunkturen, ikke overvældende, ja den store Sukkerforretning gav ikke helt smaa Tab. Selskabet disponerede forkert ved at ligge med meget store Lagre i Vestindien ved Fredslutningen. Det disponerede i sine Regnskaber meget dristigt ved ikke at foretage Afskrivninger af de store, dyrt indkøbte Lagre og i Stedet at udbetale et beregnet Overskud (i Overensstemmelse med Oktroyens Bestemmelser) som Udbytte. Det maa her yderligere bemærkes, at Overskudet ikke engang var indtjent paa det Tidspunkt, hvor det besluttedes, men for en Del kun Gevinst, der forventedes indtjent ved Skibe, der var paa Vej hjem. Selskabet udnyttede Højkonjunkturerne saa stærkt, at det til Stadighed manglede likvide Midler og Gang paa Gang maatte henvende sig til Staten og Banken om Laan.

En væsentlig Del af de meget store Krigsgevinster opnaaedes dog ikke gennem ordinær Handelsforretning, men ved en haardhændet Udnyttelse af de Begunstigelser, det havde faaet ved Oktroyen. Det synes saaledes at være meget dristigt, naar Selskabet ikke alene tilegnede sig den egentlige Told ved Handel til og fra Vestindien, men ogsaa den pludselig voldsomt stigende Transittold og 2 % Afgiften af Varer til Danmark, idet der næppe kan være Tvivl om, at Oktroyens Givere ikke har tænkt paa denne Mulighed. Naar Selskabet i saa høj Grad har kunnet varetage sine egne Interesser over for Staten, maa det ses i Forbindelse med, at Selskabets Direktion og Statens højeste Embedsmænd i stor Udstrækning var de samme Personer. Der er vel her særlig Anledning til at nævne baade den ældre og den yngre Schimmelmänn, idet disse som Statens Embedsmænd har

set overordentligt velvilligt paa Selskabets forskellige Andragender. Det samme gælder forskellige andre i større eller mindre Grad, saaledes kan det antages, at Guldberg, der ingen Aktier havde i Selskabet, ikke fuldtud har kunnet overse den finansielle Rækkevidde af de Dispositioner, han var med til at træffe.

Det var yderligere gentagne Gange et stort Held for Selskabet, at forskellige af dets Direktører samtidig sad i Overbankdirektionen (Guldberg, Schimmelmänn og Brandt) og var med til at træffe Bestemmelse om Ydelse af Laan, for hvilke der antageligt ikke altid har været den fornødne bankmæssige Sikkerhed, idet den manglende Likviditet normalt maatte have gjort en Bank forsigtigere i sine Laaneydelser.

Særlig grell har Vekselvirkningen mellem Selskabet og Staten været, da der blev truffet Bestemmelse om, at Staten skulde overtage Selskabets Aktier for 260 Rd. pr. Aktie (den oprindelige Indbetaling var 100 Rd. pr. Aktie). I den Opgørelse, som Selskabet foretog, og som Finanskollegiet godkendte, oversteg Aktiverne Passiverne med 308.000 Rd., hvilket i Forhold til de 5000 Aktier vilde have gjort en Udbetaling paa 60 Rd. rimeligere. Det synes at være en meget lidt forsigtig Fremgangsmaade af Schimmelmänn og de øvrige Embedsmænd at sætte Værdien af de resterende 17 Aar af Oktroyen til ca. 1 Million Rd. Hertil kommer, at man paa det Tidspunkt, hvor Staten overtog Aktierne, ikke havde nogen Sikkerhed for, at de Værdier, der henlaa paa St. Thomas, ikke i Tidens Løb var blevet saa meget kvalitetsmæssigt forringet, at de ikke engang kunde sælges for den nedskrevne Værdi.

Man kan i Sandhedens Interesse ikke undlade at henvise til, at forskellige af de toneangivende Embedsmænd besad store Aktieposter i Selskabet og som Aktionærer har været stærkt interesseret i Overtagelsesprisen. Det vil saaledes være nødvendigt at revidere den ofte forekommende Bedømmelse af disse Mænds Uegennytte som Embedsmænd noget. Holm giver saaledes følgende Karakteristik af Schimmelmänn: »Ingen har nogensinde været i Tvivl om, at han var et sjældent elskeligt

Menneske, en kjærlig Natur, der gjerne vilde gjøre alt det gode, han kunde, let at leve med og uegennyttig som faa¹.«

Denne Bedømmelse skal ikke her fuldstændig bestrides, men den bør suppleres med Oplysning om, at han i 1778 købte Aktier i det vestindiske Handelsselskab for 20.000 Rd. (200 Aktier, hvoraf senere 5 bortsolgtes, saaledes at han ved Selskabets Op-hævelse besad 195 Aktier). Af disse Aktier fik han i de første to Aar udbetalt ialt 8 % af Staten, i de næste 4 Aar 10 % af Selskabet, hvorefter han i Begyndelsen af 1786 fik Aktierne indløst med 260 Rd. pr. Aktie. Foruden de herved opnaaede Indtægter har han under Højkonjunkturen haft en betydelig Fortjeneste gennem den i Oktroyen fastsatte Tantième til Direktørerne. Der kan saaledes ikke være Tvivl om, at han gennem sin Virksomhed i Selskabet har tjent over 50.000 Rd. udover, hvad han kunde opnaa som almindelig Bankrente af sin Kapital. Om nogle af de andre ledende Embedsmænd gælder noget tilsvarende, omend ikke i samme Udstrækning.

¹ E. Holm: Danmark-Norges Historie 1720—1814 V, 620.

Studier i Danmarks Kornavl og Kornhandelspolitik i Tiden 1610—60.

AF

GUNNAR OLSEN

Indledning.

Kornavlen har altid været af væsentlig Betydning for det danske Landbrugs og dermed for det danske Samfunds Økonomi. Til Forstaaelse af Landbrugets Forhold i et givet Tidsrum vil det derfor være nødvendigt at kende Kornavlens Vilkaar saa godt som muligt. I det følgende vil der blive givet en Redegørelse for Kornavlen og Kornhandelspolitikken i Tiden 1610—60.

Naar Undersøgelsen er begrænset til dette Tidsafsnit, skyldes det Materialet, som hovedsageligt er hentet fra Lensregnskaberne, og disse forekommer kun fra denne Periode i sammenhængende Rækker.

En Del af Lensregnskabernes Materiale er tidligere fremdraget af C. Christensen (Hørsholm)¹. Han har imidlertid kun anført Saasød og Høstudbytte for hvert tiende Aar fra en Række Len, og han har ikke gjort Tallene til Genstand for nogen Behandling. Hans Tal giver et Begreb om det datidige Høstudbytte, men Udvalget giver Tilfældighederne stort Spille- rum, og de har da ogsaa i nogen Maade virket vildledende. Fridericias Angivelser² kunde tyde paa, at han havde beskæftiget sig mere indgaaende med Problemet, men han nøjes med

¹ C. Christensen (Hørsholm): Agrarhistoriske Studier I (1886), Bilag I og II.

² J. A. Fridericia: Adelsvældens sidste Dage, (1894), 57.

at give Slutresultatet uden at komme ind paa Enkeltheder i sine Undersøgelser.

Danmarks Kornhandel i samme Tid er ligeledes berørt af Fridericia¹, og den er blevet Genstand for en mere indgaaende Behandling af O. H. Larsen ². Begge Behandlinger bygger paa spinkelt Materiale, og Problemet er kun behandlet i forbigaaende sammen med Landbrugets Forhold iøvrigt. Kornhandelspolitikken er endelig strejft af W. Naudé³.

De til Kornavlen knyttede Problemer er i kort Omrids: Hvor meget Korn dyrkede man, d. v. s. hvor stor var Udsæden? Hvorledes var Forholdet mellem de forskellige Kornsorter? Hvor stort var Foldudbyttet for de enkelte Kornsorter, og hvorledes svingede dette? Hvad var daarlig Høst, hvad Middelhøst og hvad god Høst, og hvorledes var Forholdet mellem gode og daarlige Høstaar? Høstede man mest paa Hovedgaardene eller paa Bøndergaardene? Hvorledes var Kornhøstens Størrelse i Forhold til Kornkonsumtionen? Var der Tale om Eksport og Import, og hvor store Mængder drejede det sig om? Hvorhen eksporteredes Kornet, hvem eksporterede det, og til hvem blev det solgt?

Kornhandelspolitikken Problemer er: Hvad gjorde Regeringen for at fremme henholdsvis Eksport eller Import? I hvor høj Grad søgte den at øve Indflydelse paa Kornpriserne? Og hvad var Baggrunden for dens eventuelle Foranstaltninger?

Materialet.

Til de følgende Undersøgelser er Størstedelen af Materialet hentet fra Lensregnskabernes Opgivelser over Ladegaardenes Udsæd og Høst. I Tiden 1610—60 findes Regnskaber i sammenhængende Rækker fra Størstedelen af Lenene, men dette er ikke ensbetydende med Ladegaardsregnskaber fra samme Len,

¹ J. A. Fridericia: Opus cit. 57.

² A. Nielsen o. a.: Dänische Wirtschaftsgeschichte (1933), 129.

³ W. Naudé: Getreidehandelspolitik der europäischen Staaten I (1896),

idet Ladegaardene paa en Række af Hovedlenene var givet frit til Lensmændene, og paa næsten alle de øvrige Len var de bortforpagtede i kortere eller længere Aarrækker. Desuden mangler Regnskaber for enkelte Aar for nogle Lens Vedkommende. Kun fra Antvorskov Lens Ladegaard findes Tal for Udsæd og Høst for samtlige Aar (med Undtagelse af 1659), og temmelig lange Rækker findes fra Sorø Klosters Ladegaard og fra Esrom Ladegaard under Kronborg Len. Materiale er desuden hentet fra Regnskaberne for Herlufsholm Skole (RA.) og Vallø Slot (RA.) samt fra de Regnskaber, som findes i Beretningen fra Kommissionen til Ordning af Kai Lykkes Bo (RA.). Endelig er en Del Tal hentede fra Pakkerne »Diverse Efterretninger II: Lenenes Indtægter og Udgifter« og »Lensmændenes Besvarelser paa kgl. Missive 1644, 4. Decbr., 1645, 28. Jan. og 4. Oktbr. (Sj. T. XXXIII 241, 270, 451) angaaende Avling m. v. til Lenenes Ladegaarde. (RA. Rentekammerets Arkiv).

Nedenstaaende Oversigt viser de Ladegaarde, hvis Regnskaber er benyttede, og fra hvor mange Aar, de er benyttede.

Sjælland:

Kronens Ladegaarde: Antvorskov Len: Antvorskov Ldg. (50), Lystager Ldg. (26), Sæbygaard Ldg. (14). Københavns Len: Nyby og Store Ny Ldg. (31), Ibstrup Ldg. (22), Amager Ldg. (12). Frederiksborg Len: Faurholm Ldg. (13), Lille Ldg. (20). Kronborg Len: Esrom Ldg. (44), Hørsholm Ldg. (11), Abrahamstrup Ldg. (8). Vordingborg Len: Lekkende Ldg. (26), Jungshoved Ldg. (21), Beldringe Ldg. (8). Sorø Klosters Len: Sorø Ldg. (39). Ringsted Klosters Len: Ringsted Ldg. (15). Dragsholm Len: Dragsholm Ldg. (3).

Andre Ladegaarde: Herlufsholms Skoles Ldg. (40). Vallø Slots Ldg. (20). Lellinge Ldg. (12). Egø Ldg. (3).

Skaane.

Kronens Ladegaarde: Malmøhus Len: Børringe Klosters Ldg. (33). Hageløse Ldg. (24), Lindholm Ldg. (25).

Bornholm:

Kronens Ladegaarde: Hammershus Len: Hammershus Ldg. (3).

Lolland-Falster:

Kronens Ladegaarde: Nykøbing F. Len: Skjørringe Ldg. (5), Korselitse Ldg. (6), Nørre Ldg. (5). Aalholm Len: Aalholm Ldg. (8). Halsted Klosters Len: Halsted Kloster Ldg. (6).

Fyn, Langeland:

Kronens Ladegaarde: Hagenskov Len: Hagenskov Ldg. (3). Tranekjær Len: Tranekjær Ldg. (13).

Jylland:

Kronens Ladegaarde: Skanderborg Len: Skanderborg Ldg. (14), Ring Kloster Ldg. (14), Aakjær Ldg. (14). Koldinghus Len: Koldinghus Ldg. (12), Skødegaard Ldg. (16). Møgeltønder Len: Møgeltønder Ldg. (33). Dronninggaard Len: Bjellerup Ldg. (14). Kalø Len: Lyngbæk Ldg. (17). Aastrup Len: Aastrup Ldg. (8).

Andre Ladegaarde: Hevringholm Ldg. (5). Estruplund Ldg. (5).

Oversigten viser, at de fleste Regnskaber stammer fra sjællandske Ladegaarde, og disse er jævnt fordelte over hele Øen. Skaane, Lolland-Falster og Fyn er svagt repræsenterede. De jyske Regnskaber er kun faa, men Ladegaardene er fordelte over det meste af Halvøen.

Heller ikke hvad Tid angaar, er Regnskaberne jævnt fordelte. Fra 1610—1635 er der gennemsnitlig 16—18 Regnskaber pr. Aar, 1635—45 ca. 10 pr. Aar og 1645—60 kun 5—6 pr. Aar.

Kritik af Materialet.

Ladegaardsregnskaberne skulde passere Revisionen i Rentekammeret og godkendes der; selv om dette ikke er nogen Garanti for deres Rigtighed, betyder det paa den anden Side, at der ikke kan være Tale om større Vilkaarlighed i Opgivelserne. I enkelte Tilfælde følger der ved Regnskaberne Beviser for, at Regnskabernes Opgivelser af Høsten er i Overensstemmelse med det udtærskede Korn, især hvor Høsten var meget ringe, saa der kunde næres Mistanke om Opgivelsernes Rigtighed¹. Alligevel er der Mulighed for en vis Forskel mellem de Kvanta, Regnskabernes Tal giver Udtryk for, og de Kvanta, der virke-

¹ RA. Kronborg Lensregnsk. 1648—57. Regnsk. fra Esrom Ladegaard.

lig enten blev saaet eller høstet. Disse Fejlmuligheder vil blive undersøgt i det følgende.

I vore Dage bliver Korn i Regelen maalt i Vægtenheder: Hkg. eller Ton. Lensregnskabernes Tal angiver derimod Rummaal, Kornet blev ikke vejjet, men maalt i Skæpper. Vægten af en Skæppe Korn ahang af flere Forhold, først og fremmest af Kornsorten, det haarde Korn, Rug, Hvede og Byg vejede mere end Havre og Boghvede. Kornets Tørhedsgrad spillede en ikke ringe Rolle, fugtigt Korn vejede mere end tørt. Kærnernes Udvikling havde ogsaa Betydning for Vægten, og endelig varierede denne efter Kornets Indhold af Sand, Støv og Ukrudtsfrø¹.

Mellem det udmaalte Sædekorn og det Korn, som virkelig blev saaet, er der næppe Muligheder for større Afgivelser. Derimod maa der sikkert regnes med et ikke helt ringe Svind i det høstede Korn. Noget tog Fuglene og Dyrene. 1622 hedder det i Koldinghus Lensregnskaber, at Rugen var meget opædt af Dyrene. Det er sandsynligvis Kron- og Raavildt, der er Tale om, og det har maaske nok været før Høsten. Noget kunde blive ødelagt af Vejret, saaledes meddeles fra Skødegaard 1614 om Byggen: Deraf er intet avlet, thi det var altsammen misvokset og forraadnet, førend det kunde føres af Ageren og blev

¹ Af Datidens talrige Kornmaal skal her kun anføres de væsentligste. Tønden havde samme Størrelse, 144 Potter (139,104 Liter), indenfor det meste af Kongeriget. Den var paa Sjælland, i Skaane og paa Lolland-Falster delt i 6 Skæpper. I Aabomaalets Omraade, Fyn, Langeland og det sydøstlige Jylland i 8 Skæpper. I Landets øvrige Egne fandtes mange lokale Størrelser for Skæppen.

1 Læst var i Sjællandsmaalets Omraade lig 40 Tdr. Rug, 48 Tdr. Byg, og 80 Tdr. Havre. I Aabomaalets Omraade var Læsten lig 30 Tdr. Rug, 36 Tdr. Byg og 60 Tdr. Havre. I Vendsyssel og Thy brugtes en jysk Læst paa 24 Tdr. Rug og Byg og 48 Tdr. Havre. Læstens forskellige Tøndetal for de forskellige Kornsorter skyldes dels Forholdet mellem Kornsorternes Vægt, dels deres indbyrdes Værdiforhold og endelig deres Besaaingsevne. 40 Tdr. Rug skulde saaledes gennemgaende have samme Vægt som 48 Tdr. Byg og som 80 Tdr. Havre. Iøvrigt henvises til S. Aakjærs: Maal og Vægt (1936) 206, 210 ff.

siden kørt paa Møddingen¹. Naar det var kommet hjem i Laden, tog Mus og Rotter deres Part. I Valløs Regnskab 1634 er Tabene »af Røter og Mus dette Aar, som var ganske mangfoldig paa Vallø, og i Sønderlighed af Røterne«, anslaaet til 4 Tdr. Byg og 8 Tdr. Havre². Saa var der Spørgsmaalet om Kornet blev tærsket rent, og naar der var tærsket, synes der at have været store Muligheder for, at der gik Svind i Bunken, inden den blev maalt op. En Ridefogedinstruks fra en senere Tid anbefaler den største Agtpaaagivenhed, da snart alle mistænkes for at tage af Korndyngen³; især synes det at have været galt med Røgterne, som var meget tilbøjelige til at tage af Kornet til deres Køer og Stude.

Disse Forhold har dog sandsynligvis ikke kunnet spille nogen større Rolle overfor de store Partier, det oftest drejede sig om.

Mere svandt det, naar Kornet med velberaad Hu blev fodret op i Straaet eller skaaret til Hakkelse. Dette skete især med Havren. Fra næsten alle Lenene foreligger der Vidnesbyrd om, at Havre blev brugt som Hakkelse til Heste og Foler eller givet til Stude og Lam⁴. Det anføres ikke hvert Aar, men mest til Forklaring, naar Havreudbyttet var særligt ringe. Nu og da anføres det slet ikke i Regnskaberne, men kommer frem i Antegnelserne, naar der bliver klaget over for ringe Høst. Da Foldudbytterne for Havren næsten alle er meget smaa — kun i enkelte Tilfælde ligger de over 2 Fold — er der Grund til at antage, at man paa alle Gaarde i alle Aar har fodret en større eller mindre Part af Havren op i Straaet eller som Hakkelse. Og her er der Mulighed for store Udsving. Paa Esrom blev i mange Aar al Havren fodret op. Ladegaardsregnskabernes Tal giver derfor ikke blot et nogenlunde rigtigt Billede af det virkelige Havreudbytte.

¹ RA. Koldinghus Lensregnsk. 1622—23, 1614—15.

² RA. Vallø Regnsk. 1634—35.

³ Instruks for Ridefogden paa Egholm og Krabbesholm 1723 (RA. Topografiske Samlinger, Sjælland).

⁴ F. Eks. Nyby Ladegaard 1622. Hørsholm Ladegaard 1622. Lellinge 1627 flg. (RA. Københavns Lensregnsk. 1622—23, Kronborg Lensregnsk. 1622—33. Vallø Regnsk. 1627—28 og f. Aar).

Ogsaa de andre Kornsorter kunde bruges til Hakkelse. Paa Hørsholm blev 1622 en Del af Byggen skaaret i Hakkelse¹, og det samme skete i Aarene 1617—23 paa Esrom »og er derfor ringe Korn«, hedder det². I Almindelighed hørte det vel til Sjældenhederne, men i Esrom tyder det ringe Høstudbytte unægtelig paa, at det har været gjort baade før 1617 og efter 1623, selvom det ikke er nævnt. Den Mulighed, at Byggen er anvendt paa lignende Maade paa andre Ladegaarde, kan heller ikke afvises.

Paa Esrom gik man senere over til at skære Rugen i Hakkelse, fra 1640'erne og 1650'erne berettes i flere Tilfælde, at en stor Del af Rugen er fodret op³. Esrom er dog den eneste Ladegaard, hvor dette omtales, og det har vel været en Undtagelse, selvom Høstresultaterne ofte kan friste til at tro, at det ogsaa har været brugt andre Steder.

En Fejlmulighed rummer Tiendespørgsmaalet. Kun undtagelsesvis blev der svaret Tiende af Ladegaardene. Det omtales et enkelt Aar i Aastrup⁴, men der blev den ydet i Skæppen, desuden hedder det i 1643 fra Halsted Kloster, at Sognepræsten i Halsted faar 4 Traver Rug, 12 Traver Byg og 4 Traver Havre for den Tiende, han har mistet andetsteds⁵. I dette Tilfælde er det aabenbart taget af Høsten, inden der blev tærsket, og Høstudbyttet er altsaa her blevet mindsket noget.

Derimod var der til de fleste Ladegaarde lagt flere Tiender. De blev som oftest tærsket og opmaalt for sig, men nu og da blev de tærsket og opmaalt sammen med Ladegaardens Korn; det skete paa Nyby Ladegaard 1622⁶ og paa Herlufsholm 1649—50⁷, og paa Lyngbækgaard blev Draaby Sogns Tiende tærsket sammen med Ladegaardsavlen i alle Aarene⁸.

¹ RA. Kronborg Lensregnsk. 1622—23.

² RA. Kronborg Lensregnsk. 1617—23.

³ RA. Kronborg Lensregnsk. 1648—49, 1651—52, 1652—53.

⁴ RA. Aastrup Lensregnsk. 1615—16.

⁵ RA. Halsted Kloster Lensregnsk. 1643—44.

⁶ RA. Københavns Lensregnsk. 1622—23.

⁷ RA. Herlufsholms Skoles Regnsk. 1649—51.

⁸ RA. Kalø Lensregnsk. 1610—24.

Sommetider blev Sæden fra Ødegaarde, der blev drevet fra Ladegaardene, tærsket sammen med Ladegaardsavlen¹; det var dog ogsaa en Undtagelse, sædvanligvis blev Ødegaardenes Avl udtærsket for sig.

Et Problem angaaende ældre Tidens Kornavl er, hvor meget Ukrudtsfrø og andre Urenheder der var i Kornet. Spørgsmaalet er vanskeligt at besvare. Fra senere Tider foreligger der skræk-indjagende høje Tal for Procenterne af alskens Urenheder i Kornet. Om Forholdene paa denne Tid er det vanskeligt at sige noget for Byggens Vedkommende, men helt ren har den næppe været; angaaende Rugen foreligger der en Del Opgivelser om Forholdet mellem Rug og Hejre.

Agerhejren (*Bromus*) forekom især i Rugmarker, mest i fugtige Aar, og særlig frodig blev den selvfølgelig, naar Rugen var daarlig. Man antog dengang simpelthen, at Rugen blev forvandlet til Hejre; i et Tingsvidne fra Antvorskov hedder det om Rugen 1652, at Slottets Rughøst var meget daarlig, og det der blev avlet meget ringe og for største Delen forvandlet til Hejre og Klinte. Ligesaa var det gaaet med Bøndernes Rug over hele Lenet². Hejren var ikke helt værdiløs, den kunde anvendes til Svinefoder, og den synes i Almindelighed at være regnet med til Høstudbyttet. I mange Regnskaber staar blot »Rug og Hejre«, i et enkelt hedder det, at det var umuligt at skille Hejren fra Rugen³, men som det fremgaar af omstaaende Tabel er den frarensede Hejre i en Række Tilfælde maalt op ligesom Rugen.

Det er rimeligvis aldrig lykkedes at skille Rugen og Hejren til Fuldkommenhed, men Tallene i omstaaende Tabel giver dog nok et omtrentligt Billede af Forholdene, som de var, og de viser, at Hejreudbyttet kunde variere meget stærkt og i gode Hejreaar endog give mere end Rugen selv. De i Tabellen anførte Regnskaber danner sandsynligvis ingen Undtagelse. Formodentlig har der i alle Aar paa alle Ladegaarde

¹ F. Eks. Lystager 1633, (RA. Antvorskov Lensregnsk. 1633—34).

² RA. Antvorskov Lensregnsk. 1652—53. Bilag.

³ RA. Vallø Regnsk. 1635—36.

Tabel I. Forholdet mellem Rug og Hejre.

Aar	Rug Tdr.	Hejre Tdr.	Aar	Rug Tdr.	Hejre Tdr.
Antvorskov Ldg.			Lystager Ldg.		
1618.....	541	11	1635.....	50	64
1635.....	200	132	1644.....	192	28
1644.....	288	103	1647.....	49	22
1646.....	247	41	1648.....	44	15
1648.....	163	18	1653.....	245	51
			1654.....	124	18
Vallo Ldg.			Lellinge Ldg.		
1626.....	166	36	1625.....	85	25
1627.....	201	8	1626.....	45	2
1629.....	240	10	1627.....	60	4
1633.....	152	72	1632.....	70	20
1634.....	200	138	1633.....	40	17
1635.....	73 ¹	55	1634.....	75	7
1636.....	74	22	1635.....	63	15
1637.....	157	58			
1638.....	209	68			
Lekkende Ldg.			Sæbygaard Ldg.		
1636.....	74	16	1635.....	50	65
1637.....	83	12			

¹ 97 Tdr. Rug og Hejre kunde ikke adskilles og er derfor ikke medregnet.

været en større eller mindre Mængde Hejre i Rugen, selvom den Mulighed ikke kan udelukkes, at man efter bedste Evne har søgt at rense Hejren fra uden at anføre noget om det i Regnskabet.

Problemet Ukrudtsfrø kan altsaa i visse Tilfælde medføre en ret stor Forskel mellem det Høstudbytte, som angives i Regnskaberne, og det, som faktisk blev høstet. Paa den anden Side maa det tages i Betragtning, at naar man ikke formaaede at rense den aftærskede Sæd fuldstændigt, kunde man heller ikke rense Saasæden; saa selv om man i Regelen saaede den bedste og reneste Sæd, har den ogsaa haft en vis Bestanddel af Urenheder, og der vil altsaa have været noget mindre Sæd, end Tallene angiver.

Disse Fejlkilder medfører, at Opgivelserne af det saaede og høstede Korn bliver mere eller mindre i Uoverensstemmelse med det virkelig saaede og høstede rene Korn. Hvor der er skaaret Hakkelse af det utærskede Korn, kan det ganske forrykke Billedet. For Havren giver Ladegaardsregnskabernes Tal derfor et saa misvisende Billede, at Beregninger over Foldudbyttet paa Grundlag af disse kun vilde være af tvivlsom Værdi. Saa-danne Beregninger er derfor ikke foretaget her. For Rug og Byg er Fejlene sandsynligvis ikke større, end at Tallene for Opmaalingen giver et nogenlunde paalideligt Billede af Forholdene, som de var.

Udsæden.

Hovedkornsorterne var Rug, Byg og Havre. Enkelte Steder dyrkede man Blandsæd af Byg og Havre, Hvede og Boghvede spillede kun en ringe Rolle. Af Bælgplanter var Ærter ret almindelige.

Ladegaardene kan stort set deles i 3 Størrelsesgrupper. Den første omfatter Antvorskov, Faurholm og Store Ny Ladegaard, hvor Udsæden laa fra 450—600 Tdr. af samtlige Kornsorter. Den anden, som bl. a. tæller Lekkende, Børringe Kloster, Skanderborg og Esrom havde en samlet Udsæd paa 2—300 Tdr., for den tredie: Sorø, Lindholm, Kolding o. a. laa Udsæden fra 100—150 Tdr.

Byggen blev dyrket i størst Udstrækning, dernæst kom Rugen og som Nummer tre Havren. Byggen fandtes paa alle Ladegaardene, mens Havren kun undtagelsesvis blev saaet paa Antvorskov, Lystager og Sorø, og Store Ny Ladegaard i mange Aar slet ingen Rug havde. Paa Ladegaarde med Stutterier som Faurholm og Esrom, og hvor man af andre Grunde havde Brug for megen Havre til Hestefoder, saaledes paa Ladegaardene under Københavns Len, blev Havren dyrket i samme Udstrækning som Byg og Rug.

Det fremgaar af omstaaende Tabel, at fraset Store Ny Ladegaard (Nyby Ladegaard), hvor en stor Arealudvidelse fremkaldte en tilsvarende Stigning i Udsæden, er den samlede Udsæd faldende. Paa Antvorskov og Sorø naaedes dog Minimum i Fem-

Tabel II. Femaarlige Gennemsnit af Udsæden paa 5 Ladegaarde
1610—54.

	Rug Tdr.	%	Byg Tdr.	%	Havre Tdr.	%	Udsæd ialt Tdr.
Antvorskov							
1610—14	229	45,0	276	55,0	..	..	505
1620—24	231	46,8	264	53,2	..	..	495
1630—34	204	45,0	249	55,0	..	..	453
1640—44	235	49,9	236	50,1	..	..	471
1650—54	201	42,2	271	57,8	..	..	472
Sorø							
1610—14	71	48,0	76	52,0	..	..	147
1620—24	63	42,8	84	57,2	..	..	147
1630—34	52	47,7	57	52,3	..	..	109
1640—44	59	43,4	77	56,6	..	..	126
Lekkende							
1610—14	75 ²	34,1	85 ²	38,6	60 ²	27,3	220
1620—24	65	29,0	98	43,8	61	27,2	224
1630—34	61	36,6	71	42,7	35	20,7	167
Nyby Ldg. og Store Ny Ldg.³							
1610—14	..	..	121	76,6	37	23,4	158
1620—24	..	..	—	—	—	—	—
1630—34	..	..	327	63,3	185	36,3	512
1640—44	53	8,4	341	54,4	227	37,2	631
Børringe Kloster							
1610—14	65	31,1	85	38,6	63	30,1	213
1620—24	59	32,1	72	39,2	53	28,7	184
1630—34	43	28,2	52 ¹	33,8	56	47,8	151
1640—44	40 ¹	34,5	41 ¹	35,2	35 ¹	30,3	116

¹ Regnskaber findes kun for 4 af de 5 Aar.

² Regnskaber findes kun for 3 af de 5 Aar.

³ Nyby Ladegaard fik i 1622 sit Areal stærkt udvidet og kom derefter til at hedde Store Ny Ladegaard.

aaret 1630—34, hvorefter der atter er Stigning. Dette kan skyldes en Nedgang i de besaaede Arealers Størrelse, en mindre Mængde Udsæd pr. Arealenhed, eller en Kombination af begge Dele.

Høsten.

En Udregning af Foldudbyttet for 625 Høstresultater indenfor den her behandlede Tidsperiode giver, som det fremgaar af vedføjede Tabel, til Resultat, at der¹ i 11,2 % af samtlige Resultater blev høstet mindre, end der var saaet. 20 % ligger

Tabel III.

Rug. 625 Høstresultater fra Aarene 1610—59
fordelt efter Foldudbyttet².

Fold	Høst- resultater	%
0,0—0,4	9	1,4
0,5—0,9	60	9,8
1,0—1,4	125	20,0
1,5—1,9	139	22,3
2,0—2,4	102	16,3
2,5—2,9	74	11,8
3,0—3,4	46	7,3
3,5—3,9	29	4,7
4,0—4,9	18	2,9
4,5—4,9	13	2,1
5,0—5,9	8	1,3
6,0—6,9	1	0,1
7,0—7,9	1	0,1
	625	100,0

mellem 1 og 1,5 Fold. 38,7 % mellem 1,5—2,4, hvilket saaledes maa betegnes som den normale Rughøst. 2,5—3,4 Fold var en

¹ Da de besaaede Arealers Størrelse ikke kendes, er her anvendt ældre Tiders Beregningsmaade, hvorefter Foldudbyttet fremkommer ved at dividere Høstudbyttet med Udsæden. Nu forstaar man ved Foldudbyttet Antallet af Tdr. Korn høstede pr. Td. Land.

² I Beregningerne er Hejren overalt, selv hvor den var opmaalt særskilt, regnet sammen med Rugen. Desuden er de Høstresultater medtaget, hvor der foreligger Vidnesbyrd om, at en Del af Rugen var skaaret i Hakelse.

Tabel IV. Rug. Femaarligt Gennemsnit af Foldudbyttet for de enkelte Ladegaarde 1610—59.

	Antvorskov	Lystager	Sæbygaard	Ny Ladegd.	Ibstrup	Faurholm	Lille Ldg.	Esrom	Hørsholm
1610—14	2,1	..	..	..	..	..	..	1,4 ¹	..
1615—19	1,8	..	..	..	..	..	..	1,0	..
1620—24	1,5	..	1,4 ¹	..	..	..	..	1,3	..
1625—29	1,3 ²	..	..	..	1,7 ²	1,3	..	2,1 ²	2,5 ²
1630—34	1,8	2,2	2,4	..	1,7	1,3	1,5	1,4	1,0 ¹
1635—39	3,2	3,2	..	..	2,5	1,7 ²	1,5	2,7	..
1640—44	2,0	3,1	..	2,3	1,8	..	1,7 ²	..	..
1645—49	1,5	1,3	..	..	..	..	..	0,8	..
1650—54	1,6	2,5	2,2 ²	..	..	..	..	1,5	..
1655—59	1,5	..	..	..	..	..	..	1,8	..
Gennemsnit:	1,8	2,5	2,0	2,3	1,9	1,4	1,5	1,4	1,8

	Lekkende	Jungshoved	Sorø	Ringsted	Herlufsholm	Vallø	Lellinge	Abrahamstrup
1610—14	2,6	2,4	2,6	2,1	2,1	..	..	..
1615—19	1,7	1,8	2,4	1,6	..	..	..	..
1620—24	1,4	1,5	1,7	1,7	..	2,1	2,4 ¹	..
1625—29	1,4	2,1 ¹	1,5	..	..	2,6	2,9	1,2 ¹
1630—34	1,6	1,5	2,4	..	3,7	3,2	..	1,9 ¹
1635—39	1,7	..	3,3	..	3,5	2,9 ¹	..	..
1640—44	..	..	2,4	..	3,1	..	..	..
1645—49	..	..	..	..	2,7	..	..	..
1650—54	..	..	..	..	3,2	..	..	..
1655—59	..	..	..	..	4,0	..	..	..
Gennemsnit:	1,7	1,9	2,3	1,8	3,2	2,7	2,7	1,6

Tabel IV (fortsat).

	Børringe	Hageløse	Lindholm	Skjørringe	Korselidse	Halsted Kl.	Tranekjær	Skanderborg	Ring Kl.
1610—14	1,7	1,9	3,2	..	..	..	..	1,2	1,0
1615—19	1,2	2,0	1,8	..	..	..	..	1,8	1,2
1620—24	1,1	1,3	2,5	..	..	..	..	1,8 ¹	1,5 ¹
1625—29	1,4 ¹	2,6	1,5 ¹	..	..	..	..	..	..
1630—34	0,8 ²	1,8	2,1 ²	..	..	..	..	..	..
1635—39	1,3	2,4	1,1 ¹	..	..	..	..	..	..
1640—44	1,2	..	..	3,2	2,0	2,5	..	..	..
1645—49	..	..	..	..	..	..	1,4	..	..
1650—54	..	..	..	..	..	..	2,1	..	..
1655—59	..	..	..	..	..	..	2,4 ¹	..	..
Gennemsnit:	1,2	2,2	1,9	3,2	2,0	2,5	2,0	1,6	1,2

	Aakjær	Kolding	Skødegaard	Bjellerup	Aastrup	Møgeltonder	Lyngbæk- gaard	Hevringholm	Estruplund
1610—14	1,5	1,3 ¹	1,6 ¹	3,9	..	..	1,7	..	..
1615—19	1,2	1,3	1,7	2,7	..	4,0 ¹	1,7	..	..
1620—24	1,4 ¹	1,2 ²	2,2	3,5	2,0	4,2 ²	2,4	..	..
1625—29	..	..	..	..	..	..	..	..	..
1630—34	..	..	..	..	..	3,1	..	..	..
1635—39	..	..	..	..	..	3,1	..	..	..
1640—44	..	..	..	..	..	2,2	..	..	..
1645—49	..	..	..	..	..	3,2	..	..	..
1650—54	..	..	..	..	..	2,6	..	..	..
1655—59	..	..	..	..	..	..	..	3,0	2,0
Gennemsnit:	1,4	1,3	1,8	3,4	2,0	3,2	1,9	3,0	2,0

¹ Regnskaberne findes kun for 4 af de 5 Aar.² Regnskaberne findes kun for 3 af de 5 Aar.

god Høst, hævet et godt Stykke over Gennemsnitsresultatet. Udbytter over 3,4 Fold maa betegnes som særlig gode. Chancen for at faa saadanne var ikke større end Risikoen for at høste mindre, end man saaede. Det bedste af Tabellens Resultater blev naaet paa Møgeltønder 1620, da der høstede 7,0 Fold, ogsaa det næstbedste er fra Møgeltønder 1618 med 6,1, Nummer 3 og 4 er fra Sorø Kloster 1637 og 1638, da man begge Aarene høstede 5,7 Fold. Det ringeste Resultat er fra Ibstrup, hvor man efter en Udsæd paa 80 Tdr. prysk (preussisk) Rug i Efteraaret 1635 ikke høstede en Kerne det følgende Aar¹. Omstaaende Tabel over Gennemsnitsresultaterne pr. 5 Aar fra de enkelte Ladegaarde viser, at Forskellen mellem Gaardene er stærkt fremtrædende fra Børringe Klosters og Ring Klosters 1,2 Fold til Bjellerups 3,4. 6 af Gaardene har Gennemsnit fra 1,0—1,4 Fold, 12: 1,5—1,9, 8: 2,0—2,4, 4: 2,5—2,9 og 5: 3,0—3,4².

Forskellen synes ikke at finde Forklaring i de geografiske Forhold. Naar Arent Berntsen siger, at den sjællandske Jord egner sig daarligt til Rugdyrkning³, giver Tallene fra Faurholm, Lille Ladegaard, Antvorskov og Lekkende ham i høj Grad Ret, men Børringe, Aakjær, Kolding og Ring Kloster vidner om det samme for Skaanes og Jyllands Vedkommende. De bedste Resultater stammer fra tre Steder, der ligger saa fjernt fra hverandre som Bjellerup (ved Randers), Møgeltønder og Herlufsholm.

I Tidens Løb viser der sig ret betydelige Svingninger for de enkelte Gaarde. Paa Møgeltønder er der en ikke ringe Tilbagegang fra de gode Femaar 1615—19 og 1620—24. Femaaret 1635—39 har gode Resultater fra de fleste Ladegaarde.

Af omstaaende Tabel V fremgaar, at Byggen gav kendetligt større Foldudbytte end Rugen. Medens dette for Rugen i 53,4 % af Tilfældene ligger under 2,0 Fold, gælder det samme kun for 29,2 % for Byggen. Mellem 2,0 og 2,9 Fold er Tallene for Rug

¹ RA. Københavns Lensregnsk. 1635—36.

² Helt retfærdig er Sammenligningen ikke, da de forskellige Gaarde ikke er repræsenterede med samme Aar. Bjellerup har f. Eks. ikke Misvækstaarene 1628—30 med.

³ A. Berntsen: Danmarckis oc Norgis fructbar Herlighed (1650—56), 39.

og Byg henholdsvis 28,1 og 34,6, og over 3,0 Fold ligger 18,5 % af Rughøstresultaterne, men 36,2 af Byghøstresultaterne.

Risikoen for at høste mindre end Udsæden var ikke stor, der var en reel Chance for at faa over 4 Fold, og der kunde naas

Tabel V.

Byg. 704 Høstresultater fra Aarene 1610—59,
fordelt efter Foldudbyttet.

Fold	Høst- resultater	%
0,0—0,4	4	0,6
0,5—0,9	30	4,3
1,0—1,4	72	10,2
1,5—1,9	99	14,1
2,0—2,4	118	16,8
2,5—2,9	125	17,8
3,0—3,4	93	13,2
3,5—3,9	65	9,2
4,0—4,4	42	6,0
4,5—4,9	24	3,4
5,0—5,4	13	1,8
5,5—5,9	8	1,1
6,0—6,9	7	1,0
7,0—7,9	3	0,4
8,0—8,9	1	0,1
	704	100,0

endnu højere. De bedste Høstresultater er: Vallø 1621: 8,9 Fold, Lellinge 1627: 7,9, Vallø 1627: 7,0 og Møgeltønder 1616: 7,0. De daarligste: Skødegaard 1614: 0,0 Fold, Skjørringe 1652: 0,1, og Esrom 1657: 0,1 Fold.

Af Tabel VI fremgaar, at Forskellen mellem de enkelte Lade-
gaarde er endnu større for Byg end for Rug. Bundresultatet er
det samme: 1,2 Fold paa Ring Klosters Ladegaard, som ogsaa
havde Bundrekord for Rugen, men Topresultatet ligger paa
4,1 Fold (Vallø). 2 Ladegaarde har et Gennemsnit fra 1,0—1,4
Fold, 3: 1,5—1,9, 8: 2,0—2,4, 6: 2,5—2,9, 11: 3,0—3,4, 2: 3,5—

Tabel VI. Byg. Femaarligt Gennemsnit af Foldudbyttet for de enkelte Ladegaarde.

	Antvorskov	Lystager	Sæbygaard	Ny Ldg.	Ibstrup	Amager	Faurholm	Lille Ldg.	Esrom
1610—14	3,5	..	..	2,3	..	2,6 ¹	..	..	1,5 ¹
1615—19	3,0	..	..	2,1	..	1,8	..	..	1,3
1620—24	3,3	..	2,8 ¹	2,7 ²	..	..	..	..	1,9
1625—29	2,7 ¹	..	..	3,4	3,7	..	2,3	1,8	3,2
1630—34	2,6	2,3	2,4	2,3	2,3	..	1,5	1,8	1,4
1635—39	3,6	3,0	..	2,6	3,9	..	1,4	1,9	1,8
1640—44	3,8	3,5	..	2,4	2,5	..	..	2,4 ²	..
1645—49	3,2	2,5	..	..	..	..	..	..	1,7
1650—54	2,4	2,2	4,5 ²	..	..	..	..	..	1,3
1655—59	2,0	..	..	..	..	..	..	..	0,7
Gennemsnit:	3,0	2,7	3,2	2,6	3,1	2,2	1,7	2,0	1,6

	Hørsholm	Abrahamstrup	Lekkende	Jungshoved	Sorø	Ringsted	Herlufsholm	Vallø	Lellinge
1610—14	..	..	3,1 ²	3,7	3,1	2,6	3,3 ¹	..	..
1615—19	..	..	2,4	2,2	2,5	2,0	3,3 ²	..	..
1620—24	3,6 ²	..	2,9	2,3	3,1	3,1 ¹	..	4,6	..
1625—29	2,9	2,2	2,2	2,2 ¹	2,3	..	..	4,2	4,6 ¹
1630—34	2,0 ¹	2,5 ²	2,4	1,7 ²	2,6	..	3,0	3,6 ¹	..
1635—39	..	..	..	..	3,6	..	3,0	4,0	3,1 ²
1640—44	..	..	..	..	3,8	..	2,7 ¹	..	..
1645—49	..	..	..	..	4,1 ¹	..	4,5	..	..
1650—54	..	..	..	..	..	..	3,1	..	..
1655—59	..	..	..	..	..	..	2,8	..	..
Gennemsnit:	2,5	2,3	2,6	2,4	3,1	2,6	3,2	4,1	3,8

Tabel VI (fortsat).

	Skjørringe	Korselidse	Halsted Kl.	Børringe	Hageløse	Lindholm	Tranekjær	Skanderborg	Ring Kl.
1610—14	..	..	..	2,7	3,1 ¹	4,0	..	1,0	0,9
1615—19	..	..	..	1,9	2,7	3,0	..	1,8	1,1
1620—24	..	..	..	2,6	3,0	4,4	..	1,3 ¹	1,5 ¹
1625—29	..	..	..	2,9	4,3	3,9	..	..	..
1630—34	..	..	..	1,5	3,2	3,1	..	..	..
1635—39	..	..	..	2,5	3,1	1,8	..	..	..
1640—44	3,3 ²	3,5 ²	3,4 ²	3,7	..	..	..	..	..
1645—49	..	..	..	..	..	..	3,0	..	..
1650—54	..	..	..	..	..	..	2,8	..	..
1655—59	..	..	..	..	..	..	2,9 ²	..	..
Gennemsnit:	3,3	3,5	3,4	2,5	3,2	3,4	2,9	1,4	1,2

	Aakjær	Kolding	Bjellerup	Åastrup	Møgeltønder	Lyngbæk- gaard	Hevringholm	Estruplund
1610—14	2,0	2,0	3,9	..	..	2,4	..	..
1615—19	1,3	2,8	3,6	1,8 ¹	5,7 ²	2,1	..	..
1620—24	1,6 ¹	2,0 ²	3,2 ¹	2,9	4,8 ²	2,2	..	..
1625—29	..	..	..	..	..	..	..	..
1630—34	..	..	..	..	3,1	..	..	..
1635—39	..	..	..	..	2,8	..	..	..
1640—44	..	..	..	..	2,1	..	..	..
1645—49	..	..	..	..	2,1	..	..	..
1650—54	..	..	..	..	2,7	..	..	..
1655—59	..	..	..	..	..	..	3,5	2,3
Gennemsnit:	1,6	2,3	3,6	2,4	3,3	2,2	3,5	2,3

¹ Regnskaber findes kun for 4 af de 5 Aar.² Regnskaber findes kun for 3 af de 5 Aar.

3,9 og 1: 4,0—4,5. I det store og hele viser det sig, at de Lade-gaarde, der havde ringe Foldudbytte for Rugen ogsaa havde det for Byggen. Kun paa Skanderborg var Rughøsten gennem-gaaende bedre end Byghøsten, paa Ring Kloster og Herlufsholm var de lige gode. Tager man Gennemsnittet for samtlige Lade-gaarde, faar man 2,1 Fold for Rugen, 2,7 for Byggen.

Det afgørende er nu: viser disse Tal det normale for Dan-marks Kornavl, eller maa det antages, at den har været ander-ledes, og i saa Fald: bedre eller ringere.

I Lensregnskaberne siges ikke meget om, hvad der anses for god eller daarlig Høst, kun i enkelte Tilfælde kommer der en kort Notits om Misvækst paa Grund af »Hede og Brynde¹. I det store Misvækstaar 1652 fandt Lensmanden paa Antvor-skov sig dog foranlediget til at tage et Tingsvidne paa Kornets ringe Tilstand, og heri erklæredes, at der efter Byggen ikke kunde ventes mere end halv Sæd igen. Vurderingen var rigtig nok, Udbyttet blev efter Regnskabet 0,6 Fold².

I Rentekammeret tog man Meddelelserne om de smaa Høst-resultater uden at gøre Ophævelser. Først hen i 1640'erne kommer enkelte Antegnelser desangaaende, og de gælder kun Esrom og Tranekjær Ladegaarde³. Antegnelserne viser ingen fast Linie. De Resultater, der bliver klaget over paa Esrom og Tranekjær, faar Lov til at passere upaataalt andre Steder. 1652 høster adskillige Gaarde mindre end Udsæden, men kun for Esrom hedder det i en Antegnelse: Avles ilde, helst saa meget som Udsæden. 1648 kaldes 1,9 Fold paa Esrom for meget ringe Avl, og 1646 klages der over Avlen paa Tranekjær, selvom der her dette Aar høstedes 3 Fold.

Antegnelserne blev som Regel besvaret med en Henvisning til »Guds Vejrlig«, fra Tranekjær anføres som Undskyldning, at man har Alsædebrug, og at Jorden er daarlig. Fra Esrom siges,

¹ Bl. a. RA. Koldinghus Lensregnsk. 1612—13, Aalholm Lensregnsk. 1652—53.

² RA. Antvorskov Lensregnsk. 1652—53.

³ RA. Tranekjær Lensregnsk. 1645—46, 1646—47, 1647—48. Kronborg Lensregnsk. 1648—49, 1655—56, 1657—58.

at Jorden udskærpes af Stutteriet. Man var saaledes klar over, at Høsten ikke i alle Tilfælde var saa god, som den burde være, men hvor man satte Grænsen mellem god og daarlig Høst, fremgaar ikke tydeligt af de faa Antegnelser.

En Grund til de smaa Resultater kan maaske søges i, at Lensmændene ikke personligt havde økonomiske Interesser i Ladegaardenes Drift, saa de lod Avlingen gaa, som den bedst kunde, men at Forholdene ikke var stort bedre, hvor Lensmændene havde Ladegaardsavlen frit under sig, uden at skulle svare Regnskab af den til Kronen, viser en Række Beretninger fra forskellige Len, der blev indsendt 1645 som Svar paa nogle Forespørgsler fra Kancelliet¹. Disse gav Oplysninger om, hvor meget der kunde saas og avles til Ladegaarden, hvor mange Øksne der kunde staldes, og hvor store Omkostningerne ved Ladegaardenes Drift var. Besvarelserne er bevaret fra ca. 30 Len. En Del Lensmænd anførte den gennemsnitlige Avl af hver Kornsort for sig, andre Udbyttet af samtlige Kornsorter under ét, nogle endelig Høsten for et enkelt eller flere Aar. Den klagende Tone, som gaar gennem de fleste Besvarelser, røber, at Lensmændene var interesseret i at faa tegnet et mørkt Billede af deres Udbytte af Ladegaardsdriften. De opgivne Tal er muligvis præget heraf.

Opgivelserne om Udbyttet af Rugen ligger helt paa Linje med de i Tabel III angivne Resultater. Paa Varberg kunde man næppe faa Udsæden igen. Aarhusgaard har et Gennemsnit paa $1-1\frac{1}{2}$ Fold, Christiansstad $1\frac{1}{2}$. De fleste af de øvrige angiver et Gennemsnit paa $2-2\frac{1}{2}$ Fold. Paa Hald regnes Gennemsnittet til 3, fra Hindsgavl viser et enkelt Resultat 4. Bygholm og Aalborg har Enkeltresultater paa 5 og endelig opgives fra Skivehus, at Rugen gennemsnitlig giver 5—6 Fold.

Foldudbyttet for Byggen ligger efter Opgivelserne betydeligt højere. Ringest er det fra Helnekirke Len med $1\frac{1}{2}-2$ Fold. $2-2\frac{1}{2}-3$ Fold har Landskrona, Halmstad, Varberg, Sølvitsborg, Tranekjær og Aarhusgaard. Fra Christiansstad og Laholm

¹ RA. Danske Kanc. Lensmændenes Besvarelser paa kgl. Miss. 1644, 14. Dec. 1645, 28. Jan. og 4. Okt. ang. Avling m. v. til Lenenes Ladegaarde.

berettes om Foldudbytte paa 4, det betegnes dog som Maximum. Paa Hald sættes Gennemsnittet saa højt som $5\frac{1}{2}$ og paa Skivehus til 6—8 Fold. For Havren ligger Opgivelserne paa $1\frac{1}{2}$ —3 Fold.

Hvor alle Kornsorter tages under ét, anføres fra Dragsholm og Kalø 2 Fold i Gennemsnit, fra Ørum $2\frac{1}{2}$, Lundenæs 3, Mariager 3—4, Odensegaard $3\frac{1}{2}$ —4 og fra Ringsted anføres for et enkelt Aar 6,3 Fold for Byg og Rug tilsammen og 4 Fold for Havre.

I adskillige Tilfælde siges, at de nævnte Tal er Maksimumsresultater, og de fleste stiller som Betingelse, at Vejret skal være godt¹. Korfits Ulfeldt skriver saaledes fra Stegehus: Og stundom er det, man næppe kan faa sin Sæd igen. Ligesom Vejrliget er til, giver det meget eller lidet.

De fleste Lensmænd havde en Opfattelse af, at det var ringe Resultater, de kunde møde frem med, og de kommer med allehaande Undskyldninger. Som oftest er det Jorden, det er galt med. Paa Dragsholm er den meget skarp, i Helnekirke Len ond og sur, paa Varberg skarp, paa Rugaard »meget ond og ligger i Skove«, paa Hald, der ellers opgiver høje Foldudbytter, skarp og sandagtig. Fra Aarhusgaard hedder det, at »Jorden er ej synderlig god, og fylder hun op iblandt Kornet med Tidsler og Græs«. Paa Sejlstrup er »Jordens Koldhed og Vædske samt Havgus« Skyld i den ringe Høst. Daarligt Driftsystem i Form af Alsædebrug er medvirkende til den ringe Høst i Helnekirke Len, og det samme anføres fra Christiansstad. Paa Dueholm var Jorden udpint i den forrige Lensmands Tid, og paa Varberg og Halmstad havde man for lidt Gødning.

Trods alle Forbehold og Undskyldninger tyder Opgivelserne dog paa et lidt større Foldudbytte paa disse Ladegaarde, hvor Lensmændene havde personlige økonomiske Interesser i Driften, men nogen væsentlig Forskel fra de Gaarde, som blev drevet for Kronens Regning, har der næppe været.

Nu betød Ladegaardsdriften i Virkeligheden kun lidt for Lenenes Økonomi, det meste Korn kom til Lenene i Form af

¹ Bl. a. Helsingborg, Helnekirke, Laholm, Varberg og Visborg.

Landgilde, Tiender og andre Afgifter, en daarlig Høst var ingen Katastrofe, naar blot Landgildekornet gik regelmæssigt ind. Lensmændenes vigtigste Hverv var desuden at administrere Lenet, ikke at tage sig af Ladegaardenes Drift. Der er derfor nogen Grund til at vente, at der i Almindelighed blev høstet mere paa Adelens Ladegaarde end paa Kronens. De i det foregaaende anførte Tal bekræfter denne Antagelse, idet de største Foldudbytter er opnaaet paa de Ladegaarde, som ikke laa under Kronen, nemlig paa Herlufsholm, Vallø og Lellinge, ligesom Kai Lykkes Gaard Hevringholm ligger over de fleste Ladegaarde, mens Estruplund ganske vist ligger paa et lavere Plan.

Desværre foreligger kun faa Høstresultater fra andre Ladegaarde til Sammenligning. I længere Rækker er hidtil kun fremdraget Tal fra Gessingholm, Skovgaard, Demstrup og Sødringholm. Resultaterne fra disse Gaarde er:

Gessingholm for Aarene 1643, 46, 54, 57: Rug 2,8, Byg 3,0, Havre 2,4 Fold i Gennemsnit.

Skovgaard 1638—46, 52—53: Rug 3,19, Byg 3,61, Havre 2,62 Fold i Gennemsnit.

Demstrup og Sødringholm 1629—60: Rug 3,37, Byg 3,08, Havre 2,44 Fold i Gennemsnit¹.

Disse Tal ligger afgjort over Tallene fra Kronens Ladegaarde, men ikke saa højt over dem, at man kan drage videregaaende Slutninger paa dette Grundlag, og det maa tilmed erindres, at de tre nævnte Gaarde var meget energisk drevne af Rantzau'erne under Paavirkning af det overlegne holstenske Landbrug.

Den langt overvejende Del af Danmarks Jord blev imidlertid ikke dyrket under Ladegaardene men under Bøndergaardene. Det vigtigste Spørgsmaal angaaende Danmarks Kornavl i denne Tid er derfor: hvormeget høstede Bønderne? Desværre er dette Spørgsmaal ogsaa det vanskeligste at besvare. Udover nogle Opgivelser fra Ødegaarde, som blev drevet under Ladegaardene, kendes kun nogle Tal fra 9 Bøndergaarde under Nygaard paa

¹ Se Fussing i Hist. Tidsskr. 10. R. III (1934—36), 79; Jyske Saml. 5. R. II (1935—36), 7; ibidem 5. R. III (1937—38), 19.

Langeland fra 1646¹, og her drejer det sig ikke om en Opmaaling af Høstudbyttet, men kun om en Vurdering af en Foged, mens Sæden endnu stod paa Marken. Vurderingen anslaaer een Gaards Høst til 2—2¹/₂ Fold, een til 2—3, een til 3—3¹/₂, fem til 3—4 og een til 4 Fold. Gennemsnittet af Vurderingen bliver knap 3¹/₂ Fold.

Tallene fra de sjællandske Ladegaarde viser for samme Aar et Gennemsnit for Rug paa 1,7 Fold og for Byg paa 3,4. Da Vurderingen hos Bønderne paa Nygaard sandsynligvis gælder samtlige Kornsorter, ligger Foldudbyttet hos dem altsaa over Ladegaardenes. Men en Vurdering for et enkelt Aar for saa faa Gaarde tillader ikke, at der drages videregaaende Slutninger. Hvorvidt Bøndernes Foldudbytte var større eller mindre end Ladegaardenes, kan altsaa ikke afgøres, før nyt Materiale, om saadant findes, er fremdraget.

Naar man tidligere har ment, at der blev høstet mindre paa Bøndergaardene end paa Ladegaardene, skyldes det vel væsentligt Tilbageslutninger fra Landboreformernes Tid. H. O. Larsen mener desuden, at Ladegaardene havde større Gødningsproduktion end Bøndergaardene, dette turde imidlertid være tvivlsomt for denne Tids Vedkommende, da Bønderne dengang havde flere Kreaturer end Tilfældet blev i det 18. Aarhundrede². Ladegaardenes Foldudbytte tyder i hvert Fald paa ingen Maade paa, at Ladegaardsdriften kunde staa synderligt over Bøndergaardenes i teknisk Henseende.

Det er derfor berettiget at spørge, hvorfor man da havde oprettet Ladegaarde blandt andet ved at nedlægge Bøndergaarde, og hvorfor man stadig drev Ladegaardene? Til dette for dansk Landbrug saa vigtige Spørgsmaal skal her kun gøres et Par Bemærkninger³.

¹ H. H. Fussing: Herremand og Fæstebonde (1942), 103.

² Dänische Wirtschaftsgeschichte, 159 ff.

³ Om Ladegaardenes Oprettelse se Thomas B. Bang: Kronens Mageskifter under Fr. II (Hist. Tidsskr. 9. R. I (1918—20), 1—42. For Sveriges Vedkommende er Spørgsmaalet behandlet af Per Nyström i »Avelsgårdsprojektet 1555—56« (Scandia IX (1936), 228 ff.).

Et af de vigtigste Motiver til Ladegaardenes Oprettelse har vel været Haabet om større økonomisk Udbytte af Landbruget. Dette kunde imidlertid opnaas ad to Veje: gennem mere intensiv Drift eller gennem mindre Driftsomkostninger. Om Driftsforbedringer i større Stil paa Ladegaardene foreligger fra denne Tid kun faa Vidnesbyrd. Derimod gik man med Flid den anden Vej ved at skaffe billig Arbejdskraft gennem øget Hoveri. Hoveriet var uden Tvivl Hovedbetingelsen for Ladegaardenes Rentabilitet, det gjorde Driftsomkostningerne relativt smaa, saa Gaardene i Tider med stigende Kornpriser nogenlunde har kunnet betale sig.

Da Konjunkturerne i 1640'erne blev nedadgaende, blev Ladegaardsdriften en mere tvivlsom Forretning trods Hoveriet¹, selvom man forsøgte at bøde paa de faldende Kornpriser ved at skrue Øksenpriserne i Vejret². Kronen sørgede da ogsaa i disse Aar for at faa bortforpagtet de fleste af de Ladegaarde, den hidtil havde haft i Drift³.

Sammenligning med Nabolandene.

Det vilde have været af stor Værdi, om de danske Høstresultater havde kunnet sammenlignes med tilsvarende fra Nabolandene, men der synes kun at foreligge lidt Materiale fra denne Tid.

Georg Hanssen bringer nogle Høstresultater fra Godset Rundhof i Slesvig fra Aarene 1610—15⁴. Foldudbytterne er for Rugen 3—5¹/₂, for Byggen 5—7, og for Havren 2—4¹/₂, altsaa

¹ Enkelte Ladegaarde kunde dog give et ganske pænt Overskud. Jørgen Seefeld paa Ringsted Klosters Len anslaaer i førnævnte Indberetning fra Lensmændene 1644 og 1645 Overskuddet af Klosterets Ladegaard til at være 1071 Rd. 32 Sk., men han anfører ganske vist ogsaa, at Rug og Byg har givet 6,3 Fold og Havren 4 Fold, et Udbytte, som ligger en Klasse over det, Ladegaardene i Almindelighed gav.

² Albert Olsen: Steffen Rodes Regnskabsbog over Studehandel (Hist. Tidsskr. 9. R. I (1918—20, 272 f.).

³ Kr. Erslev: Danmarks—Norges Len og Lensmænd 1596—1660 (1885), 14—16.

⁴ Georg Hanssen: Agrarhistorische Abhandlungen I (1882), 407 ff.

tydeligt bedre end det danske Gennemsnit. Fra Norge har F. A. Aschehoug for Aaret 1665 beregnet det gennemsnitlige Foldudbytte for hele Landet for samtlige Kornsorter til 3,36 Fold¹. Dette Tal er sikkert af tvivlsom Værdi, men det tyder i hvert Fald paa bedre Udbytte end i Danmark.

I Sverige har Hans Forssell fremdraget en Række Høstresultater fra svenske Kronegaarde i det 16. Aarhundrede². Foldudbytterne ligger her betydeligt over de danske. I Uppland er Gennemsnitsudbyttet for samtlige Kornsorter $6\frac{1}{2}$ —7 Fold. 10—12 Fold er ikke usædvanlige Resultater, et enkelt naar op paa 13,8. I Sveriges øvrige Landskaber ligger Udbyttet noget lavere, men overalt med Undtagelse af det fattige Smaaland ligger de over de danske, og i Smaaland paa Højde med de danske.

I England synes 6—8 Fold at have været det sædvanlige i denne Tid³.

Danmarks Korneksport.

Selvom Foldudbyttet set fra et Nutidssynspunkt var ringe, var Danmark dog et korneksporterende Land. Korneksportens Størrelse faar man et Begreb om gennem to Opgørelser. Den ene fra 1613 er en Beregning af, hvor meget Korntolden vil indbringe efter Satserne i Toldrullen af 1611. Den siges at være beregnet paa Grundlag af Udførslen de foregaaende Aar. Efter de anslaaede Indtægter er der regnet med en Eksport paa 5.552 Tdr. Hvede, 88.076 Tdr. Rug, 328.856 Tdr. Byg, 40.650 Tdr. Havre, ialt 463.124 Tdr. Korn. Til disse kommer 884 Tdr. Gryn og 25.345 Tdr. Brød. Den samlede Udførsel af Kornvarer skulde saaledes være ca. 490.000 Tdr.⁴

¹ F. A. Aschehoug: Statistiske Studier over Folkemængde og Jordbrug i Norges Landdistrikter i det syttende og attende Aarhundrede (1888), 180.

² Hans Forssell: Anteckningar om Sveriges jordbruksnäring i sextonde seklet (1884), 202 ff.

³ Rowland E. Prothero: English farming past and present (1912), 107.

⁴ RA. Rentek. Diverse Efterretn. Overslag etc. IV. Indtægt af Told og Accise: Overslag og Fortegnelse over Rigens Indtægt af Told efter Rullen 1611.

Den anden er et Overslag paa Skibe og Varer, der er passeret og repasseret til fremmede Steder i et Aar fra hele Danmark. Der nævnes ikke hvilket Aar, der er Tale om, men da Overslaget er udarbejdet til Sammenligning med Øresundstoldrullen af 1642, drejer det sig sandsynligvis om et af de nærmest foregaaende Aar. I denne er Tallene (med Toldindtægterne anført i Parentes) Hvede 8.146 Tdr. (339 Rd. $\frac{1}{2}$ Ort), Rug 254 $\frac{1}{2}$ Læster (202 $\frac{3}{4}$ Rd.), Byg og Malt 7.959 Læster (7.786 Rd. 1 Ort), Havre 852 Læster 6 Tdr. (501 $\frac{1}{2}$ Rd. 10 Sk.), Boghvede 40 Tdr. (1 $\frac{1}{2}$ Rd. 16 Sk.), Gryn 354 $\frac{1}{2}$ Tdr. (23 $\frac{1}{2}$ Rd.)¹.

Fridericia mener, at det er ugørligt at reducere Læsterne til Tønder, da der kan være Tale om forskellige Læster². Ved Hjælp af de angivne Toldindtægter og de gældende Toldsatser kan man dog indkredse Problemet. Toldsatserne var efter Toldrullen af 1629 for Rug og Byg 3 Skilling pr. Tønde udført paa danske Skibe og 4 Skilling pr. Tønde udført paa fremmede, for Havre 2 Skilling pr. Tønde udført paa danske, 3 Skilling udført paa fremmede Skibe³.

Hvis alt Kornet var udført paa danske Skibe, bliver Tallene: Rug 6.772 Tdr., Byg 253.160 Tdr., Havre 24.068; med Hvede, Boghvede og Gryn iberegnet bliver Summen ialt 292.540 $\frac{1}{2}$ Tdr. Var hele Udførselen sket paa fremmede Skibe vilde de tilsvarende Tal være blevet: Rug 4.854 Tdr., Byg 186.870 Tdr., Havre 16.054 Tdr., med Hvede, Boghvede og Gryn ialt 216.318 Tdr. Da en Del af Kornet blev udført paa fremmede og en Del paa danske Skibe maa Tallet ligge et Sted mellem de to Yderpunkter.

Til dette kom de sikkert ikke ubetydelige Kornmængder, som blev ført til Norge paa danske eller norske Skibe, da denne Eksport var toldfri. Ligeledes maa der regnes med en vis Eksport fra de ulovlige Havne, som Regeringen til Stadighed førte en forgæves Kamp imod.

¹ RA. Reg. 108 B. Diverse Toldregnsk. Overslag paa Skibe og Varer, som er passeret og repasseret til fremmede Steder.

² Fridericia: Adelsvældens sidste Dage, 57, XI.

³ V. A. Secher: Corpus constitutionum Danice IV (1897), Nr. 141, 334.

Eksportens Størrelse har uden Tvivl været underkastet store Svingninger, der var afhængige af Høstens Størrelse og af Efterspørgslen. Den har sandsynligvis aldrig naaet langt over den halve Million Tønder fra 1613, derimod synes den at kunne gaa meget langt ned i Misvækstaar.

Danmarks Korn fandt Afsætning paa tre Markeder: Holland, de nordtyske Byer, især Lübeck, og Norge. Holland, som i denne Tid beherskede det europæiske Kornmarked ved at besørge Transport og Mellemandel mellem Østersølandene og Syd-europa, aftog det meste. Geografisk fordelte Eksporten sig i det væsentligste saaledes, at Lolland-Falsters, Langelands og en Del af Fyns Korn gik til Nordtyskland, Sjællands og Skaanes til Holland og Nordjyllands til Norge. 1652 eksporterede Aalborg 2.285 $\frac{1}{2}$ Tdr. Rug, 3.019 $\frac{1}{2}$ Tdr. Byg, 152 Tdr. Byggryn, 5.375 $\frac{1}{2}$ Tdr. Malt, 564 Tdr. Havre, 210 $\frac{1}{2}$ Tdr. Havregryn og 245 $\frac{1}{2}$ Tdr. Mel til Norge¹, og 1655 sendte Aarhus 5.769 Tdr. Rug, 13.818 Tdr. Byg og Malt, 296 Tdr. Havre og 635 Tdr. Mel derop².

Det meste af Kornet blev produceret paa de ca. 80.000 Bøndergaarde, men naar Bønderne havde udredet deres forskellige Naturalieafgifter, var det sandsynligvis ikke større Kvanta, de havde at sælge. Eksportkornet kom derfor overvejende fra Kronen og Adelen, som foruden Hovedgaardenes Avl disponerede over Landgildekornet. Hvor meget Korn, Kronen kunde sælge, faar man et Fingerpeg om i en Opgørelse fra 1652. Tallene i denne er: 16.628 Tdr. Rug, 28.357 Tdr. Byg og 14.262 $\frac{1}{2}$ Tdr. Havre³.

En Del af Kornet blev af Kronen og Adelsmændene solgt direkte til de hollandske Kornopkøbere, men det meste blev formodentlig afhændet til Byernes Købmænd, der igen solgte

¹ C. M. Olrik: Afhandling om Aalborgs Handel (1773), 231, 175, 215, 197, 217.

² Fridericia: Statistiske Notitser fra Aarhus Raadstuearkiv (Hist. Tidsskr. 6. R. II (1889—90), 217).

³ RA. Rentek. Diverse Overslag, Beregninger etc. II: Lenene, »Over-slag paa hvis Pendinge, Korn og andre Varer som ved Kgl. Maj. Len udi Danmark kan blive beholden og tilovers«.

det til Hollænderne. — En af de største Kornkøbmænd i Tiden 1610—30 var den indvandrede Hollænder Johan de Willum, som aftog store Partier af Kronens Korn. — Købmændene var derfor stærkt interesserede i Kornhandelen.

Kornpriserne.

Kornpriserne blev i det væsentligste bestemt af Priserne paa det hollandske Marked. Priserne her var bestemt af Udbuddet i Østersøprovinserne og Efterspørgslen i Sydeuropa, og Danmarks Udførsel var i Sammenligning med Eksporten fra Østpreussen, Polen og Livland saa beskeden, at den ikke havde større Mulighed for at paavirke de hollandske Priser yæsentligt i nogen Retning.

Eksportprisen var afgørende for Hjemmemarkedets Pris. Denne kunde dog til en vis Grad reguleres ved Regeringsforanstaltninger. Den kunde hæves ved høje Toldsatser og ved Importforbud, og den kunde sænkes ved Toldlettelser og ved Udførselsforbud. Prishæmmende Foranstaltninger var ikke velsete af det kornsælgende Landbrug, Godsejerne. Adelen havde derfor ogsaa i Haandfæstningen sikret sig, at Udførselsforbud ikke maatte udstedes uden Rigsraadets Billigelse. Ogsaa Byernes Storkøbmænd betragtede Udførselsforbud med Uvilje, idet et saadant berøvede dem Muligheden for Fortjeneste ved Kornhandelen. Den Del af Befolkningen, der var henvist til at købe deres Brødkorn og Malt, især Byernes Haandværkere, havde ikke megen politisk Indflydelse, men noget Hensyn maatte der dog tages til dem.

Godsejerne var øjensynligt bedre indforstaaet med prishævende Foranstaltninger som høje Toldsatser, Indførselsforbud og Inflation.

Rugen blev eksporteret i langt mindre Udstrækning end Byggen. Rugpriserne paa Hjemmemarkedet var derfor mindre afhængig af Eksportprisen end Bygpriserne, og de lod sig følgelig lettere paavirke i den ene eller anden Retning ved regulerende Foranstaltninger.

Vor indtil videre vigtigste Kilde om Kornpriserne 1600—60 er de sjællandske Kapitelstakster¹. Selvom Kornet ikke i alle Tilfælde blev forhandlet til den af Taksterne fastsatte Pris, spillede de dog en betydelig Rolle. Kronen krævede saaledes af Lensmændene, at de i Almindelighed ikke maatte sælge Kronens Korn under Kapitelskøb². I Tider med stærke Fluktuationer i Kornpriserne kunde der dog blive forhandlet Korn til Priser, som laa langt fra Kapitelstaksterne.

De stærke Svingninger, Kornpriserne var underkastede, gjorde Kornet til en udpræget Spekulationsvare. Den hollandske Kornhandel bød paa Spekulationer i stor Stil, men ogsaa i Danmark fandtes Adelsmænd og Købmænd, som efter bedste Evne søgte at faa Spekulationsgevinster, naar Lejlighed bød sig.

Tabel VII (se S. 457 f.) viser en Sammenligning Aar for Aar mellem Foldudbytte, Kornpriser og Eksport. Tallene for Foldudbyttet er et Gennemsnit for Foldudbytterne for de sjællandske Ladegaarde. Naar de andre Landsdeles Ladegaarde ikke er taget med, skyldes det Hensynet til Kapitelstaksterne, som fra denne Tid kun er bevarede for Sjællands Vedkommende. De i Tabellen anførte Kornpriser er de nævnte sjællandske Kapitelstakster omregnede til Kroner af V. Falbe-Hansen³.

Da der ikke fra denne Tid findes sammenhængende Talrækker over den danske Kornekspport, har det været nødvendigt at gaa til Øresundstoldregnskabernes Lister over Korn, der er ført gennem Øresund paa Skibe med Udgangssted fra danske Havne, for at faa et Billede af i hvert Fald en Del af Eksporten⁴.

¹ I Lensregnskaberne findes et meget stort, men hidtil ubearbejdet Materiale til Belysning af Kornpriserne. Dette Materiale vil uden Tvivl kunne give fyldestgørende Oplysninger om, hvad der var bestemmende for Handelspriserne, og tillige om Prisernes Sæsonsvingninger og om de lokale Prisforskelle.

² I Kronborgs Lensregnsk. 1655—56 ankes der i Antegnelserne over, at Kornet fra Esrom er solgt til Priser under Kapitelstaksterne. Der svares, at den ringe Pris skyldes Kornets daarlige Kvalitet.

³ Statistiske Meddelelser 4. R. XV.

⁴ Tallene er hentet fra N. Bang: Tabeller over Skibsfart og Varetransport gennem Øresund 1497—1660 I—II (1916—22).

Tabel VII.
Sammenligning mellem Foldudbytte, Kornpris og Eksport.

	Rug			Byg		
	Fold	Pris Kr.	Transport Læster	Fold	Pris Kr.	Transport Læster
1610.....	1,9	5,54	3	2,3	5,13	1224,5
1611.....	1,9	4,92	138,5	3,4	4,88	3012,5
1612.....	2,8	7,38	223,5	2,8	6,15	3803
1613.....	2,2	6,15	182	2,8	5,38	2543,5
1614.....	2,2	5,13	1	2,7	5,13	1787
1615.....	1,7	6,77	9	2,2	6,68	1996,5
1616.....	2,0	6,15	20	2,5	6,40	888
1617.....	1,4	6,15	6	2,5	5,13	1694,5
1618.....	2,1	5,82	35	2,2	6,15	2578,5
1619.....	1,9	4,90	4	2,0	5,02	1220,5
1620.....	2,2	3,21	9	2,8	3,11	2869,5
1621.....	1,5	5,12	230	3,6	3,83	3559
1622.....	1,1	8,20	549,1	3,1	6,16	3459,5
1623.....	1,5	11,83	24	3,1	6,89	2760,5
1624.....	1,6	13,87	..	1,9	10,08	649
1625.....	2,2	8,41	..	3,1	6,16	1131
1626.....	2,2	7,50	18	3,2	5,12	1497
1627.....	2,5	6,16	8	3,9	4,62	3068
1628.....	0,9	11,25	391	2,0	7,68	3119
1629.....	1,7	16,41	126	1,8	10,25	1843
1630.....	2,3	15,41	390	1,3	9,75	724
1631.....	2,0	9,60	558	1,8	8,00	1038
1632.....	2,1	7,00	?	2,9	5,50	?
1633.....	1,8	7,00	909	2,3	6,00	3894
1634.....	2,1	8,00	?	3,1	6,78	?
1635.....	1,9	6,00	714,5	2,8	5,00	3294,5
1636.....	1,7	8,00	987	2,1	6,00	3350
1637.....	3,2	8,00	319	3,0	6,16	5044
1638.....	3,3	7,50	1044	3,2	6,33	4420
1639.....	3,8	7,00	834	3,2	6,00	2614
1640.....	2,8	8,00	900	3,4	6,24	2597
1641.....	2,5	8,00	942	3,8	6,33	3203
1642.....	2,2	7,50	999	2,9	6,29	4316
1643.....	2,2	8,00	681	2,3	6,00	2943
1644.....	2,2	8,00	426	2,6	6,00	788

Tabel VII (fortsat).

	Rug			Byg		
	Fold	Pris Kr.	Transport Læster	Fold	Pris Kr.	Transport Læster
1645.....	1,9	6,25	592	2,6	5,33	621
1646.....	1,7	6,58	364	3,4	5,20	1316
1647.....	1,7	6,58	417	4,3	5,00	1737
1648.....	1,5	8,00	743	3,3	6,00	1716
1649.....	1,1	12,00	365	1,6	8,66	1172
1650.....	1,6	12,00	419	2,7	8,66	200
1651.....	1,4	13,00	89	2,4	8,00	350
1652.....	2,2	11,66	168	1,5	9,66	90
1653.....	3,2	4,89	374	3,6	4,89	1000
1654.....	3,0	2,94	215	2,6	3,66	1104
1655.....	2,6	4,25	42	1,6	4,41	874
1656.....	2,8	5,88	268	2,2	5,88	469
1657.....	2,8	5,88	126	1,5	5,23	87
1658.....	3,3	3,92	..	2,0	3,92	..
1659.....	2,3	5,88	..	3,6	4,90	..
1660.....	..	11,76	..	..	9,80	..

Disse Tal er ganske vist af en højst begrænset Værdi, idet de kun omfatter Eksporten fra Skaane, Øst- og Sydsjælland, Møen, Bornholm, Falster og maaske en Del af Lolland, og dernæst fordi noget af Udførslen fra de paagældende Landsdele gik til Nordtyskland. Desuden blev en Del af det eksporterede Korn, det saakaldte Borbergods, i hvert Fald i Tiaaret 1610—20, langtfra altid anført i Øresundstoldregnskaberne, og det kan maaske i nogle Tilfælde dreje sig om ret store Kvanta¹.

Tallene giver saaledes ingen Oplysninger over Danmarks samlede Korneksport, derimod kan de have en vis Værdi ved at vise Svingningerne i Eksporten som Følge af Høstudbyttets vekslende Størrelse og de varierende Kornpriser.

Tabellens Opgivelser er i det følgende sammenstillet med samtidige Udtalelser og de Foranstaltninger, som de skiftende Forhold gav Anledning til.

¹ Ifølge velvillig mundtlig Meddelelse af Dr. Astrid Friis.

Kornhandelspolitikken.

I Aarene efter 1610 var baade Rug- og Byghøst jævne, kun i 1611 var Byghøsten og 1612 Rughøsten kendeligt over Normalen¹. Priserne var svingende. Den gode Byghøst 1611 faldt sammen med en lav Bygpris, derimod var Rugprisen høj 1612 trods den tilsyneladende gode Høst. Det skyldes formodentlig Kalmarkrigens Indvirkninger. Transporten af Byg og Malt gennem Øresund var stor, den var øjensynligt paavirket, saavel af den gode Byghøst som af Kalmarkrigen, der gjorde en stor Korneksport nødvendig for at skaffe Midler til Krigens Omkostninger. Det bemærkes, at en god Høst giver sig Udslag i Transporten gennem Øresund baade i Høstaaret og i det følgende Aar, da en Del af Kornet først blev eksporteret i Løbet af Foraaret og Sommeren.

1615 var baade Rug- og Byghøst under Middel. Priserne stiger kendeligt, og Transporten gennem Øresund falder stærkt. 1616 udstedes Forbud mod Udførsel af Havre fra Skaane, »da der har været stor Misvækst paa Havre i vort Land Skaane, og nogle dog understaar at købe, hvis de kunde bekomme.«² Forbudet blev ophævet Aaret efter.

1618 begynder Rugen at falde i Pris, Prisfaldet fortsættes trods daarlig Høst i 1619, og nu rammer Prisfaldet ogsaa Byggen. Aarsagen til Prisfaldet var Handelskrig mellem Spanien og Holland. Spanien forbød Import af Korn fra Holland til Spanien og søgte at lægge Hollænderne Hindringer i Vejen for Eksporten til Italien³. Dette førte til en alvorlig Afsætningskrise for det danske Landbrug. I Foraaret 1619 laa flere af Lenene med store Kornforraad, som de ikke kunde afsætte til de gængse Priser. De faar Ordre til at sælge det saa dyrt som muligt⁴.

Overfor denne Landbrugskrise greb Landene, især Polen, til

¹ Som det normale Høstudbytte regnes 2,1 Fold for Rugen, 2,7 Fold for Byggen.

² V. A. Secher: Corp. Const. III (1891—84), Nr. 426.

³ W. Naudé: Getreidehandelspolitik I, 357.

⁴ Kanc. Brevb. 1616—20, 585, 622 f.

en voldsom Inflationspolitik, og det er ogsaa fristende at se den kraftige Nedskæring af den danske Mønt, der fandt Sted i disse Aar — 1618 fra 80 til 84 Sk. og 1619 fra 84 til 96 Sk. paa Rigsdaleren — som et Led i Kampen mod de lave Kornpriser, selvom Begrundelsen for Nedskæringen formelt var Inflationen i Nabolandene¹.

Krisen blev endnu voldsommere i 1620. Fra Aarhusgaard bliver der klaget over, at Hollænderne ikke vil købe Kornet². Hen paa Sommeren laa der store Partier, som ikke kunde finde Afsætning. Lensmændene faar strenge Ordre til at sælge det saa dyrt som muligt, i hvert Fald lige saa dyrt som de sælger deres eget Korn, og de trues med, at de selv skal betale det Korn, de ikke faar solgt³.

Priserne faldt stadig. Kapitelstaksterne viser 3,21 Kr. for Rugen og 3,11 Kr. for Byggen. For Byggen var det Bundrekord for hele Aarhundredet. Og meget Korn er sandsynligvis blevet solgt under Kapitelstaksterne.

Der var aabenbart et kolossalt Udbud af Korn, som man søgte at faa Afsætning for overalt. Ogsaa i Danmark blev der forsøgt at skabe et Marked. Regeringen saa sig derfor nødsaget til den 18. Februar 1621 at udstede et Forbud mod Import af Rug, Mel og Brød. Det motiveredes saaledes i Forordningen herom: »Eftersom udi vort Rige Danmark udi Mængder indføres fra fremmede Steder Rug, Mel og Brød, og det vores Under-saatter, Rigens Indbyggere til ikke ringe Skade, anseendes vort Rige med saadanne nødtøftigen er velsignet, hvilket dog der-over hos dennem, som det haver at afhænde, bliver liggende.«⁴

Hensigten med Indførselsforbudet blev naaet. 1621 bragte en kraftig Stigning af Rugprisen. En daarlig Høst og bedre Afsætningsforhold har formodentlig bidraget til den. Bygprisen steg derimod kun lidt, idet en god Byghøst bidrog til at holde

¹ Corp. Const. III, Nr. 541.

² Kanc. Brevb. 1616—20, 842.

³ Ibidem, 880.

⁴ Corp. Const. III Nr. 578. Citaterne er ord- men ikke bogstavrette.

Prisen nede. Trods Krisen viser Transporten store Tal for Byg og Malt. Kun i 1619 med den lille Byghøst er der stærk Nedgang. Mens der var Overflod af Byg og Rug, var der Mangel paa Havre. Misvækst i Skaane foraarsagede et Forbud mod Havreeksport over hele Riget i 1620¹, og Forbudet gentoges i 1621².

1622 bragte en fuldkommen Ændring af Situationen. Aaret bragte Misvækst for Rugen. I Oktober kommer Forbud mod Rugeksport fra Sjælland³, og der tales om Misvækst og Frygt for Dyrtid. Samtidig faar en Række Lensmænd Ordre til at sørge for at Forbudet bliver overholdt, og Tolderne i Øresund faar Besked om at købe al den Rug, de kan faa fat i, og sende den til København, hvor Borgmestrene skal tage imod den og uddele den til Borgerne. Raadet faar desuden Ordre til at sende 6—7 Skuder til Danzig for at hente Rug der⁴.

Nogle Dage senere beordres Rigsraaderne i Fyn og Jylland at sende de Borgere, som har Skibe, til Tyskland for at købe Rug og Mel, saa der kan være noget Forraad at hjælpe Landet med⁵. Men trods disse ekstraordinære Forholdsregler blev Indførselsforbudet for Rug og Mel ikke ophævet. I November udvides Udførselsforbudet til Fyn, og her kommer det til at gælde baade for Rug og Byg, »da det lader sig anse til en Dyrtid, baade for Kornets Misvækst, saa og den store og idelig Udførsel, der sker, saavel af fremmede som af egne Undersaatter.«⁶

Situationen var aabenbart alvorlig, Landets Forsyning med Brødkorn var i Fare, og den frygtede Dyrtid var faktisk kommet, idet Rugen steg til Rekordpris, og Bygprisen gik stærkt i Vejret. Man synes da ogsaa at have indset Nødvendigheden af Eksportforbudet for Rugen, men mod det tilsvarende for Byggen rejste der sig saa stærke Protester, at det allerede i December

¹ Corp. Const. III Nr. 562.

² Ibidem, Nr. 606.

³ Ibidem, IV, Nr. 35.

⁴ Kanc. Brevb. 1621—23, 453.

⁵ Ibidem, 458.

⁶ Corp. Const. IV, Nr. 40.

maa ophæves, »eftersom vi har bragt i Erfaring, at der er godt Forraad paa Byg i Fyn« hedder det¹. Den stigende Pris og den store Efterspørgsel, som ses ad Transporttallene i Tabellen, havde aabenbart gjort Salget af og Handelen med Byg til en saa god Forretning, at den fynske Adel og Købmændene ikke vilde gaa Glip af denne Indtægtsmulighed.

1623 bragte ingen Bedring i Forholdene. Rughøsten slog igen fejl i Danmark, og som det synes i hele Nordeuropa. Priserne satte ny Rekord med 11,83 Kr. Byghøsten var til Gengæld god, og Bygprisen nøjedes med en moderat Stigning. Men ogsaa Havrehøsten var daarlig, og i September kommer Eksportforbud for Havren². Det følges i Oktober af et lignende for Rugen, og nu hæves endelig Indførselsforbudet mod Rug og Mel, dog kun for Sjællands og Skaanes Vedkommende og kun med Gyldighed til St. Hans Dag 1624.³ I Jylland gjaldt Importforbudet trods Mangel og Dyrtid altsaa stadig, hvad der tyder paa, at Forbudet er blevet betragtet som et saa kraftigt stimulerende Middel for Rugprisen, at Godsejerne ikke vilde lade det slippe af Hænde. Kort Tid efter fik København, Christianshavn og Helsingør imidlertid samme Frihed tilstaaet »for al Tid, indtil anderledes derom tilsigendes vorder.« Dermed var den bedste Del af Hjemmemarkedet unddraget Rugmonopolet³.

I November blev det nødvendigt at udstrække Forbudet til at gælde alle Kornsorter uden Undtagelse for Sjælland og Skaane, og i December fik Forbudet Gyldighed ogsaa for Fyn og Jylland⁵. Lensmændene havde desuden faaet Besked om, at de ikke maatte sælge nogetsomhelst af Lenenes Korn, hverken til indenlandske eller udenlandske Købmænd. Havde de lovet nogen noget, skulde de straks opsige Løftet, og de skulde sørge nøje for, at intet Korn blev udført, og at Købstæderne samlede store Forraad⁶.

¹ Corp. Const. IV, Nr. 43.

² Ibidem, Nr. 83.

³ Ibidem, Nr. 93.

⁴ Ibidem, Nr. 649.

⁵ Ibidem, Nr. 97, 104.

⁶ Kanc. Brevb. 1621—23, 689.

Dyrtiden vedvarede i 1624, Spørgsmaalet var nu, om Kornudførslen skulde gives fri til St. Hans, eller om Forbudet vedvarende skulde have Gyldighed. Der laa øjensynligt store Partier Korn hos Købmænd og Adelsmænd rede til Eksport, i det Øjeblik Forbudet udløb. Det har derfor været et haardt Slag for dem, der havde Kornet, da der 13. Juni kom en Missive om Forbudets Forlængelse, »eftersom vi nu desværre erfarer ringe Forhaabning at være for Haanden nogen Afslag paa Prisen at forvente.« Var noget Korn allerede indskibet til Eksport, skulde det straks udskibes igen¹. Men Kongen havde aabenbart glemt at spørge om Rigsraadernes Mening før Missivens Udsendelse. Da han havde talt med dem, fik han en anden Opfattelse af Situationen. 12. Juli kom et aabent Brev, hvori Kongen meddelte, at han efter Overvejelse med sine Raader til sine kære Undersaatters Fordel og Bedste havde besluttet atter at frigive Kornudførslen baade for Udlændinge og Danskere. Dog oprettholdtes Forbudet mod Udførsel af Rug for Sjælland, Lolland og Falster² og for Skaane tillige af Havre.

Sandsynligvis var det ikke noget stort Tal af Kongens kære Undersaatter, som fik Fordel af Forbudets Ophævelse. Til Gælds har Fordelen været saa meget større for dem, der fik den. Rugprisen steg stadig, og Bygprisen, som hidtil havde været relativ lav, gik nu ogsaa stærkt i Vejret. Den videre Udvikling ahang af Høsten, og den slog fejl baade for Rug og Byg. Efterspørgslen var stadig stor, og Kornet blev udført i betydelige Mængder. Kongen maatte atter overveje Nødvendigheden af et Forbud, han henvendte sig til Rigsraadet, og bad det udtale sig desangaaende. Af disse Udtalelser er Jakob Ulfeldts og Mogens Kaas' bevarede³, og deres Syn paa Situationen er ret forskelligt.

¹ Corp. Const. IV, Nr. 120.

² Ibidem IV, Nr. 121.

³ Ved Bedømmelsen af Rigsraadernes Udtalelser, maa man betænke, at de paa ingen Maade var uinteresserede Parter i Sagen. Som Storgodsejere havde de alle Korn at sælge, og maatte derfor være interesserede i en høj Kornpris.

Jakob Ulfeldt beretter om ringe Høst paa hele Fyn, Mogens Kaas siger, at hans Egn er med det nye Korn nødtørftigt begavet; de er begge enige om, at Tiderne er farlige, Tilstandene mislige og Kornet meget dyrt, men Mogens Kaas giver dette Fænomen en mærkelig Forklaring. Det skyldes, mener han, at Adelen og Bønderne er nødt til at købe Korn, hvorved det stiger i Pris, og derfor er Adel og Bønder i store Besværinger. Derimod er fremmede ikke ivrige efter at købe Kornet, et Forbud vilde derfor være til den største Skade baade for Adel og Bønder.

Det er vanskeligt at se Logikken i hans Forklaringer. Hans Standpunkt røber tydeligt Storagraren, han taler for sin Stands og maaske for sin egen snævre Fordel.

Jakob Ulfeldts Indlæg er derimod præget af Forstaaelse af de andre Stænders Vanskeligheder. Han tegner et meget mørkt Billede af Forholdene. Bønderne har ikke Korn til Landgilden, og han henstiller, at de faar Lov at give Penge i Stedet; de har ikke Saasæd, og han vil forstrække dem med Sæd, »paa det at de ikke slet skulde undergaa og Gaardene blive øde, som højlig er at befrygte.« De kan ikke faa Rug, men maa bruge Byg og Havre til Føde, selv om det er ringe. Der er ingen Olden, og Kørerne har ikke givet noget Smør paa Grund af Tørken. Ogsaa i Købstæderne er det galt, der kommer intet Korn til Torvs, og man frygter Hungersnød. Priserne er meget høje, han nævner 6 Dr. for en Td. Rug og 4 Dr. for en Td. Byg. Grunden til Dyrtiden er, foruden den daarlige Høst, den store Udførsel, som har fundet Sted, siden Forbudet blev ophævet, »thi fast alle omliggende Lande haver selv Mangel.« Han anbefaler derfor kraftigt et Udførselsforbud, »paa det at Guds Velsignelse, som endnu er i Landet, maatte beholdes til Landets Nødtørftighed og ikke blive for nogle deres Profits og Vindings Skyld udført, det ganske Land til Skade og Fare.«¹ Saadan tegnede Forholdene sig altsaa efter tre Aars daarlig Høst. Rigsraadets Fler-

¹ Kr. Erslev: Aktstykker og Oplysninger til Rigsraadets og Stændermødernes Historie i Kristian IV.s Tid I (1883—85), 429—32.

tal har ment som Jakob Ulfeldt, den 24. Oktbr. blev al Udførsel af Korn forbudt¹.

Et Kornforbud var ikke ensbetydende med, at al Korneksport standsede, der maatte stadig eksporteres til Norge og til Hertugdømmerne, og hos Kongen kunde der opnaas Tilladelse til at eksportere til Udlandet. Uden Tvivl er der indgaaet en Strøm af Ansøgninger om Eksportlicenser, og saadanne blev i mange Tilfælde bevilgede. Nu og da skete det med den Klausul, at Kornet skulde sælges i Norge eller Hertugdømmerne, men oftest var det frit til Udlandet, »for denne ene Gang« hedder det som Regel². De betød gode Forretninger for dem, der fik dem, og vakte megen Misundelse hos dem, der ikke fik Lov til at eksportere.

Desuden blev der uden Tvivl eksporteret meget Korn paa ulovlig Vis. Det indskærpes Gang paa Gang Lensmændene, at de skal sørge for, at Forbudet bliver overholdt, men det var næppe muligt. En Episode i Aalborg i 1624 kaster Lys over denne ulovlige Eksport og viser tillige, hvilken Spænding der var mellem Byernes korneksporterende Købmænd og Haandværkerne, som skulde købe deres Brød og Øl, og som derfor i særlig Grad fik Dyrtiden at føle. Den 25. Juli kom en Flok Haandværkere op paa Raadhuset og klagede over, at nogle Skibe, der laa i Fjorden, vilde udføre Korn til forbudte Steder. Borgmestre og Raad lod Byfogden undersøge Sagen, men Haandværkerne fulgte med ud paa Skibene og tog Roret fra en hollandsk Skipper. Dagen efter forhandlede Skrædderne, Skomagerne og Smedene i deres Lavshuse og gik senere paany til Borgmesteren og klagede over, at der blev udført Korn, selvom det ikke var til at faa for Penge i Byen. De paastod, at Skibene, som laa ved Tolderens Bro, havde Korn i Lasten, skjult af Brædder og Maatter, og de beskyldte Tolderne for, at de havde modtaget 2000 Daler hver af Hollænderne til at købe Korn for.

¹ Corp. Const. IV, Nr. 131.

² Kanc. Brevb. 1624—26, 57, 67, 72, 111 f., 135, 137, 143, 165, 169, 175, 354, 378, 390, 415, 444.

Hvorvidt Haandværkerne havde Ret i deres Beskyldninger, fremgaar ikke af Sagen, men de har uden Tvivl optraadt ret haardhændet. Der blev senere rejst Anklage mod dem for Oprør, de tre Lav dømtes til at have deres Lavshuse forbrudt, og Hovedmanden til at miste Hals og Hovedlod¹.

Et vigtigt Led i Bestræbelserne for at komme gennem Vanskelighederne var at bevare Landbrugets Produktionsevne. I denne Henseende gjaldt det først og fremmest om at skaffe tilstrækkelig Saasød. Det var umuligt for mange Bønder, og paa adskillige Len maatte Lensmændene derfor forstrække Bønderne med Sædekorn².

Naar Markerne først var tilsaade, var der større Muligheder for at bedømme om Landet havde tilstrækkeligt Korn indtil den nye Høst. Disse Muligheder blev bedømt meget optimistisk af Eske Brock, Lensmand paa Dronningborg ved Randers, i et Brev, han den 30. Maj sendte til Kansleren, med Forslag om at faa Kornforbudet hævet, naar det udløb 24. Juni. Han pegede i Brevet paa, at Forbudet havde tilføjet Adelen og andre Skade for mange Tusinde Daler. Adelen og andre havde meget Korn liggende, som de ikke kunde udføre, og Indbyggerne vilde heller ikke købe det. »Varer Forbudet længer ved,« fortsatte han, »bliver det Undersaatterne til megen Skade.«³

Eske Brock havde Ret i sine Betragtninger, forsaavidt han med Undersaatterne mente dem, der havde Korn at sælge. Kornpriserne var nedadgaende, og Kornspekulanterne stod i Fare for at tabe paa deres Spekulationer. Regeringen, som Prins Kristian nu stod i Spidsen for, havde dog sine Betæneligheder, ganske vist tegnede Aaret godt, men Efterspørgslen i Udlandet kunde være saa stærk, at der alligevel vilde blive trukket for meget Korn ud af Riget. Rigsraadet blev bedt om Udtalelser; af disse er Holger Rosenkrantz', Tage Thotts og Klaus Daas' bevarede. Tage Thott taler for Forbudets Forlængelse, »der er endnu dyr Tid i Landet«, og den kunde blive

¹ V. A. Secher: Familien Secher (1885), 19 ff.

² Kanc. Brevb. 1624—26, 379, 381.

³ Aktst. og Opl. t. Rigsr. og Stænderm. Hist. I, 463 f.

værre, hvis det blev hævet. Holger Rosenkrantz vil have Forbudet mod Malt hævet, Klaus Daa vil have en generel Ophævelse. Begge begrunder deres Synspunkter med de gode Høstudsigter og med, at Borgerskabet, som ligger inde med meget Korn og Malt, ellers vilde lide for stor Skade. Holger Rosenkrantz omtaler, at der allerede er kommet mange Skibe i Haab om, at Forbudet skulde blive hævet. Efterspørgslen i Udlandet har altsaa stadig været stor. Forbudet blev efter Rigsraadernes Indstilling ikke fornyet og udløb derfor til St. Hans Dag¹.

Høsten 1625 blev som ventet god, bedst for Byggen. Priserne faldt stærkt, og Transporten gennem Øresund, der havde ligget meget lavt 1624, gik igen opad. Ogsaa 1626 blev et godt Høstaar; selvom Danmark nu var indviklet i Kejserkrigen, faldt Priserne stadig, og Prisfaldet fortsatte i 1627, der gav en meget god Byghøst og en jævnt god Rughøst. Udførslen var imidlertid stor, og i November fandt man det klogest at udstede et nyt Udførselsforbud, fordi man frygtede, at Eksporten vilde hidføre Mangel paa Korn i Danmark².

1628 bragte en meget daarlig Rughøst og efter Høsten paa Ladegaardene at dømme en lille Byghøst. I Datiden har man dog haft et lysere Syn paa Byghøsten, idet man i September ophævede Udførselsforbudet for alle Kornsorter undtagen Rug, og i Anledning af Udskrivningen af en Madskat udtaler Hans Lindenov, at Byggen har fanget temmelig god Vækst, Jost Høg (Sorø), at Gud af bemeldte Korn har givet godt Forraad, og Anders Bille (Helsingborg), at der over al Danmark er blevet Herrens rige Velsignelse paa Korn, men i Helsingborg er Byggen ganske vist slaaet helt fejl paa Grund af den megen Regn, saa Bønderne skal købe, hvad de skal æde og drikke, og vel Sædekornet med³.

Hvordan end Byghøsten har været, var den ikke tilstrækkelig til at klare den store Eksport, som fandt Sted. Prisen steg kraftigt. Udførselsforbud blev igen aktuelt. Flere Aarsager sam-

¹ Aktst. og Opl. t. Rigsr. og Stænderm. Hist. I, 463.

² Corp. Const. IV, Nr. 234.

³ Aktst. og Opl. t. Rigsr. og Stænderm. Hist. II (1887), 143.

virkede til Prisstigningen. Misvæksten havde ramt hele Nord-europa. Besættelsen af Jylland svækkede Landbrugets Produktionsevne og hindrede Eksporten herfra. Spanien arbejdede paa at ødelægge Hollændernes Handel ved Samarbejde med Hansestæderne, og stor Betydning havde den svenske Kontrol med Østersøens Eksportthavne. Gennem Huset Spierinck lod Sverige opkræve den Eksporttold, der skulde sætte det i Stand til at finansiere den kommende Krig i Nordtyskland. Eksporttolden blev forhøjet fra 1 til 5 % og mange Ekstraafgifter kom efterhaanden til¹.

Rigsraadet blev spurgt, og Raaderne indgav deres Betænkninger. Denne Gang (i December) er Udtalelserne mere mistrøstige end i Oktober. Tærskeresultaterne havde aabenbart skuffet. Chresten Holck (Bavelsegaard) skriver, at der ikke kan tærskes saa meget af Traven som forrige Aar. Jakob Ulfeldt (København), at Kornvæksten ikke har været saa rigelig, som man kunde formode, Anders Bille (Rosendål), at Rugen er gold og giver intet i Skæppen, og han taler ydermere om Misvækst paa alle Kornsorter i Helsingborg Len. Tage Thott (Eriksholm), at Rugen "haver meget slaget fejl". De taler næsten alle om de høje Priser og den store Udførsel og er enige om Forbudets Nødvendighed »paa det, at Dyrtid tilligemed Krig og Orlog Landene ikke skal paakomme.«² Forbudet kom den 16. December, men omfattede dog ikke Jylland. Det blev begrundet med den store Udførsel og den høje Pris, »efterdi ingen Fordel og Nytte saa højt bør agtes, som den algemene vore kære tro Under-saatters Nød og Nødtørft, som i saa mange Maader i denne Tid graverede er, og Sagen ingen Forhaling kan lide, formedelst Nøden for Haande er.«³

Forbudet har sandsynligvis hæmmet Prisstigningen, men det formaaede ikke at standse den, Priserne steg og steg og naaede baade for Rug og Byg saa højt som aldrig før.

¹ W. Naudé: Getreidehandelspolitik I, 354 ff. og Einar Wendt: Det svenska licentväsandet i Preussen 1627—35 (1933), 57 f., 109 f.

² Aktst. og Opl. t. Rigsr. og Stænderm. Hist. II, 163—65.

³ Corp. Const. IV, Nr. 299.

12. Juni udvidedes Forbudet til at omfatte Udførsel af al Slags Korn fra Jylland, »eftersom der er ganske ringe Forraad paa Korn og Proviant«¹. Under disse Forhold blev Høstens Udfald af endnu større Betydning end sædvanligt. Paa Sjælland bragte Aaret en meget ringe Høst, og den har sandsynligvis været endnu ringere i Jylland, hvor Landbruget var blevet delvis ødelagt under Besættelsen.

Rigsraadet skulde nu tage Stilling til Kornhandelen, skulde Forbudet bestaa eller ophæves? Spørgsmaalet havde Interesse for alle Stænderne, og for en Gangs Skyld ser vi Borgerne fremsætte deres Mening om Kornhandelspolitikken. Det første Indlæg er dateret 2. September. I dette hedder det, at Undersaatterne (Borgerne) lider stor Skade, naar der paa Grund af Misvækst udstedes Forbud mod Korneksport, og de beder om, at fremtidige Forbud maa blive bekendtgjorte til Mikkelsdag. Samtidig opfordrer de til at give Indførslen af Rug og Mel fri, saa den fattige, gemene Mand kan faa det til det bedst mulige Køb².

Borgerne viser sig her at være Tilhængere af fuld Frihed for Kornhandelen. For Købmændene har den frie Eksport været Hovedpunktet. Kornet var deres vigtigste Handelsvare, et Udførselsforbud betød derfor et alvorligt Afbræk i deres Næring. Importforbudet for Rug og Mel, som bevirkede højere Brødpriser, og som til Tider skabte Forsyningsvanskeligheder, var derimod mest til Skade for Haandværkerne, der maatte betale de høje Brødpriser eller sulte. At et Eksportforbud havde samme Virkninger som Ophævelse af Importforbudet, nemlig lavere Pris og rigeligere Forsyning af Hjemmemarkedet, har Borgerne tilladt sig at se bort fra. Denne Betænkning blev overgivet Rigsraadet, som i de første Septembertage holdt Møde i Odense. Kornhandelspolitikken var et af Mødets Problemer. Albret Skeels senere Udtalelser viser, at Meningerne var delte, han holdt paa Forbudets Bestaaen, men Resultatet

¹ Corp. Const. IV, Nr. 318.

² Aktst. og Opl. t. Rigsr. og Stænderm. Hist. II, 203.

³ Ibidem II, 211.

blev følgende Betænkning: »Korn og Fetallies Udskibning anlængendes, da, efterdi Landet formedelst den store Kontributions Udskrivning og i andre Maader tilforledne Krigslast at udstaa, saaledes er udblottet og forarmet, saa fast ingen Penge findes blandt Almuen, og de nu igen paa ny en stor Summa skulde udgive, som umuligt er at opbringe, medmindre Korn og andre Varer (Rug undtaget) maa af Landet stedes, hvilket synes os raadeligt.«¹

Rigsraadet motiverede saaledes sin Indstilling om Forbudets Ophævelse med finansielle Hensyn. Hensynet til Skattebetalingsvenen vejede tungere end Frygten for de ernæringsmæssige Vanskeligheder, Udførelsens Frigivelse kunde medføre. Albret Skeels Udtalelser synes dog at røbe, at Ønsket om at opnaa de højst mulige Kornpriser ogsaa har været medbestemmende for Tidspunktet for Forbudets Ophævelse.

1. Oktober udsendtes aabent Brev om Ophævelse af Udførselsforbudet for al Slags Korn med Undtagelse af Rug, »da der nu skal være god Forraad paa Korn.«²

Da Udsendinge fra de jyske Købstæder i Oktober mødtes i Ry, havde de altsaa faaet deres ene Ønske i Begæringen af 2. September opfyldt, desto ivrigere gik de nu ind for deres andet. »Rug, Mel og Brød er efter udgangen Forordning forbudt ikke at maa indføres i Riget, og man noksom ved sliig Forordning af en Part af Adelen, som har store Partier af Rug at ville udbringe paa høj Pris med Villie er udbragt, og man nu desværre, samtlig ser for Øje, at Gud allermægtigst med Krig, Misvækst og Dyrtid, kan os alle baade fattige og rige besøge, begæres underdanigst, at Eders Majestæt vil bevilge, at Rug, Mel og Brød maa uforment igen i Riget indføres, og den fattige maa ubehindret købe alt Brød, han skal ernære sig og sine fattige Hustruer og Børn med, hvor man det bedste Køb kan have,« skriver de i deres Betænkning³.

¹ Dat. Odense 5. Sept. 1629 (Aktst. og Opl. t. Rigsr. og Stænderm. Hist. II, 201).

² Corp. Const. IV, Nr. 329.

³ Borgernes Besværinger fra Købstadmødet i Ry, § 5 (P. F. Suhm: Nye Samlinger til Danmarks Historie I (1792), 214).

Efter Borgernes Besværing er Adelen's Kornpolitik altsaa bestemt af snævre Standsinteresser; høje Kornpriser var Adelen's Maal. Her talte Borgerne dog for døde Øren. Importforbudet blev uanfægtet staaende. Derimod blev Udførselsforbud snart aktuelt igen, sandsynligvis foraarsaget af de stadig stigende Priser og begyndende Forsyningsvanskeligheder. Om Forbudet findes Udtalelser af Albret Skeel (dat. Riberhus) og Tage Thott (dat. Sølvitsborg). De anbefaler begge Forbudet. Tage Thott er bange for, at Kornet ellers til Foraaret vil blive saa dyrt, at Bønderne ikke vil faa tilsaat. Albret Skeel skriver, at han havde været imod at ophæve Forbudet, før man havde set, hvor stor Landets eget Behov for Korn var, »man havde endda nok faaet sin Værd derfor«. Han indstiller, at der med det første burde komme Forbud igen, dog skal det bekendtgøres 3 Uger i Forvejen.

Gennem hans Indlæg faar man tillige et Glimt af Landsdelenes forskellige Vilkaar i Kornhandelen. Han mener aabenbart, at Jylland er forfordelt i saa Henseende. Skaane, Sjælland og Fyn har faaet solgt deres Korn, »men skal det her tiere gaa, da er det godt at bo i de andre Lande og ikke i Jylland, thi vi kan ingen Tid blive vort Korn kvit førend paa Foraaret, som og blev tilkendegivet udi Odense.«¹ Meningen er aabenbart, at kun Øerne og Skaane har haft Fordele af Forbudets kortvarige Op-hævelse.

Allerede 3. November blev der udstedt Forbud mod al Ud-førsel af Korn². Tiderne har aabenbart været overordentlig strenge. Det er delvis muligt at følge Fattigdommens Omsig-griben gennem Bilagene til Ekstraskattemandtallene. Antallet paa dem, der er saa forarmede, »at de aldeles ingen Skat for-maar at udrede«, stiger fra Skat til Skat; og de Tingsvidner, der 1629 beretter om de jyske Lens Tilstand, giver et ganske trøstesløst Billede af Forholdene. Paa mange Gaarde fandtes der næsten hverken Kvæg eller Korn³.

¹ Aktst. og Opl. t. Rigrs. og Stænderm. Hist. II, 211.

² Corp. Const. IV, No. 338.

³ Tingsvidnerne findes som Bilag til Lensregnsk.

Og saa skulde der komme endnu et daarligt Høstaar. 1630 bragte en jævn Rughøst og en overordentlig daarlig Byghøst. Kongen lod Rigsraadet afgive Erklæringer om en eventuel Op-hævelse af det bestaaende Kornudførselsforbud. Raadernes Erklæringer tegner et mørkt Billede af Forholdene og giver samtidig gode Oplysninger om Handelen, Priserne, Bøndernes Stilling og om Adelsens Syn paa Borgernes Kornhandel. Kristen Friis skriver (dat. Oktober), at paa Grund af Dyrtiden, Aarets Misvækst og den store Efterspørgsel efter Korn i Nabolandene, bør Forbudet opretholdes, og der bør ingen Bevillinger blive givet til Udførsel før næste Aars Høst: Klaus Daa (dat. København, 11. Oktober) vil ligeledes beholde Forbudet, grundet paa Misvæksten, og fordi Kongen og Undersaatterne selv har Brug for det Korn, der er i Landet.

Albret Skeel erklærer (dat. Odense, 13. September 1630): »Endog, Gud ske Lov, her udi Jylland meste Steder efter den Sæd udi Jorden er¹, er god Korn, uden ved Søsiden ved Vesterkanten, hvor det af Flod og Uvejr er fordærvet, saa er det endnu i høj Pris.« Rugen koster 4 Sletdaler pr. Tønde og Byggen 3. Da han har hørt, at Foraarssæden er daarlig i de andre Provinser, og da Norge kan komme til at lide Nød, hvis Kornet, som er stærkt efterspurgt i Udlandet, frigives, foreslaar han, at Forbudet forlænges til Foraaret. Har man til den Tid noget at udføre, skal man nok faa det godt betalt alligevel.

Anders Bille udtaler (dat. Dragsholm, 12. September), at Høsten i Skaane har været ringe. Rug og Havre var nogenlunde, men Byggen var saa daarlig, at mange ikke fik Udsæden igen, og det, der blev høstet, var smaat og svangt. I Helsingborg kostede en Skæppe Malt 3¹/₂ Mark, en Pris der aldrig tidligere var naaet paa den Tid af Aaret. Han foreslaar derfor Forbudets Forlængelse indtil næste Høst, og begrundet sit Forslag med, at mange Bønder nu er nødt til at sælge den Smule Korn, de har, og hvis Udførslen vil blive givet fri til Foraaret, vil de blive nødt til at betale den firedobbelte Pris for det, naar de skal købe Korn

¹ Meningen med dette Udtryk er sagtens, at ikke alle Markerne har været tilsaaede.

til Saasæd. Men naar Købmændene ved, at det ikke maa udføres før til Høsten, vil Bønderne kunne faa det igen til en rimelig Pris. Skulde der være Flertal for at ophæve Forbudet, bør det ske straks, saa fik Bønderne og andre noget for det.

Jens Juel (dat. Odense, 15. September) foreslaar, at Forbudet ophæves til 1. April. Mogens Kaas (dat. Vejrup, 10. September) finder det klogest at ophæve Forbudet straks, »thi Forbudet er ingen andre end Købmænd og Kornpugere til Gavn.« Tage Thott (dat. Eriksholm, 25. September) holder paa Forbudets Bestaaen, da Byggen i hele Skaane er meget svangt. Hvis det skal ophæves, skal de Købstæder, der udskiber Byg, have Paalæg om at beholde tilstrækkelig Byg til Saasæd for Bønderne.

Kristian Thomesen Sehested (dat. Kalø, 8. Oktober) har erfaret, at der er stor Misvækst for Byggens Vedkommende over hele Landet, og at Rughøsten heller ikke har været god, saa Priserne allerede er meget høje, selv i de bedste Kornegne. Hvis der blev givet Tilladelse til Udførsel, vilde de fattige, som skal købe Korn, komme til at lide stor Hungersnød, og de rige, der har Korn at sælge, vil trods Forbudet kunne faa lige saa høj Pris for Kornet, som de plejer at faa. Han har erfaret, at der trods Forbudet udføres meget Korn. Der kom saaledes store Partier til Amsterdam, og en Købmand i Amsterdam har endog ladet forespørge hos ham, hvilken Pris Køge og Kerteminde Malt stod i. Han foreslaar, at det maa blive undersøgt, hvem der sælger Kornet.

Kristoffer Ulfeldt (dat. Helsingborg, 18. September) holder ligeledes paa Forbudets Forlængelse. Byggen er i Skaane slaaet mere fejl end nogen Sinde tidligere i hans Tid. Hans Lindenov (dat. Søgaard, 22. September) mener, at Forbudet bør ophæves til Mortensdag, fordi der er saa stor Mangel paa Penge i Landet. Forbudets Forlængelse vil blive Adelen og især Bønderne til stor Skade, da Bønderne er nødt til at sælge straks for at kunne betale Saakorn og hvad andet, de har laant, og de vil kun kunne faa den halve Pris af det, de vilde kunne faa, hvis Udførslen var fri. Blev Udførslen for stor, kunde man altid igen udstede Forbud.

Otte Skeel (dat. Viborg, 30. September) vil have Forbudet forlænget til Snapstinget (i Januar), saa kunde man igen tage Stilling til det. Der har været Misvækst mange Steder, og Kornet stiger stadig i Pris. Han fraraader at give Licenser til nogen og henstiller, at der træffes Foranstaltninger mod den ulovlige Udførsel, »som berettes gemenligen at ske.« Just Høg (dat. Sorø, 9. September) finder Forbudets Opretholdelse aldeles nødvendigt. Kornet giver langt mindre end ventet, og det stiger fra Dag til Dag i Pris. Frants Rantzau finder det uraadeligt, at lade noget Korn udføre, før Dyrtiden er ovre. Hvis Udførsel var tilladt, vilde Kornet stige saa højt i Pris, at Bønderne ikke vilde være i Stand til at faa deres Marker tilsaaede til Foraaret¹.

Rigsraadernes Udtalelser bekræfter til Fulde Tabellens Vidnesbyrd om den daarlige Byghøst, kun i det sydlige Jylland synes der at have været en nogenlunde Høst. Forøvrigt viser de, at den største Bekymring var Spørgsmaalet om Bøndernes Udsæd næste Aar, og det var ikke uden Grund, for hvis Jorden ikke blev tilsaaet, trak det ene daarlige Aar det næste med sig. Flertallet var urolige over den stærke Prisstigning, men ogsaa her var det Kornets Foraarspris, der laa dem mest paa Sinde af Hensyn til Sædekornet. Hans Lindenov og Anders Bille mener, der er Fare for, at Bønderne skal blive tvunget til at sælge Kornet billigt om Efteraaret for saa at være nødt til at købe dyrt om Foraaret. Hans Lindenov har aabenbart stor Tro til Forbudets prishæmmende Virkninger, idet han mener, at man med Forbud kun vil kunne faa det halve af den Pris, man kunde opnaa uden.

Mistroen til Købmændene træder tydeligt frem, flere af Rigsraaderne føler sig kaldede til at optræde som Bøndernes Forsvarere overfor deres haardhændede Forretningsmetoder. Hans Lindenov er den eneste, som nævner Adelens Interesser i Forbindelse med Kornpolitikken, og disse er efter hans Mening truede gennem Udførselsforbudet. Andre, især Christian Thome-

¹ Aktst. og Opl. t. Rigsr. og Stænderm. Hist. II, 254—60.

sen Sehested, gør sig til Talsmand for Forbrugernes Interesser, »de fattige, som snarere skal købe end sælge.«

Alt ialt viser Rigsraadet, at det tog Hensyn til Samfundets Interesser fremfor de snævre Standsinteresser, der maatte kræve en saa høj Kornpris som muligt, uden at bryde sig om de skadelige Følger, det vilde faa for Borgere og Bønder og i sidste Instans maaske ogsaa for Adelen selv. Kun hos Hans Lindenov og sagtens ogsaa hos Mogens Kaas kommer disse til Orde.

Hvor alvorlig Situationen var for Bønderne, ses yderligere af Rigsraadernes Betænkninger angaaende en Madskat paa 2 Lispund Kød og 1 Skæppe Gryn af hver jordeggen Bonde, og det halve af hver Fæstebonde. De mente, at Bønderne overhovedet ikke kunde udgive den Skæppe Gryn, der var Tale om. Tage Thott taler om, at det Byg, Bønderne har høstet, er ringe og svangt, saa det ikke er tjenligt til Gryn, »saa ihvor strengt det dennom kunde blive paalagt, kan de det dog ikke afstedkomme, og er meget stor Fattigdom hos dennem, som ingen kan tro, uden den, der omgaas med dem.«¹

Endelig i 1631 lysner det. Aaret tegner godt. I Juli spørges Rigsraadet om Muligheden for Forbudets Ophævelse. De bevarede Betænkninger gaar alle ind for en snarlig Frigivelse af Kornhandelen, da Høstudsigterne er saa gode. Især i Jylland syntes Høsten at have været god. Albret Skeel melder 15. Juli fra Ribe: vi skære nu Rugen for Fode, og er der nogen, som haver tærsket allerede deraf og haver faaet en Tønde af Traven. Der var aabenbart stor Længsel efter at faa Kornhandelen i Gang igen. Kristoffer Ulfeldt skriver, at da Høsten var god, vilde det være gavnligt baade for Landboerne og Købmændene at faa Forbudet ophævet, saa Bønderne, der havde laant Saakornet dyrt, kunde faa en ordentlig Pris for sit Korn². Forbudet blev ophævet 25. Juli³.

Høsten paa Ladegaardene viser ikke ligefrem straalende Resultater, men Høsten i sin Helhed blev dog som ventet saa god,

¹ Aktst. og Opl. t. Rigsr. og Stænderm. Hist. II, 261.

² Ibidem, 296.

³ Corp. Const. VI, Nr. 403.

at Prisen faldt betydeligt, og det var ikke mere nødvendigt at tænke paa Forbud.

Efter 1620'ernes alvorlige Landbrugskriser kom i Trediverne en Række Aar, der maa betegnes som gunstige for Landbruget. De første Aar bringer normale Høstresultater, og Prisniveauet er stabilt. Priserne ligger ganske vist langt under Priserne fra 1620'erne, men de ligger betydeligt over Gennemsnitspriserne 1601—10 og 1611—20. Naar der tales om synkende Priser efter 1630¹, er det kun berettiget, hvis Priserne sammenlignes med det foregaaende Aartis Priser, og disse var fremkaldt af ekstraordinære Aarsager — Krig og Misvækst. 1635 bragte en lille Høst paa Sjælland, og der er Tale om Misvækst i Jylland², men den daarlige Høst medførte kun en svag Prisstigning, og Udførselsforbud kommer ikke paa Tale. Derefter følger en Aarrække med Høstresultater, som efter Forholdene maa kaldes særdeles gode, baade Rug og Byg giver over 3 Fold i Gennemsnit. Trods de gode Høstaar holder Priserne sig oppe paa det sædvanlige Niveau, og efter Transporten gennem Øresund at dømme er den danske Korneksport saa stor som ingensinde før. Femaaret 1637—41 kan derfor betegnes som særdeles godt for Landbruget, saavel produktions- som pris- og afsætningsmæssigt set. At Bønderne saa muligvis gennem stigende Skatter og øget Hoveri er blevet berøvet deres Fortjeneste, er en anden Sag.

De gode Aar formaede ikke at afhjælpe Kronens voksende Finansnød. I Toldrullen af 1642, der paa en Række Omraader bragte forhøjede Toldsatser, blev ogsaa Korntolden sat kraftigt op, antagelig af rent fiskale Grunde, idet der skulde svares samme Told ikke blot ved Ind- og Udførsel, men ogsaa ved indenrigsk Kornhandel. Denne Foranstaltning var dog for vidtgaaende. Allerede i Oktober samme Aar maa den tages tilbage »efter vore Undersaatters Supplication og Begæring.« Toldsatserne for Kornet blev derefter, som de havde været før den nye Toldrulle³.

¹ Bl. a.: Dänische Wirtschaftsgeschichte, 102.

² Aktst. og Opl. t. Rigsr. og Stænderm. Hist. II, 405.

³ Corp. Const. V, (1903), Nr. 164.

Krigsaarene 1643—45 bragte Nedgang i Høstudbyttet, og det blev atter nødvendigt at udstede Udførselsforbud¹. Det blev hævet umiddelbart efter Krigens Afslutning.

Efter Krigen fulgte Aar med god Byghøst og daarlig Rughøst², samtidig faldt Priserne mærkbart, og Transporten gennem Øresund gik stærkt ned. Efterspørgslen efter det danske Korn var øjensynligt faldende. Aarsagen hertil var bl. a., at det russiske Korn efterhaanden havde faaet Indpas paa det hollandske Marked³. Efter Torstensonsfejden vil det derfor være berettiget at tale om faldende Konjunkturer og daarlige Tider for Landbruget. Samtidig begyndte fremmed Korn at gøre sig gældende paa det danske Marked. For at beskytte det danske Korn mod Konkurrencen blev der 1647 udstedt Forordning om en Importtold paa alle Kornvarer. For Rug, Byg, Malt og Hvede beløb den sig til 16 Sk. pr. Td., svarende til ca. 10 % af Rugens Værdi og 13 % af Byggens⁴.

Omkring 1650 ramte en ny Række Misvækstaar Nordeuropa, og de foraarsagede igen Knaphed paa Korn. 1648 var Rughøsten daarlig, men Byghøsten god. 1649 var saavel Rug- som Byghøst meget ringe. Udførselsforbud blev atter nødvendigt. Der blev udstedt Bekendtgørelse om det 1. Oktober, men Forbudet skulde først træde i Kraft til Mortensdag. Det begrundes med den ringe Høst, og med, at der ikke findes saa store Kornforraad i Landet, at det vil kunne strække til Ernæring og Udsæd⁵. Forbudet kunde ikke hindre en stærk Prisstigning. Rugens Pris steg 50 %, Bygprisen 40 %.

Forbudet blev hævet 20. Juli 1650, sagtens i Forhaabning om en bedre Høst, men Haabet slog fejl. Rughøsten blev atter daarlig. Byghøsten synes dog at have været en Smule bedre. Den 14. Oktober foreslog Kongen Rigsraadet at udstede et

¹ Corp. Const. V, Nr. 170.

² Materialet er dog nu saa sparsomt, at Tilfældigheder kan spille en for stor Rolle.

³ Dänische Wirtschaftsgeschichte, 133 f.

⁴ Corp. Const. V, Nr. 329.

⁵ Ibidem V, Nr. 421.

almindeligt Udførselsforbud for at hindre Hunger og Elendighed. Rigsraaden Christen Skeel giver i sine Optegnelser en Oversigt over de Punkter, der har været behandlet paa Rigsraadets Møde: Ingen Rug, intet til Flaaden, intet til Proviant, meget Korn ude endnu, mange fattige, endnu daglig Regn i Norge. Købmændene sælger hjemme, derfor burde det forbydes, jo før, jo bedre, eftersom de Inconvenienser, som der kan foregives, især det straks forbydes, ikke er at ligne ved den Elendighed, som den fattige ved Hunger og Sult kan tilføjes baade i Danmark og Norge.«¹

Allerede den følgende Dag blev Forbudet besluttet. Det blev udstedt den 18. Oktober og motiveret med, at Kornets Vækst ikke var faldet ud efter Ønske og Forhaabning². Hen paa For-aaret 1651 lysnede det noget i Situationen. Den 22. April kunde Udførsel af Hvede, Malt og Havre frigives, »da der skal være temmelig gode Forraad af det«³, og 10. Juni bliver Byg, Ærter og Boghvede givet fri. Samtidig faar de, som har Forraad af Rug, Lov at udføre de to Trediedele. Endelig bliver al Rugen frigivet den 31. Juli⁴.

Ladegaardsregnskaberne tyder paa en daarlig Rughøst og en jævn Byghøst i 1651. Rugprisen steg, og Bygprisen faldt en Smule, Udførselsforbud blev ikke udstedt. 1652 var Rughøsten nogenlunde, Byghøsten slog til Gengæld ganske fejl. Tabellens 1,5 Fold giver sikkert et for gunstigt Billede af Forholdene. Det skyldes nemlig, at en eneste Gaard, nemlig Sæbygaard, møder med et overordentligt godt Resultat paa 4,9 Fold. Iøvrigt ligger Tallene for de sjællandske Gaarde, som følger: Antvorskov 0,6 Fold, Lystager 0,6, Esrom 0,7, Herlufsholm 0,9, paa Lolland-Falster har Skjørringe 0,1 Fold, Nørre Ladegaard 1,3, Halsted Kloster 0,5, og Tranekjær har 1,1 Fold. Tal, der tyder paa en katastrofalt ringe Høst.

¹ Chr. Skeels Dagbog, ført i Rigsraadet (Danske Magasin 3. R. IV (1854), 53).

² Corp. Const. V, Nr. 464.

³ Ibidem VI (1907), Nr. 14.

⁴ Ibidem, Nr. 30.

Allerede den 4. September kommer der Udførselsforbud for alle Slags Korn¹. Bygprisen stiger kraftigt. Rugprisen falder noget. Dyrtiden har uden Tvivl foraarsaget stor Fattigdom blandt Byernes Haandværkere. Aarhusborgeren Rasmus Pedersen Thestrup skriver i sine Optegnelser om de høje Priser og tilføjer: og besynderlig var det dyrt for Embedsfolk, Tjenestefolk og dem, som gik for Dagløn².

Endelig i 1653 kom en særdeles god Høst, der strakte sig over hele Nordeuropa, den medførte et overordentligt voldsomt Prisfald, Rugens Pris faldt ca. 60 % og Byggens ca. 50 %.

Tue Jensen, Helsingør, skriver i sin Tegnebog om Prisfaldet: Var her i Riget til Anno 1653 saa dyr en Tid, at en Skæppe Rug kostede 5 Mk. og stundom 6 Mk. og en Skæppe Korn 3 Mk. en Skæppe Havre 2 Mk. Gud være æret! Nu 1654 kan vi købe en Skæppe Rug for 24 à 22 Sk. og vel for 20 Sk., en Skæppe Korn for 1 Mk. og en Skæppe Havre for 10 Sk³.

Prisfaldet fortsatte i 1654. Den Bedring, Landbruget opnaede i sine Kaar takket være de gode Høstaar, var altsaa kun relativ. For Bønderne har det betydet en afgjort Bedring i Situationen, idet de nu kunde faa Føden og være i Stand til at udrede deres Naturaliepræstationer. Derimod har de hyppige Ekstraskatter stadig voldt dem Vanskeligheder, da de nu næsten ingen Penge kunde faa for det Korn, de muligvis kunde have tilovers at sælge.

For Godsejerne har Forholdene maaske været lige saa vanskelige som under Misvækstaarene. Markedet i Holland synes nu at have svigtet fuldstændigt. I Misvækstaarene havde Transporten gennem Øresund været overordentligt langt nede, og de gode Høstaar bragte den ikke tilnærmelsesvis op paa tidligere Tidens Tal.

I 1655 og 1656 steg Kornpriserne noget, maaske foraarsaget af en daarlig Byghøst. Efter Krigsudbruddet 1657 blev der ud-

¹ Corp. Const. V, Nr. 82.

² J. R. Hübertz: Aktstykker vedkommende Aarhus II (1845), 326.

³ Excerpter af Tue Jensens Tegnebog (Suhm: Nye Samlinger I (1792), 319).

stedt Kornudførselsforbud 4. Maj¹. Krigen tog haardt paa Bønderbrugene. Foraaret 1658 rettes der meget alvorlige Hensstillinger til Lensmænd og private Godsejere om at hjælpe Bønderne med Sædekorn og Fødekor »paa det, at Bonden kan komme til at drive sin Avl igen.«² Krigens Genoptagelse har i høj Grad vanskeliggjort Forholdene. De faa Tal, der foreligger fra 1658 og 1659, tyder paa, at det har været ret gode Høstaar, hvad der har bidraget til nogen Bedring af Situationen. Priserne laa lavt, sagtens fordi Krigen hindrede al Handel, først 1660 satte Dyrtiden igen ind med stor Kraft.

Afslutning.

De foregaaende Undersøgelser har vist, at Foldudbyttet saavel for Rug som for Byg var overordentligt ringe. Gennemsnittet fra de enkelte Ladegaarde viser 2,1 Fold for Rugen, 2,7 for Byggen. Man bør sikkert ikke fæste sig for stærkt ved disse Tal, men det staar fast, at det gennemsnitlige Udbytte kun naaede lidt over 2 Fold for Rug og knap 3 for Byg. Tallene er saa smaa, at man ikke kan antage Muligheden af, at Bønderne skulde have høstet endnu mindre, da det i saa Fald vilde have været umuligt for dem at svare Landgildekorn og andre Naturalieafgifter i den Udstrækning, de faktisk gjorde det, saa meget mere som Arent Berntsens Opgivelser af Landgildens Størrelse til en Trediedel af Udsæden har vist sig ikke at holde Stik³. Man fristes tværtimod til at antage større Foldudbytte hos Bønderne, men det vil være vanskeligt at føre tilfredsstillende Beviser for denne Antagelse.

Høstudbyttet var stærkt svingende fra Aar til Aar. Tabel VII viser for Rugen en Forskel mellem daarligste og bedste Høst paa 422 % og for Byggen paa 330 %.

Regnes Middelhøsten for Rug fra 1,5 til 2,9 Fold, og for Byg fra 2,0 til 3,4 Fold, mens de Resultater, der ligger over

¹ Corp. Const. VI, Nr. 272.

² Ibidem VI, Nr. 331.

³ Fussing: Herremand og Fæstebonde, 105 ff.

og under betegnes som særlig god og absolut daarlig Høst, faar man for Rugen 40 Aar med Middelhøst, 5 Aar med god og 5 med absolut daarlig Høst. For Byggen bliver Tallene 36, 6 og 8. Men mens de 36 Middelhøstaar for Byggen er fordelt med 12 Aar fra 2,0 til 2,4 Fold, 13 fra 2,5 til 2,9 og 11 fra 3,0 til 3,9, har den lille Middelhøst Overvægten hos Rugen, idet af de ialt 40 Aar kun 7 har et Gennemsnitsudbytte af 2,5—2,9 Fold, 17 fra 2,0—2,4 Fold, men 16 fra 1,5—1,9 Fold.

Tabellen viser, at et daarligt Høstaar sjældent kom alene. Rugen viser tre Serier daarlige Aar, nemlig 1621—24, 1628—29 og 1648—51, mens 1629—31 viser en Række daarlige Byghøstaar. Kun sjældent faldt et helt daarligt Rughøstaar sammen med et helt daarligt Byghøstaar. Som Aarene 1624, 1629, 1636 og 1649 viser, kunde det imidlertid indtræffe. Forklaringen maa være, at en daarlig Rughøst foruden af en tør Sommer kunde foraarsages af en fugtig Vinter, mens Byggen alene blev slaet ud af Sommertørken. En Række gode Rug- og Byghøstaar faldt sammen 1637—40, og 1653 var Aaret ligeledes godt for begge Kornsorter. Efter Tallene fra de enkelte Ladegaarde kan man ikke med nogen Ret tale hverken om Frem- eller Tilbagegang for Høstudbyttet som Helhed. Paa nogle Ladegaarde, f. Eks. Herlufsholm og Sorø, kan der spores nogen Fremgang gennem Aarene, paa andre som Møgeltønder er der decideret Tilbagegang. Dette kunde tyde paa, at en intensiv Drift blev belønnet og en extensiv straffet, men tillige paa, at intensiv Drift kun forekom meget sjældent. I det store og hele syntes Høstudbyttet, som Korfits Ulfeldt sagde, at have været ganske afhængigt af Vejret. Men Vejret var selvfølgelig ikke Skyld i, at Udbyttet som Helhed var saa lavt, da der ikke er paavist nogen væsentlig Klimaændring siden da. Jorden var vel ogsaa den samme, men for dens Vedkommende har Grundforbedringsarbejderne: Stenoptagning, Afvanding og Mergling betydet meget. Den ringe Høst havde iøvrigt sine Hovedaarsager i daarlige Driftsmetoder, daarlig Jordbehandling (med meget Ukrudt som Følge), for lidt Gødning og daarlig Udsæd. Lensmændene var nok efter deres Udtalelser at dømme klar over,

hvad der var galt, men de gjorde tilsyneladende intet for at bøde paa de uheldige Forhold. De forstod, at megen Gødning var et udmærket Middel til at øge Foldudbyttet, men de havde ingen Muligheder for at fremskaffe den i tilstrækkelig Mængde. Det eneste effektive Middel, de kunde anvende til Forbedring af Udbyttet, var at lade Jorden hvile, og det betød mindre Udsæd og dermed mindre Høst, mens en Del af Jorden hvilede. (De mindre Udsædsmængder i Femaaret 1630—34 skyldes formentlig, at en større Del af Sædejorden end sædvanligt hvilede, og det kan have været medvirkende til de gode Høstaar 1637—40.)

At Christian IV, som det er antaget, skulde have arbejdet for en Intensivering af Ladegaardsdriften, foreligger der kun meget svage Vidnesbyrd om. Det har selvfølgelig ingen som helst Betydning, at han i et Øjebliks Lune fandt paa at lade et Stykke Byg ved Frederiksborg luge, eller at han nævnede et Par Ord om en ny Plovtype. Hans største Bedrift paa Landvæsenets Omraade var Oprettelsen af Store Ny Ladegaard ved København, men ikke engang her formaaede han at opnaa tilfredsstillende Resultater, Foldudbyttet var, som Tabellen viser, sædvanligvis under Middel, og han fandt det da ogsaa omsider fordelagtigst at bortforpagte Ladegaarden. Nu og da beordrede han preussisk Rug indkøbt og anvendt til Saasæd paa Ladegaardene, uden at der tilsyneladende kom store Resultater ud af det. Det er muligvis ham, som i Efteraaret beordrede de 80 Tdr. preussisk Rug saet paa Ibstrup, efter hvilke der ikke blev høstet en Kerne.

Men det ringe Høstudbytte var ikke den eneste Vanskelighed, Datidens Landmænd havde at kæmpe med. Saa ringe det var, kunde internationale Forhold foranledige, at Udbudet blev større end Efterspørgslen, Følgen heraf blev voldsomme Prisfald. Tiden kendte derfor to Arter af Landbrugskriser, der kan kaldes henholdsvis Produktions- og Afsætningskriser.

Fra 1610 kan paavises 5 Landbrugskriser. 1618—20 herskede en Afsætningskrise med meget lave Priser, den gik umiddelbart over i en Produktionskrise 1621—24. 1628—31 kom

igen en Produktionskrise grundet paa Krig og Misvækst. 1649—52 er der atter Produktionskrise grundet paa Misvækst, og 1653—56 en Afsætningskrise. Desuden blev Jylland og Skaane ramt af en lokal Produktionskrise 1644—45 grundet paa Torstensonsfejden.

Afsætningskriserne ramte især Godsejerne, da Salgsværdien af Landgildeprodukterne gik stærkt ned takket være de lave Priser. Bønderne mærkede ogsaa Krisen, hvis de havde noget Korn at sælge, til Gengæld havde de let ved at klare deres Naturaliepræstationer og kunde sikkert, om de ønskede det, faa dem omsat til Pengeydelse, og de behøvede ikke at lide Mangel paa Brød eller Øl. For den Del af Bybefolkningen, som maatte købe sit Kornforbrug, var de lave Priser en stor Fordel.

Produktionskriserne ramte derimod i første Række Bønderne. Den ringe Høst gjorde det vanskeligt at udrede Landgilden og samtidigt beholde tilstrækkeligt Sæde- og Fødekor, de fik ikke stor Fordel af de høje Kornpriser, da de i de daarlige Høstaar kun havde meget lidt Korn at sælge. For de fleste Bønder har et Misvækstaar betydet Smalkost, for nogle ligefrem Sult. For den kornkøbende Bybefolkning var de høje Priser ogsaa en yderst alvorlig Sag.

Godsejerne og Kornhandlerne i Byerne tjente derimod i første Omgang paa de høje Priser, saalænge Landgildekorntet gik nogenlunde regelmæssigt ind, men hvis Misvæksten var særlig stor, eller ved flere paa hinanden følgende Misvækstaar, kunde ogsaa Godsejerne blive ramt. Hvis en Godsejers Bønder var saa udgaaede for Korn, at de ikke var i Stand til at besaa deres Marker, maatte Godsejeren yde dem Saakorn, for at Gaardene ikke skulde blive helt øde, og hvis han, fristet af de høje Priser, havde solgt alt sit Korn, kunde han blive tvunget til at købe det tilbage igen af Kornhandlerne til endnu højere Priser.

I Landbrugspolitikken, som blev ledet af Godsejernes Repræsentanter, Rigsraaderne, gjaldt det derfor om at udnytte de gode Konjunkturer i saa høj Grad som muligt, men gribe ind, naar Forholdene udviklede sig, saa der blev Fare for, at Bønder-

godset tog alvorlig Skade. At holde Bønderne ved Magt, d. v. s. sørge for at Gaardene var besatte og Markerne tilsaede, var saavel i Kronens som i Adelens Interesse. Naar Bønderne havde faaet Markerne tilsaet, var den værste Fare overvundet, derfor ser vi flere Gange Rigsraaderne virke for at faa Udførselsforbudet hævet umiddelbart efter Foraarssaaningen. Rigsraadernes Indstillinger røber dog i det væsentlige Bestræbelser for at skabe nogenlunde taalelige Kaar for Bønderne i Misvækst-aarene, selvom det skulde ske paa Bekostning af en lavere Kornpris, og deres Stilling synes ikke at være grundet paa rent egoistiske og forretningsmæssige Betragtninger alene, rent standsegoistiske og snæversynede Betragtninger kommer imidlertid ogsaa nu og da til Orde hos enkelte af dem.

Alt ialt er det Billede, man gennem det foregaaende faar af det danske Landbrugs Forhold, ikke lyst. Selvom Kronens Ladegaarde skulde repræsentere det daarligste Landbrug, en Antagelse, der ikke kan bevises paa tilfredsstillende Maade, kan man ikke regne med, at der paa Adelens Sædegaarde og hos Bønderne høstedes saa meget mere, at det vil være i Stand til at forandre Billedet væsentligt. Spørgsmaalet er saa, om Kvægavlen var et mere lønnende Foretagende end Kornavlen. Det er muligt, men tilstrækkelige Beviser desangaaende foreligger endnu ikke.

Landbruget kunde i normale Aar give sine Dyrkere Føden, og endda et Overskud til dets privilegerede Medlemmer, Godsejerne, men at vinde større Rigdomme gennem Landbruget var der kun ringe Haab om, og Muligheden for Forbedringer synes at ligge fjernt fra Tidens Tankegang. Det er derfor forstaaeligt, at man vendte sig til de Erhvervsgrene, Handel, Skibsfart og Industri, som i andre Lande havde vist sig i Stand til at bringe store Rigdomme og bringe dem hurtigt. Paa disse Omraader satte Regeringen ind til Fremme af Danmarks Næringsliv for at skaffe Danmark Del i de Rigdomme, som fra de fremmede Verdensdele flød til Europa.

Christian den Fjerdes Skib paa Skanderborg Sø.

AF

P. HOLCK

Christian den Fjerdes Navn har en smuk Klang i den danske Flaades Historie, og i vor Tids Bevidsthed staar han som den virksomme og fremsynede Konge, der skabte Landet en Orlogsflaade, som dengang var Nationens Stolthed.

Bedømmelsen af hans maritime Indsats hviler ikke alene paa overleverede Beretninger om, at Kongen selv gjorde Tegninger og Modeller til Orlogsskibene, men det fremgaar ogsaa af de bevarede Dokumenter, at Skibsbygningen tog et betydeligt Opsving straks efter Regeringens Overtagelse, og enkelte Skibskontrakter viser, at Kongen direkte fastsatte Dimensioner og andet for de Orlogsskibe, der skulde sættes i Bygning.

Spørgsmaalet om, hvorfra Kongen havde erhvervet den alsidige Indsigt som Skibskonstruktør, der var nødvendig for selvstændig at præge Skibsbygningen, er blevet besvaret med, at han allerede under Opvæksten viste en synderlig Interesse for Skibsarkitekturen og andre tekniske Fag, og at han paa Skanderborg Sø blev opøvet i praktisk Sømandskab.

Senere Tidens historiske Forskning indrømmer vel, at Christian IV var Sjælen i de store Foretagender, men tør ikke fæste Lid til alt, hvad der er overleveret, og Troels-Lund er i det omfangsrige Værk: »Christian den Fjerdes Skib paa Skanderborg Sø« kommet til det Resultat, at der savnes ethvert Grundlag for Paastanden om, at Kongen som Dreng fik en fuldt ud sømandsmæssig Uddannelse paa et mindre Orlogsskib, der var

bygget til dette Formaal paa Skanderbog Sø. Det er derfor af almindelig Interesse, at der nu kan fremskaffes vægtige Beviser til Imødegaaelse af denne Antagelse.

Efter indgaaende Undersøgelser paaviser Troels-Lund, at end ikke Skibet har eksisteret, og at den unge Konges Ophold paa Skanderborg Slot under Formynderregeringen har været for spredte og kortvarige til at omfatte en hvilken som helst sømandsmæssig Undervisning af Betydning. Ganske vist blev der ved Skanderborg i August 1595 sat et Skib i Bygning, men det kan næppe have været benyttet til et saadant Formaal, fordi Kongen nu var i en mere fremrykket Alder og alt havde gjort et længere Togt med Flaaden. Desuden havde han ofte haft Lejlighed til at færdes paa Holmen og dér tilegnet sig en Viden, som gjorde det usandsynligt, at et lille Skib paa en Indsø kunde have nogen større Tilløkkelse, hvortil kommer, at Skibet næppe har været »sat sammen«, da Kongen tog Ophold paa Skanderborg Slot.

Den ældste og fyldigste Oplysning om Christian IV's maritime Undervisning paa Skanderborg Sø findes i den Ligprædiken, som Hofprædikant Laurids Jacobsen Hindsholm holdt ved Christian den Fjerdes Baare i Frue Kirke i København den 18. November 1648, hvori det hedder:

»Efterdi hans prinselige Naade [Chr. IV som Barn] har set disse sig af Gud tilbetroede Kongeriger og Lande med deres Situation saaledes at være beskafne, at de uden god Kundskab paa Søfarten og hvorledes et Skib i Fejde og Freds Tid, i Fægten og ellers, skulde regeres, ikke vel kunde forestaas langt mindre mod udvortes Fjender beskærmes og forsvares, har han fattet en synderlig Lyst til samme Kunst af Fundamentet at lære.

Hvorfor, da hans prinselige Naade paa Skanderborg Slot, som hos en dyb og vidt begreben Sø er beliggende, sine Studier og Exercitier en Tid lang har øvet, har han af de tilforordnede regerende Rogens Raad erlanget, at paa samme Sø blev bygt et Skib, som med Master, Takkøl, Sejl og andet Redskab i alle Maader som et stort Orlogsskib er monteret og udstyret. Hvortil forstandige og forfarne Skibsfolk er forordnede, som med ham paa Søen have omsejlet og ham i alt det, som til Søfarten hører, flitteligt undervist, saa at hans prinselige Naade derefter endog

i Storm [og] Uvejr for sig selv har vidst et Skib at regere og alt Redskab derpaa, fra højest indtil nederst, med sit rette Navn egentlig at nævne.«

Efter Troels-Lunds Mening maa det formodes, at en beskeden Fortælling om Sejlture med et af Slotsfartøjerne i Aarenes Løb har vokset sig stor og paa Baggrund af Kongens daadrige Liv er blevet til Øvelsestogter med et »Misfoster af et Orlogsskib«.

Rent umiddelbart kan der vel ikke rettes nogen Indvending mod Troels-Lunds Redegørelse, der er holdt strengt til Beretningens Ordlyd og omfatter hele Mindreaarsregeringen, men gaar man blot et Par Aar tilbage i Tiden, oprulles et helt andet Billede af Sejlladsen paa Skanderborg Sø. Allerede i 1583 fandtes et mindre Skib paa Slotssøen, og $13\frac{1}{2}$ 1584¹ udstedtes Ordre til Christoffer Valkendorf om ufortøvet at sende en Del Skibsredskab til det Rostocker-Skib, som Kongen en Tid lang havde brugt ved Skanderborg Slot og fremdeles vilde bruge denne Sommer.

Skibet er formentlig et af de Skibe, som i August 1583 blev opbragt, da Frederik II understøttede Svigerfaderen Hertug Ulrik i Stridighederne mod Rostock, og maa være transporteret til Søen paa Blokvogne.

Frederik II, som efter den nordiske Syvaarskrig lagde megen Vægt paa Flaadens Udvikling og personlig gav Anvisning paa Skibenes Bygning², opholdt sig denne Sommer paa Skanderborg Slot ($\frac{2}{5}$ — $\frac{3}{6}$), og det synes meget sandsynligt, at Rostocker-skibet skulde benyttes til at give hans 7-aarige Søn en indledende Undervisning i praktisk Sømandskab, men herved blev det dog ikke.

I Løbet af Vinteren 1586—87 lod Kongen nemlig Mestersvend, den senere Skibsbygger, Jens Lauritzen bygge en Jagt paa Skanderborg Sø, hvilket fremgaar af en Skrivelse til Christoffer Valkendorf af $\frac{6}{2}$ 1587³: »Kongen sender sine Skibs-

¹ Kanc. Brevb. 1584—88, 29.

² H. D. Lind: Fra Kong Frederik den Andens Tid (1902), 208.

³ Kanc. Brevb. 1584—88, 656.

byggere, som vare kaldte herover, tilbage, da de nu ere færdige med det Arbejde, som de skulde udføre her. Kongen har givet Mestersvenden Ordre til i Forening med Kongens Skibsbygger Hans Matzen snarest at opsætte og bygge en lignende Baad som den, han har lavet herovre, dog noget større, som Kongen kunde have at bruge over Bæltet.«

³¹/₅ 1587 faar vi at vide, at Baaden var en Brandjagt, idet Kongen da befalede Skibsbygger Jens Lauritzen at bygge en Brandjagt i Aarhus af samme Form som den, han har bygget ved Skanderborg Slot¹.

Brandjagten var en Fartøjstype, som svarede til den senere lette Fregat eller Snau og anvendtes til Krydsertjeneste og til Sikring af Flaaden mod de frygtede natlige Branderangreb. Det var et orlogsrigget Fartøj med Raasejl, der jævnlig benyttes til Depechetjeneste og lignende mellem Danmark og Norge, og var armeret med nogle faa lettere Kanoner.

At Formaalet med Bygningen af denne Jagt ved Skanderborg ikke alene har været at give den unge Prins den fornødne Undervisning i Sejladsen, men ogsaa at informere ham i selve Skibsbygningen synes utvivlsomt, og det falder nøje i Traad med en næsten samtidig Skrivelse til Christoffer Valkendorf², hvor Kongen udtaler: »at dette Kongeriges meste Mægt og Anseelse, som Christoffer Valkendorf selv ved, beror paa Forraadet af Skibe og Søens Regering«.

Allerede om Efteraaret 1586 havde Kongen bestemt, at Prins Christians og Hertug Ulriks Undervisning skulde henlægges til Skanderborg, hvor der i November blev udset passende Værelser til Prinserne og deres Hovmestre; selv tog Kongen fast Ophold paa Slottet omkring Nytaar og forblev der til 18. April.

Efter de Oplysninger, der kan skaffes om mindre danske Orlogsskibes Bygning, f. Eks. det fra Københavns Belejring saa bekendte Orlogsskib »Højenhald«, der sattes paa Stabel ved Kolding ⁷/₁ 1636 og allerede ²¹/₃ var ankommet til Bremer-

¹ Kanc. Brevb. 1584—88, 739.

² ¹¹/₂ 1587 (Kanc. Brevb. 1584—88, 662).

holm, maa det formodes, at Skanderborg-Jagten er sat i Bygning ved Juletid 1586, og at den har været sejlklar ved Slutningen af Februar, hvor Søen var isfri.

Desværre omtales denne Skibsbygning slet ikke i Christian IV's Stilebøger, som lejlighedsvis beretter om Prinsens Oplevelser, men indirekte giver de latinsk-danske Stile, der ofte er skrevet i Brevform, et formentlig fuldgyldigt Bevis for, at Prinsen tidlig og silde har været paa Byggepladsen.

Den latinske Stilebog, som for Tiden ikke er tilgængelig, er saa udførlig behandlet af C. Molbech¹, at man gennem dennes Nummerering af Stilene er i Stand til at paavise, at den skriftlige Undervisning har været standset, fra Jagten blev sat i Bygning, indtil Prinsen forlod Skanderborg i Slutningen af April 1587.

I Stil Nr. 200 omtales, at Kongen for faa Dage siden har sendt Prinserne »tvende smukke og nyttige Bøger til Skienk«, hvorfor Prins Christian forestiller sin Broder, at de begge »som Hans Maj. fromme og gode Børn, af ret sønlig Kiærlighed underdanigst med allerførste bør betacke Hans Kon. Maj«. Denne Stil er ikke dateret, og i en Note oplyser Molbech, at Foræringen antagelig har været en Nytaarsgave (1587), men efter min Formening er det rimeligere at antage, at Bøgerne har været en Julegave, fordi Kongen tilbragte Julen paa Haderslevhus, medens han Nytaarsdag var paa Skanderborg Slot, hvorfor han ikke behøvede at sende nogen Nytaarsgave dertil, ej heller at modtage nogen skriftlig Tak. Som allerede meddelt tog Kongen da fast Ophold paa Slottet, og i Tiden $\frac{1}{1}$ — $\frac{18}{4}$ var han kun bortrejst nogle faa Gange paa ganske kortvarige Besøg i Jylland².

Den næstfølgende Stil Nr. 202 er dateret Kolding 21. April 1587 og beretter, at Prinsen netop er kommet dertil fra Skanderborg, saaledes at der i Perioden fra Julen 1586 til $\frac{21}{4}$ 1587 kun er skrevet een eneste latinsk Stil, medens der saavel i Tiden

¹ Nyt Hist. Tidsskr. III (1850), 265—306.

² Kong Frederik II's Kalenderoptegnelser for Aarene 1583, 1584 og 1587 (Hist. Tidsskr. 4. R. III (1873), 569—571).

før som efter regelmæssigt er skrevet 2 og som Regel 3 Stile ugentlig.

Det fremgaar heraf, at den skriftlige Undervisning har været fuldstændig indstillet i næsten 4 Maaneder, og man tør derfor gaa ud fra, at denne Tid har været benyttet til først at give Prinsen en grundig praktisk Undervisning i Skibsbygning, medens Jagten blev bygget, og efter Søsætningen en ligesaa grundig Uddannelse i Tiltakling, Sømandskab og Sejlads paa Søen, saaledes som det berettes i Ligprædikenen.

I Stil Nr. 233 skriver Prins Christian fra Koldinghus, at han længes meget efter Bud fra Skanderborg, hvorfra han i lang Tid intet har hørt, for at erfare, om Kongen er kommet derhen, da der er saa meget, hvorom han gerne vil tale med Hs. Maj. Disse Linier kunde tyde paa, at han har plaget sin Fader om at komme tilbage til Skanderborg, og at han gaar i det stille Haab, at Kongen vil opfylde hans Ønske, men han er dog ikke saa sikker i sin Sag, at han vil betro sine Forhaabninger til Stilebogen, men længes efter rigtigt at faa talt ud med Faderen derom.

I Stil Nr. 249 skriver han, at der nu læses mange Rustvogne, der sendes til Skanderborg, og dette mener han er et Tegn paa, »at vi med det første skal derhen«. Prinsen blev imidlertid skuffet i sine Forventninger, thi fra Kolding flyttede Kongefamilien til Haderslevhus, hvor Julen 1587 blev fejret.

Overleveringen om Christian IV's Øvelsesskib paa Skanderborg Sø hviler saaledes paa langt sikrere Kendsgerninger end formodet, og det er ikke uden Interesse, at der fra England kan skaffes udførlige Oplysninger om et lignende Skib, som noget senere blev bygget til Øvelse for Christian IV's Søstersøn, den 10-aarige Prince Henry.

Efter at Kong Jacob i 1603 havde bestøjet den engelske Kongetrone, lod han den navnkundige Skibsbygger Phineas Pett¹ bygge et lille Skib, hvormed Prince Henry kunde sejle

¹ W. G. Perrin: The Autobiography of Phineas Pett (1918).

paa Themsen ovenfor London Bridge, »which was to be like the work of the Ark Royal, battlement wise«.

Skibet, der fik en Køllængde paa 25 Fod og en Bredde paa 12 Fod, hvilket svarer til en Længde over Stevnene paa ca. 35 og en Totallængde paa ca. 45 Fod, var i et og alt udstyret og ornamenteret som det større Skib. Det blev sat paa Stabel $19\frac{1}{1}$ 1604, afløb $6\frac{1}{3}$ og ankrede $14\frac{1}{3}$ op udfør Tower, hvor den unge Prins med Følge gik om Bord i det flagsmykkede Skib, som derefter blev afrigget for at kunne passere London Bridge og indtage Kanoner og Krudt fra Tower.

Søndag $18\frac{1}{3}$ sejlede det lille Orlogsskib under Musik op af Themsen og vendte tilbage med Ebben, idet der ved Passage af Whitehall blev afgivet Salut med saavel de svære som de lette Kanoner, medens en stor Menneskemængde i talrige Baade og paa Bredderne gav deres Bifald til Kende. $22\frac{1}{3}$ kom Prinsen ledsaget af Lord High Admiral, Earl of Worcester og andre Adelsmænd om Bord, hvorefter Skibet for fulde Sejl sejlede til »St. Paul's Wharf«, hvor Prinsen ifølge gammel Skik døbte Skibet med en Flaske Vin og gav det Navnet »Disdain«.

Det ses saaledes, at man ikke paa Forhaand kan afvise Beretningen om, at Skibet paa Skanderborg Sø trods sin Lidenhed har været udrustet som Kopi af et større Orlogsskib, naar det vitterlig har kunnet lade sig udføre i England, og det ligger meget nær at antage, at det er Christian IV's Søster Dronning Anna, som har udvirket, at hendes Søn fik et lignende Skib at sejle med, som det hendes Broder havde haft i samme Alder.

Det vil endvidere ses, hvor nøje Bygningstiden svarer til det, der vides om Skanderborg Skibet, saaledes at man ogsaa herigennem kan slutte, at Prins Christian har haft Lejlighed til at følge Skibets Bygning, fra Kølen blev lagt, til det 6—7 Uger senere var færdig til at gaa under Sejl.

I de nærmeste Aar efter Frederik II's Død, har Christian IV efter alt at dømme næppe haft Lejlighed til at sejle paa Skanderborg Sø, men det maa formodes, at den unge Konge af og til har været om Bord paa udrustede Orlogsskibe, og at han har

benyttet enhver Anledning til at komme paa Holmen og følge Arbejdet der.

I 1591 foretog Christian IV den kendte Hyldningsrejse til Norge. Paa dette Togt, hvor Flaadestyrken, der talte 9 Skibe, havde den sædvanlige taktiske S sammensætning af større Orlogsskibe, Pinker og søgaaende Galejer, har den unge Konge, som nu var sig sit fremtidige Ansvar bevidst, haft væsentlige Forudsætninger for selv at gøre mange af de Iagttagelser, der blev bestemmende for Orlogsskibenes senere Udvikling. Han havde desuden en ganske særlig Grund til en kritisk Bedømmelse af Skibenes Sødygtighed og Egenskaber, fordi det uheldige Flaadetogt i 1589, hvor den udrustede Eskadre maatte opgive at overføre hans Søster Prinsesse Anna til Bryllupsfærden i Skotland, stod ham i frisk Minde.

Fra nu af kan man følge Kongens maalbevidste Arbejde for at skabe en kraftig og sødygtig Flaade. I sidste Uge af Marts 1592 tog Kongen fra Frederiksborg Slot ind til København, hvor han paa Holmen udsaa »et lidet Skib«, som han lod føre til Frederiksborg, hvortil der ¹⁵/₄ sendtes 3 smaa Ankre¹.

Formaalet har vel næppe været at sejle paa Søen, der er af saa ringe Størrelse, men snarere at have et Skib ved Haanden som Grundlag for de Forbedringer, som Kongen allerede da syslede med, og dette giver den Samtale om Skibsbygning, som han nogle Maaneder senere havde med Tyge Brahe paa Hveen, den rette Baggrund.

Da Kongen blev fulgt ud til Frederiksborg af Niels Kaas, ytrede han Ønske om snart at besøge Tyge Brahe, og ²⁷/₄ mindede han Kansleren om Aftalen, da Aarstiden nu var passende, men den berammede Tur blev endnu udsat nogen Tid, fordi der herskede Smitsot paa Hveen, og først 3. Juli fandt Besøget Sted. Her blev det aftalt at sende nogle unge Mennesker, som kunde gaa i Skole hos Tyge Brahe for at dygtiggøres til Skibsbyggere, for at Flaaden dermed kunde komme i god Stand².

¹ RA. Københavns Slots Arkeliregnskab.

² Nyt Hist. Tidsskr. III, 301.

Christian IV gik nu i sit 16de Aar og havde altsaa passeret den Alder, hvor adskillige Søofficerer fra Sejskibstiden med den tidlige Kadetuddannelse havde gjort flere Togter med Flaadens Skibe. Han var tidlig moden og ansvarsbevidst, og det er sikkert de gode matematiske Kundskaber, som i Forbindelse med den grundige Undervisning i Skibsbygning og Sejlads, der saa tidligt har aabnet den unge Konges Blik for at søge andre Veje til Forbedring af Orlogslaaden end den rent haandværksmæssige.

Denne Tanke at tage matematiske Beregninger til Hjælp, som synes saa ligetil nu om Dage, var i Virkeligheden genial, fordi man dengang overalt byggede paa praktisk Erfaring og først langt senere konstruerede Skibe efter videnskabelige Principper.

I den store Kommission, som i 1608 blev nedsat i England for at afgive Betænkning om det projekterede Orlogsskib »Prince Royal« udtalte Captain George Weymouth, at Skibsbyggere saavel i England som i andre Lande byggede efter traditionelle Regler og Øjemaal, hvorfor de ikke formaaede at bygge to Skibe ens i Størrelse eller Kvalitet, ej heller at bygge et Skib til et bestemt Displacement eller i Forvejen at bestemme dets nøjagtige Dybgaende. Skibene led derfor af følelige Mangler, de savnede tilstrækkelig Stivhed, maatte sædvanlig have Klædningen fordoblet, de arbejdede haardt i Søen, kunde ikke ligge tæt ved Vinden og stak for dybt i Forhold til deres Størrelse¹.

Om Captain Weymouth har kendt noget til dansk Skibsbygning vides ikke, men det er ikke sandsynligt. Englands Blik var rettet mod de Sønationer, som laa ved Atlanterhavet og Middelhavet, og det var disse Landes Skibsbygning som fulgtes med særlig Interesse, men Erklæringen tjener til at fremhæve

¹ Weymouth havde studeret Skibsbygning i flere Lande. I 20 Aar havde han tillige studeret Matematik for herigennem at afhjælpe Manglerne, og han hævdede nu, at det var nødvendigt at bygge efter andre Principper end de hidtil fulgte. (W. G. Perrin: The Autobiography of Phineas Pett).

Christian IV's selvstændige og fremsynede Tankegang paa det maritime Omraade.

Det lille Skib ved Frederiksborg var kun Indledningen til en Række omfattende Forsøg, som den unge Konge lod foretage paa Slotssøen. I 1594 byggedes paa Bremerholm en ny Jagt, som antagelig i Maj blev ført til Frederiksborg¹. Jagten var dog ikke færdigbygget. $\frac{12}{6}$ fik Tømmermanden Jens Lauritzen Materialer »til Forfærdigelse af Sværd (hollandske Sværd i Lighed med de nu kendte Kuffer) og Støtter til den ny Jagt, som Prinsen (den ukronede Konge) lod bygge paa Holmen, som kom til Frederiksborg« og senere sendtes Tømmer til Pligten og Spir til Stormast, Føkkemast, Storraa og Bovspryd samt Bunkearer. Kongen har formentlig prøvesejlet Jagten og ikke fundet Rejsningen tilfredsstillende, thi i Oktober og November fik Jagten ny Stormast og Raa.

Endnu en Jagt blev samme Aar sendt til Frederiksborg, nemlig Orlogsskibet »Wolher«s Esping, som $\frac{4}{10}$ blev forsynet med ny Garnering. Espinger var en Slags Kuttere, som fulgte de større Orlogsskibe i Søen eller gjorde selvstændige Togter, de var saa store, at de havde deres egen Skibsbaad.

Alle disse Skibe, som kunde føres over Land, var kun en Begyndelse. Den følgende Vinter blev der opsat et noget større Orlogsskib ved selve Slottet, hvortil der i Januar 1595 sendtes forskellige Materialer til Master, Rær, to Mærs og en ny Baad »til det ny Skib, som Prinsen lod opsætte ved Frederiksborg«².

Desværre meddeler Regnskaberne ingen direkte Oplysninger, der kan tjene til Bedømmelse af disse Skibes Dimensioner, men af Malerregnskabet fremgaar, at de maa have haft en ret anselig Størrelse.

$\frac{26}{12}$ 1594 fik Maler Rasmus fra København 30 Daler i Arbejds løn for 40 Arbejdsdage i Tiden fra $\frac{9}{11}$ til $\frac{24}{12}$, hvor han selv og to Svende havde været paa Frederiksborg »og her formalet og stafferet et Skib for Kong. Maj. og ellers andet Ar-

¹ Oplysningerne om Skibsbygningen ved Frederiksborg er hentede fra Bremerholms Tømmerregnskab (RA).

² RA. Bremerholms Tømmerregnskab.

bejde«. Det følgende Aar arbejdede Rasmus Maler med fire Svende paa det nye Skib og fik $29/4$ 1595 30 Daler paa Regnskab af de 55 Daler, der var hans fortjente og bevilgede Arbejds løn i Tiden fra $26/2$ til $16/4$ for »paa Frederiksborg det Skib at male og staffere, samt dets tilhørende Redskab, som højbemeldte Kong. Maj. af ny der ved Slottet haver ladet bygge og forferdige«¹.

Det har altsaa drejet sig om ret betydelige Malerarbejder. I det første Tilfælde maa man vel tage den ugunstige Aarstid i Betragtning og fraregne, hvad der ellers kan være udført, men samtidig maa det erindres, at det væsentlig har drejet sig om Opmaling af et tidligere malet Skib. For det nye Skibs Vedkommende har det ikke været noget ringe Arbejde, naar det har kunnet beskæftige 5 Mand i 7 Uger.

For de nærmest følgende Aar mangler Regnskaberne, men i 1598 byggedes endnu 2 Skibe. $11/10$ sendtes Spir og Aaretræ til Mast og Spryd til den liden Bøjert, »som er bygget ved Frederiksborg«, $24/10$ Blekingsbord til det nye Skib, »som bygges ved Frederiksborg« og $5/12$ Aaretræ, Spir og Stage til Master, Stænger og Spryd til »den ny bonnett (Bøjert?), som bygges her ved Frederiksborg« og $14/12$ til Master og Spryd til den »ny Bøjert, som Kongen lader bygge ved Frederiksborg«, saaledes at der muligvis har været 3 Skibe i Bygning.

I August og September var der sendt Tjære, Værk og Harpax samt et 3 Tommers Ankertov paa 90 Favne, endvidere Lærred til Smakkesejl, Merssejl, Blinde og Mesan til »Skibene ved Frederiksborg«, samt til en Jagt, som muligvis er af ældre Dato, og endelig blev 2 Baade og en Skøjte i September 1599 reparerede paa Bremerholm for at sendes til Frederiksborg, hvorefter denne Virksomhed ophører, men da var der ogsaa paa Slotssøen samlet en hel lille Flaade bestaaende af et Orlogsskib og mindst 5 mindre Skibe af forskellig Type. Et af Skibene er muligvis blevet anvendt som Øvelsesskib for Christian IV's yngste Broder, idet der $27/5$ 1602 blev udleveret Tømmer til 2 Mærs til »Hertug Hansis lille Skib«².

¹ RA. Rentemesterregnskab 1594—95, fol. 296.

² RA. Bremerholms Tømmerregnskab.

Samtidig med Skibsbygningen ved Frederiksborg lod Kongen ogsaa i Sommeren 1595 opsætte et nyt Skib ved Skanderborg, hvortil der $\frac{2}{8}$ afskibedes en Ladning Tømmer, som skulde sejles til Aarhus med Skibet »Engelen«¹.

Troels-Lund har ment, at Skibet ikke var færdigbygget, da Kongen i September foretog en Rejse til Tyskland; dette er muligvis rigtigt, men der kan ikke ses bort fra, at Skibet rimeligvis var meget nær sin Fuldendelse, da »Engelen« afsendtes, og at det maaske netop var Kongens Agt personlig at give Anvisning paa, hvorledes det skulde færdigbygges, og det kan meget vel have været saa langt fremme, at Kongen kan have sejlet med det, da han i August var i Skanderborg.

Naar Troels-Lund endvidere mener, at Kongen nu var kommet ud over den Alder, hvor man kunde finde Fornøjelse i at sejle med et mindre Skib paa en liden Indsø, saa behøver man blot at se paa det Sejlsportsliv, der nu om Dage udfolder sig paa vore større Søer, for at komme paa andre Tanker, og de officielle Dokumenter giver ingenlunde Troels-Lund Medhold.

Af Frederik II's Ordre om Udrustning af Rostocker-Skibet i 1583 fremgaar det, at Kongen i en Alder af 49 Aar havde brugt dette Skib i længere Tid og fremdeles agtede at benytte det, og det maa formodes, at Christian IV senere hen har sejlet paa Søen, fordi der i 1604 ifølge Lensregnskaberne fandtes ikke færre end 5 »store Skib« og 4 Rofartøjer samt en større Pram ved Skanderborg Slot. De 3 større Skibe er rimeligvis byggede ved Slottet i Aarene efter 1595 og har muligvis i nogen Grad svaret til de nybyggede Skibe ved Frederiksborg, men dette kan ikke paavises, fordi Regnskaberne savnes.

I 1608 lod Christian IV endnu et Skib bygge ved Skanderborg. $\frac{25}{11}$ beordredes en Borer til Skanderborg, »som skal bruges til et Skib, som Kongen agter at lade bygge fra nyt af dér«. $\frac{30}{11}$ stod Skibet i Bygning, og $\frac{8}{1}$ 1609 beordredes en Billedskærer fra Viborg til Skanderborg, antagelig for at udføre Ornamenteringen².

¹ Kanc. Brevb. 1593—96, 517.

² Kanc. Brevb. 1603—08, 764, 767; 1609—15, 2.

Medens der ikke vides noget om de tidligere Skibes Armering, fordi Tøjhusregnskaberne er gaaet tabt, beretter Regnskaberne for 1608, at der $\frac{1}{10}$ blev afskibet 6 Kobber Quarter Slinger, 6 Skibslader (Raperter), 200 runde Kugler paa 2 Pund og 2 Geværer med Fyrllaase til Skanderborg¹.

Endelig byggedes i 1616 et nyt Skib ved Skanderborg Slot, hvortil der $\frac{19}{11}$ beordredes oversendt det nødvendige Redskab, Takkel og andet, der maatte behøves², og dette Skib har formentlig været tiltænkt som Uddannelsesskib for Christian IV's Søn, den 13-aarige Prins Christian.

Efter den her tilvejebragte Dokumentation, kan der efter min Mening ikke herske nogen Tvivl om, at Frederik II med velberaad Hu lod bygge et Skib ved Skanderborg Slot for at give den purunge Prins en indgaaende Undervisning i praktisk Skibsbygning, og at han har udset den afsides Sø som et vel-egnet Sted for den sømandsmæssige Uddannelse.

Ligesaa rimeligt synes det mig, at Christian IV har valgt Skanderborg Sø og særlig Frederiksborg Sø som bekvemme Forsøgsomraader, hvor han under længere Ophold kunde foretage de Eksperimenter, som han ansaa for nødvendige for Tilvejebringelsen af de bedst egnede Skibstyper.

Man kan maaske som Troels-Lund trække paa Skuldrene og mene, at saadanne Smaaskibe var uden reel Betydning, men man kan ikke komme uden om, at en af Englands dygtigste Skibskonstruktører Sir Anthony Deane et halvt Aarhundrede senere ogsaa udførte indgaaende Forsøg paa en Dam tilhørende Sir W. Petty³. Den moderne Skibskonstruktion af i Dag hviler i hvert Fald paa nøjagtige Modelforsøg, og det er en Kendsgerning, at mange af Industriens og Videnskabens største Resultater er blevet til efter omfattende Laboratorieforsøg.

Hvad der nu kan synes formaalsløst maa ses i Datidens Lys,

¹ RA. Københavns Slots Arkeliregnskab.

² Kanc. Brevb. 1616—20, 98.

³ Edwin Chappell: The Tangier Papers of Samuel Pepys (1935), 302.

og ved en nøjere Overvejelse er det maaske Christian IV's Hovedfortjeneste som Skibskonstruktør, at han i Stedet for Modelforsøg, til hvis Udnyttelse der kræves fint registrerende Maaleinstrumenter, som ikke kendtes dengang, byggede rigtige Skibe i et saadant Størrelsesforhold, at han direkte kunde iagttage de Hovedfaktorer, der bestemmer et Orlogsskibs Kvalitet, ligefra Tømmerkonstruktion og Forbinding til Rejsningens Hensigtsmæssighed, hvortil kommer Skrogets Facon og Formstabilitet, Skibets Apterling, Kanonernes Placering og bedste Betjeningsmuligheder m. m.

Det maa anses for givet, at Christian IV, da han stod over for den meget krævende Opgave at skabe en kampdygtig Flaade paa et Tidspunkt, hvor Orlogsskibene og deres Armering fuldstændig ændrede Karakter, var ualmindelig godt udrustet, og den senere Udvikling viser, at Kongen ikke indlod sig paa hasarderede Eksperimenter, men gradvis forøgede Skibenes Deplacement og Armering, saaledes at de større Orlogsskibe, som byggedes i hans seneste Regeringsaar, efter Datidens Forhold maa betegnes som særdeles fremragende.

Oversigter.

Topografi og Videnskab.

Af

Eiler Nystrøm.

Holbergs skæmtsomme Udfald mod sin Tids pedantiske Smaalighed i historiske Arbejder kommer blandt mange andre Steder til Udtryk i Epistel 151, hvori han erklærer, at han »haver i Sinde at gøre en omstændig Beskrivelse over min nuværende Residentz eller Bolig udi Cannikestrædet«, og det i »tvende gode Tomer in Folio«. Det blev i Virkeligheden et Mønsterprogram for den topografiske Speciallitteratur, der groede op efter Fremkomsten af Pontoppidans Danske Atlas (1764 ff.) og fortsatte i øget Maalestok langt ind i det følgende Aarhundrede. Den stedlige Topografi forvaltedes fortrinsvis af Præster og Lærere, Værkerne blev ikke alle lige omfangsrige, men det lidet Omraade Skildringen bevægede sig paa, ikke mindre end det ringe historiske Materiale, der den Gang stod til Raadighed, gjorde Udsynet snævert og Beskrivelsen vidtløftig og smaatskaaren — saa Poul Møllers overdaadige »Statistisk Skildring af Lægds-gaarden i Øsebymagle«, nær i Slægt med Holbergs fiktive Residens-Beskrivelse, var ikke nogen daarlig, om end lidt overdreven Prøve paa dette Forfatterskab.

Imidlertid — disse i sin Tid saa lidet agtede Topografer, der blot var til Spot for deres Omstændelighed, er ikke de daarligste at arbejde med i Dag, da det de fortæller ofte er blevet Historie og undertiden slet ikke kan findes andet Steds. Og de er næsten altid paalidelige, selv om — eller maaske netop fordi — de ikke

Artiklens første Halvdel gengiver det væsentlige af et Foredrag, holdt i Det kgl. Danske Selskab Decbr. 1942.

kender Forskel paa stort og smaat. En Bog som f. Eks. Nicolai Jonges Københavns Beskrivelse (1. Bind 1783) gaar usædvanlig stærkt i Detailler, men er af betydelig Værdi den Dag i Dag, ikke saa meget ved det Forfatteren fortæller om den ældre Tid — det ved vi bedre — men ved det han beretter om sin egen. Disse Detailler er for en stor Del ikke — eller da kun med stort Besvær — at fremskaffe ad arkivalsk Vej, og man beklager ofte, at andet Bind stadig ligger utrykt paa det kgl. Bibliotek. Slet ikke at tale om S. Sterms Trebinds-Beskrivelse af Københavns Amt (1834 fl.), som er ganske uundværlig ved Behandlingen af Hovedstadens Omegn i første Tredjedel af det nittende Aarhundrede.

De ældre Topografers Skildringer og Beskrivelser kan som oftest benyttes med Udbytte; de er i Reglen nøgterne og ligetil, og man bliver hurtigt klar over Forfatterens Viden og Sanddruhed. Imidlertid spores i sidste Halvdel af det nittende Aarhundrede, da Arkivmaterialet bliver tilgængeligt i videre Omfang, en Ændring i Topografiens Artspræg, og Udviklingen fortsætter ud over Aarhundredskiftet. Den faar et mere videnskabeligt Tilsnit, og Værkerne kommer ogsaa undertiden fra Forfattere med virkelig historisk Indsigt — man behøver blot nævne saadanne Værker som Brasch's Vemmetofte (1859—63), Kinchs Ribe (1869—84), Christensens Hørsholm (1879) — og af de egentlige Faghistorikere helligede Oluf Nielsen sig efterhaanden helt Topografien, først ved sine talrige jyske Herredsbeskrivelser, senere ved sin Behandling af Hovedstadens Historie. Men ved Siden heraf dukker en Skolelærerlitteratur op, næret af Tidens Højskole-tanker og i sig selv af stor folkeopdragende Betydning til Trods for de store Mangler i Henseende til historisk Teknik og Kritik. Mange af disse lokalhistoriske Værker tog navnlig Bricka sig af i dette Tidsskrift og slog dem ned, ofte med altfor drabelige Kølleslag. Med de Korrektiver og nye Oplysninger han leverede i sine sekstensidige Anmeldelser blev et saadant Værk dog undertiden en brugbar Forøgelse af den historiske Speciallitteratur, men sjælden fremkom der noget af det helt rigtige og fra kyndig Haand. En Bog som Hugo Matthiessens Fredericia (1910), hvori

Forfatteren levendegør Udviklingen paa en rig kulturhistorisk Baggrund, er i Virkeligheden ret enestaaende i dansk topografisk Litteratur; men dertil hører heller ikke blot en indsigtfuld Historiker, ogsaa en virkelig Skribent.

I den nyeste Tid har navnlig de historiske Samfund Landet over bidraget til at udvikle Sansen for lokalhistorisk Læsning i vide Kredse, skønt deres Tidsskrifter og Aarbøger unægtelig i Forhold til Indholdets Lødighed stiller altfor ublu Krav til de forhaandenværende smaa Forraad af Papir og Tryksværte. Resultatet er blevet, at den topografiske Litteratur i den sidste Snes Aar er svulmet op til et uhyre Omfang. Alle topografiske Værker, hvor tykke de end er, kan blive trykt, og til enhver topografisk Studie, hvor ringe den end maa være, er der altid Plads i et eller andet Tidsskrift.

Naturligvis er der i denne Overflod af topografisk Litteratur Mængder af Stof, som skulde og burde kunne komme den almindelige historiske Forskning til Nytte — det er jo den dybere Mening med Monografier og Specialundersøgelser. Men medens den ældre topografiske Litteratur er let og ligetil at benytte, fordi den i Reglen ikke siger mere end den kan staa ved, er man værre faren med alle de moderne store topografiske Værker, som er Udbyttet af indgaaende Forskninger i Arkiver og Biblioteker. Der er ikke det mindste at sige paa Forfatternes Flid, man beundrer deres Nidkærhed i Arbejdet, men ængstes undertiden over deres Mod til at give sig i Lag med Kilder, der ikke blot er vanskelige at dechifrere, men som der baade hører lang Erfaring og udstrakt Viden til at benytte og forstaa paa rette Maade. Det gælder ikke blot de ældste Tidsrum — ogsaa i det syttende og attende Aarhundrede kommer Forskeren let til kort, om han ikke behandler Fænomenerne ud fra en omfattende Viden om Tiden. Ikke desto mindre ræsonneres og konstrueres der ud fra ganske andre Forudsætninger. Derfor er det heller ikke nogen let Sag for dem, der gerne vil benytte saadanne Værker, at bedømme Kvaliteten og det indre Værd — Stoffet behandles i Reglen saa indgaaende og minutiøst, at man ikke uden større Undersøgelse er i Stand til at se, hvad der er ret og vrangt

og hvad der er Fakta og Konstruktion. Den Forfatter, der kun fortæller, hvad han ved og kan staa ved, har derfor større Ud-sigt til at blive benyttet — og altsaa have Glæde af sit Arbejde — end den, der sætter et Værk med altfor videnskabelige Ambitioner i Verden. —

Af de mange og forskelligartede Kilder, de moderne Topografer tyer til, er den lange Række af Markbøger til Matriklen af 1688 en af de stærkest benyttede. Disse Markbøger har været kendt og benyttet i mange Aar, men er nu særlig populære, i mange Sogne har man Udskrifter af dem. Dertil er ikke noget at sige, blot man holder sig til de positive topografiske Opgivelser og ikke konstruerer paa Grundlag af deres Indhold. I Virkeligheden er disse Markbøger en lige saa vigtig Kilde til Danmarks topografiske og agerbrugsmæssige Forhold før Udskiftningen, da Landskabet endnu i det store og hele havde bevaret sit ældgamle Præg, som Øresundstoldregnskaberne er det for Nordeuropas Handelshistorie. Men de er næsten lige saa lumske og underfundige at have med at gøre. Enhver Historiker kender de vægtige Indvendinger der er gjort mod de of-fentliggjorte Tabeller over Toldregnskaberne, og de Indvendinger, der kan gøres mod en konstruktiv Benyttelse af Markbøgerne, er ikke stort mindre. Mange Lærere rundt om i Landet sidder og laver Kort over deres Sogn saaledes som det saa ud før Udskiftningen paa Grundlag af Markbøgernes Oplysninger om Vange og Aase. Det er rigtig nok, at Aasenes Beliggenhed angives indbyrdes og i Forhold til Verdenshjørnerne, og at Agrenes Længde og Bredden ved begge Ender er noteret. Men hvor er man begyndt, og hvor ligger den første Aas, hvorefter alle de andre følger? Kan man ikke fastslaa dette, svæver det hele i Luften. Og kan man stole paa Verdenshjørnerne — der ikke var noget som Datidens Taksationsmænd tog altfor højtideligt? Det kan kun afgøres i de Tilfælde, hvor der findes Kort fra Tiden før Udskiftningen at støtte sig til — hvor man ikke har det, kan man ikke konstruere efter Markbøgerne. Og ved Sted- og Marknavne maa man altid have i Erindring, at det er de afslebne og tillempede Former, som brugtes ved Slutningen af det syt-

tende Aarhundrede og som Taksationsmændene fik opgivet af Bønderne, der er kommet ind i Markbøgerne. Det er dog værd at lægge Mærke til for de Forskere, som søger at efterspore Kultsteder fra Hedenold, hvilke netop for Tiden er stærkt efterspurgt.

Der er iøvrigt mange Ting vi ikke er klar over ved den første Matrikulering. Der skulde maales med Landmaalerkæde, ikke paa gammeldags Maner med Reb eller Favnamaal — men blev denne Regel altid strengt overholdt? Det synes i hvert Fald som om de enkelte »Forretninger«, hvoraf Markbøgerne bestaar, er af højst ulige Værdi. Fremdeles ved vi, at kun det dyrkede Areal blev maalt, medens Fælle og Eng blev ansat skønsvist til saa og saa mange Læs Hø. Men nu de mange Kær og mosede Strækninger, der forlængst er afdrænet og fyldt, men den Gang skar sig ind i Aasene og ikke kunde dyrkes — hvorledes ordnede man sig med dem? Skal de trækkes fra Arealet af Aasene, der jo kun opgives ved Længde og Bredde, eller tog man det ikke saa nøje med disse undertiden ret udstrakte Vandhuller og Mose- drag? Det kan altsammen ikke afgøres, med mindre man har Kort med Markskel og ordentlige Signaturer — og det har man kun i de færreste Tilfælde, og næsten altid først fra et Tidspunkt, der ligger 80-90 Aar frem i Tiden, da meget kan være forandret.

Hvad angaar Københavns nære Omegn, hvor Forholdene i højere Grad end andet Steds i Landet har ændret sig — en naturlig Følge af Hoved- og Residensstadens Nærhed og dermed følgende Fluktuation i Befolkningselementerne — rækker den Tradition der indeholdes i Markbøgerne ikke saa langt tilbage i Tiden som Tilfældet kan være paa andre mere afsides liggende Steder. Et udpræget Eksempel herpaa afgiver det nuværende Frederiksberg-Omraade. Den gamle Markinddeling er for Nybys Vedkommende — den ene af de to Landsbyer hvoraf det nuværende Frederiksberg bestaar — vistnok allerede opgivet 1548, da Nyby Ladegaard indrettedes, og fra 1620 — da den anden Landsby, Solbjerg, blev nedlagt og gik ind under Kristian den Fjerdes ny udvidede Ladegaard — blev Markinddelingen opgivet for Resten af Omraadet. I 1651, da de tyve Hollændere

fik hele Ladegaardsjorden til Opdyrkning, blev der paany indført en efter Fællesskabets Behov afpasset Inddeling i Aase og »Skifter«, og det er den vi finder i Matriklens Markbog, men den blev atter opgivet 1697, da det hele Areal udlagdes til kgl. Hømarker. Saa mange Forandringer er der her sket, i et Forhold der ellers menes at høre til de mest stabile i det fra Fædrene nedarvede.

Det er derfor udmærket, at et Par unge Historikere, en Arkivmand og en Museumsmand, med Støtte af Carlsbergfondet arbejder med disse Markbøger, og de har meget forstandigt valgt til Studiemateriale et Par sjællandske Sogne, hvorover der haves paalidelige Kort fra 1760erne — før Udskiftningen. Det vilde være meget glædeligt, om deres Arbejde kunde føre til større Klarhed og bedre Forstaaelse af Markbøgernes Indhold. At disse Bøger er af vidtrækkende Betydning for topografiske og landbrugshistoriske Studier, ved vi paa Forhaand — vi savner kun Erkendelsen af deres rette Brug.

En anden Serie af Kilder, som navnlig moderne Forskere af Københavns Topografi opererer med, er Rentemester-Regnskaberne. Ogsaa her foreligger en lang Række Protokoller, fortsat gennem mange Aar. De er gammelkendte og ligetil, naar det gælder Oplysninger om Haandværkere eller Kunstnere og deres Arbejder, og er derfor stærkt benyttet af Kunsthistorien. Men naar det gælder Bygningsværker og Arbejder i Marken, er de ikke slet saa ligetil. Et afskrækkende Eksempel er Rosenborgs ældste Bygningshistorie, hvor man takket være F. R. Friis's Uddrag af Rentemesterregnskaberne gennem mange Aar forvekslede det blaa Lysthus (d. v. s. den senere Herkulespavillon) med det nye Lysthus (d. v. s. Rosenborg Slot). Friis var ganske vist ikke meget kritisk anlagt, men i Grunden var han sagesløs — man kunde ikke faa andet ud af Regnskaberne, naar man kun holdt sig til dem. Da Bering Liisberg langt senere skrev sin store Bog om Rosenborg og Lysthusene i Kongens Have (1914) opdagede han først Fejltagelsen, da seks Ark var trykt, og i et Slutkapitel maatte han gøre Rede for de rigtige Forhold. Forøvrigt var det Bygningsinspektør Magdahl Nielsen og ikke Liis-

berg, der ved Indlæg af en Varmeledning paa Slottet opdagede Sammenhængen. I andre Tilfælde har man meget vanskeligt ved at rime Regnskabernes Opgivelser sammen med nuværende topografiske Lokalteter. Dels eksisterer de simpelt hen ikke mere, dels er Angivelsen af Stedet, hvor Arbejdet udføres, blot tilnærmelsesvis, da det naturligvis forudsættes bekendt, dels er Haandværkerne, hvor Arbejdet foregaar i Byens Udkanter, ikke selv klar over, hvor Bygrænsen hører op og Nabobyernes Omraade begynder — hvad Folk forøvrigt heller ikke ved i vore Dage. Og hvad der stod paa Mesterens Kvittering førtes i Reglen uændret ind i Regnskabet af Renteskriveren. Regnskab og Bilag skulde jo stemme overens, naar Revisionen kom. Selv Søernes Navne forveksledes langt ned i Tiden, ogsaa i officielle Kongebreve — navnlig kaldes St. Jørgens Sø meget hyppig for Peb-lingesøen eller Sortedam — og hvilke topografiske Misforstaaelser, det kan føre til, forstaaer enhver.

Og saaledes kunde man blive ved med mange andre Kilderækker, hvor det er nødvendigt at Kritiken haardhændet sættes ind. Det er for en stor Del her de Farer ligger, som klæber ved den moderne intensive — alt for stærkt i Enkeltheder gaaende — Lokalforskning, der ikke raader over de rigtige Forudsætninger og frygtløs kaster sig ud i Benyttelsen af Kilder, som selv gamle drevne Arkivrotter omgaas med ærbødig Varsomhed og en altid vaagen Skepsis. Men det er kun den ene Side af Sagen — vi kommer ikke udenom Hjemstavnsforskningen og vi skal heller ikke forsøge at lægge den Hindringer i Vejen. Den er et uvurderligt Gode i national Henseende og af uberegnelig folkeoplysende Betydning. Men kunde Faghistorikerne ikke regulere Bevægelsen og søge at bortskære Vildskudene før de forgrener sig og sætter Frugt. Lokalhistorikerne, der ofte er udmærkede Folk paa andre Felter, kan næppe have noget imod en Haandsrækning fra særlig sagkyndig Side — man kan jo dog ikke være Ekspert paa alle Omraader. Museumsmændene har lært de lokale Arkæologer at forstaa det rigtige i, at Sagkundskaben i alle Parters Interesse tilkaldes ved vigtigere Fund, mon ikke ogsaa Historikerne kunde faa Lokalforskerne til at forstaa, at

en Konsultering af den faglige Historieforskning undertiden var ønskelig, inden de sendte deres Værker ud i Verden. Her kunde maaske det lokalhistoriske Institut, som efter Forslag af Prof. Albert Olsen netop er stiftet, gøre en betydningsfuld Indsats.

Den der skriver disse Linjer vilde ogsaa gerne lægge et godt Ord ind for, at de yngre Faghistorikere lidt mere end det har været Tilfældet for den ældre Generations Vedkommende tager sig af Topografien og den lokale Historie, der i saa høj Grad hænger sammen med Kendskabet til vor Kulturudvikling og Forholdene i det Land, som vore Forfædre færdedes i, og det Landskab de daglig havde for Øje. Det er virkelig et lige saa fornemt Studieobjekt som meget andet, slet ikke mindre videnskabeligt — det er kun den daarlige Lokalforskning, der har faaet Lov til at sætte sit Præg paa det. Historikerne bør ikke give Lokalforskningen Eneret paa disse Emner, der netop eftertragtes i det store Folk og højner dets historiske Forstaaelse og Bevidsthed.

— — —

Disse Bemærkninger om Topografi og Videnskab maa ikke opfattes som en almindelig Karakteristik af de i det følgende omtalte to Værker, der i flere Maader hæver sig op over — for det sidstes Vedkommende maaske snarere ud fra — det sædvanlige, men maaske er der alligevel et og andet i det der er sagt, som kunde finde Anvendelse paa dem.

H. U. Ramsing, *Københavns Historie og Topografi i Middelalderen* (3 Bind, udg. paa Bekostning af Københavns Kommune 1940) behandler Tiden indtil 1536. Vor Hovedstads ældste Historie er yderst vanskelig at finde frem i, selv de Tidsrum, der ligger nærmest efter Absalons Anlæg af sin Borg paa den nuværende Slotsholm, er paafaldende mørke og utilgængelige for Forskningen. Der har staaet stor Diskussion om dette Emne, hvori saa betydelige Forskere som A. D. Jørgensen, Heise og Oluf Nielsen deltog, men i Grunden kom der ikke noget ud af det — vi blev ikke meget klogere af den Holmgang. Senere har man søgt at komme videre ved arkæologiske Iagttagelser under Grundudgravninger og andre større Jordarbejder i den ældre By, men

synderlig nærmere kommer man heller ikke ad den Vej, hvis man ikke har historiske Efterretninger at holde sig til — thi det er her som i den forhistoriske Arkæologi, at der altid kan være divergerende Meninger om hvad de fremfundne Levn kan tyde paa. Lærer H. N. Rosenkjær begyndte dette Arbejde og leverede i sin Bog: Fra det underjordiske København (1906) en Række Iagttagelser, der gav en Mængde spredte Oplysninger, bl. a. med Hensyn til tidligere Strandlinjer og Beliggenheden af den ældste Landsby eller Markedsplads Havn.

Generalmajor H. U. Ramsing er fulgt i Rosenkjærs Spor, og det er et fortjenstfuldt Arbejde han har gjort — saa meget mere som det tidligere var et af Nationalmuseet sørgelig forsømt Omraade, og Tiden ellers vilde være forpasset efter at Gravemaskinen har sat ind. Alligevel er hans Værk som det nu foreligger blevet en Skuffelse. Havde han meddelt sine Resultater nogenlunde paa samme Maade som Rosenkjær, jævnt og ligetil, havde alting været godt, men han har villet skabe et Standardværk, der kunde staa til sene Tider og naa ud i vide Kredse. Ramsing er unægtelig ikke en Skribent, der magter den vanskelige Opgave at puste Liv i et tørt og spredt Stof og gøre det tiltrækkende, det var heller ikke Oluf Niensens Sag — han tilstod det selv¹ — men alligevel er der en væsentlig Forskel paa ham og hans Forgænger. Som den kritisk skolede Historiker Oluf Nielsen var indlod han sig kun paa hypotetiske Slutninger, hvor det var strengt nødvendigt, medens Ramsing i udstrakt Grad bygger paa Tilbageslutninger og Kombination. Og det er jo desværre saadan, at en lille Fejlslutning ofte drager andre med sig, og vokser i Omfang, naar den faar Lov til at forgrene sig og danne Grundlag for nye Udsyn. Havde han holdt sig klar af disse Skær, havde man kunnet benytte hans Arbejde med større Tillid.

Mange af de Undersøgelser, hvis Resultater foreligger i Værket, er oprindeligt fremkommet i Hist. Meddelelser om København, og det er her man maa følge hans Studier for at komme til Klarhed over Punkter, man selv vil til Bunds i. Jeg har været i den Situation, og jeg maa tilstaa, at det ofte har kostet mig

¹ Efterskrift til Kbhvns Hist. og Beskr. VI.

Besvær at finde ud af, hvorledes Ramsing er naaet til sine Konklusioner, og at jeg i adskillige Tilfælde er kommet til en afvigende Opfattelse. Jeg har andet Steds¹ udtalt mig derom, og skal blot nævne, at det bl. a. gælder Vesterfælleds Oprindelse, Kalvehaven, Solbjergs og Nybys Beliggenhed, den omstridte Lokalitet Hammerstrup og »Gjeveaa«, der figurerer mange Steder i Ramsings Værk og paa hans Kort. Kun om de to sidste Punkter maa jeg sige endnu et Par Ord. Mærkeligt er det, at Ramsing virkelig gaar ind for og vedblivende holder paa en af Vilh. Marstrand løst udkastet Ide om at Hammerstrup er en ældgammel Torp, allerede nedlagt og forsvundet i Valdemar den Stores Tid, skønt han meget godt ved, at »Byen«, eller rettere de to Gaarde der kaldtes Hammerstrup eller Hammelstrup, kun kendes gennem Udsagn i Tingsvidner fra 1690erne, og han altsaa maa forudsætte, at Beboerne gennem et halvt Aartusinde har bevaret en mundtlig Tradition om noget saa dagligdags som et Par Bøndergaardes Nedlæggelse og Jordernes Fordeling. Retsakterne giver nærmest Indtryk af, at det er Begivenheder, der ligger tre-fire Generationer tilbage i Tiden, og jeg er mest tilbøjelig til at tro, at det er de sidste Rester af Nyby, der spørger i dette Hammerstrup. End mere mærkeligt er det, at Ramsing akcepterer Gjeveholmen (Gieffueholmen) — efter hvilken han opkalder den af ham selv i Terrænet konstruktivt indlagte Gjeveaa — som Navnet paa en Helligdom for den nordiske Gud Gevn, skønt det ikke er andet end en Læsefejl; Navnet er allerede rigtigt læst af Oluf Nielsen i et af Indlægene til den nævnte Diskussion om det ældste København², som Ramsing utvivlsomt nøje kender. Der staar i Kancelliregistranten Greve-

¹ Festskrift til Hugo Matthiessen 1941, 4—16 (Problemer i Københavns Historie) og Frederiksbergs Historie I (1942). Den førstnævnte Artikel har General Ramsing imødegaaet i Hist. Meddel. om Kbhvn. 3. R. V (1942), 383 ff., men da han ingen ny Momenter fremfører, bare holder stift paa sine Meninger, og desuden aabenbart misforstaar mig — jeg tror virkelig ikke, at Fadder Bøsestøber har bygget (!) »Landsbyen Hammerstrup« — kan jeg kun henvise den interesserede Læser til min Afhandling for selv at dømme om Tingene.

² Danske Saml. 2. R. IV (1874—76), 242.

holmen (Greffueholmen) og Navnet har saaledes intet som helst med Oldtid at gøre. —

Som det efterhaanden er bleven Skik og iøvrigt i Erkendelse af, at »det var i Isens kolde Favn, at Nutidens Danmark blev til«, indleder Forfatteren sit Værk med en geologisk Oversigt. Derefter gennemgaar han Landets Natur og de oprindelige Terrænforhold i Københavns Omegn, beretter om Egnens Bebyggelse i Sten- og Bronzealder, og undersøger den »egnsplan-historisk« som det hedder; endvidere gør han Rede for de ældste Sognegrænser, saaledes som han konstruktivt fastsætter dem, og fortæller om Bol, Herred og Leding, om Handel og Købstad i Oldtid og tidlig Middelalder — alt det som Folk i vore Dage gerne vil høre om, netop fordi vi i Grunden ved saa grumme lidet. Endelig Side 77 naar han frem til det ældste København, d. v. s. det førabsaloniske Havn, hvorom vi tidligere kun har vidst, at det nævnes ved Aar 1043 i Knytlinga Saga som »í Höfn«, og at det efter Rosenkjærs Udgravninger uden Tvivl laa i Egnen omkring nuværende Vestergade og Frederiksberggade, hvilket Ramsings fortsatte Udgravninger har bekræftet.

Men Ramsing ved adskilligt mere at fortælle om denne ældste By. Den svarede til det middelalderlige St. Clemens Sogn, og fra denne Bydels Gadenet i 1728 slutter han sig til, hvorledes den første Spire til vor Hovedstad saa ud, dog kan, siger han, Gadenavnene ikke føres tilbage til den ældste Tid. Paa Byens Grund laa en Kongsgaard, sandsynligvis Nord for Vestergade og Syd for Larsbjørnsstræde, og paa dens Jord blev mod Syd St. Clemens Kirke opført som en Herredskirke, rimeligvis en af de Kirker, Roskildebispen Gerbrand i Følge Saxo byggede rundt om i sit Stift, vel i 1020aarene i Knud den Stores Dage. Ramsing bestrider ikke, at der til Kongsgaarden Havn har ligget et Agerbrug paa 1 à 2 Bol, men Herredets Boltal viser, at denne ældste By ikke har været en agerdyrkende Landsby — det var en By, hvor Købmænd havde til Huse. At det allerede før Absalons Tid var en lille Købstad, slutter han af det store Antal Gaarde af ringe Størrelse, der nævnes i Egnen omkring St. Clemens Kirke i Jordebogen fra 1370erne, og det er denne By Saxo

til Adskillelse fra Kongsgaarden Havn kalder portus mercatorum. Dens Anlæg kan sættes til tidligst 950, altsaa lidt før de Dage da Harald Blaatand opholdt sig paa Haløre Marked (I, 89 f., 102).

Saa vidt Ramsing. Men dette er ikke Historie, der kan staa for Erslevsk Kildekritik. Mellem 1728 og den ældste By ligger et Tidsrum paa ca. 700 Aar, og Jordebogen fra ca. 1370 er tre Aarhundreder yngre, Herredets Boltal kan vi ikke vide noget om i disse fjerne Tider, Kongsgaarden Havn omtales ingen Steder og saa langt vor Kundskab rækker har hele det betydelige Landomraade inden for Søerne været Byens Jorder. Naar endelig Saxo taler om portus mercatorum, da er det den By der var vokset op under Absalons Røgt, thi Saxo skrev først disse Afsnit af sin Gesta Danorum i Bispens sidste Leveaar¹. Ikke desto mindre vil denne Fremstilling utvivlsomt snart finde Vej til Leksika og Haandbøger som de ældste historiske Efterretninger om Danmarks Hovedstad. Thi dristige Paastande er altid i højere Kurs end nøgtern Tilforladelighed.

I de følgende Afsnit behandler Forfatteren København under Absalon og hans Efterfølgere, og derefter som Konge- og Rigshovedstad indtil Grevens Fejde, hvormed Værket slutter. Fremstillingen er overvejende annalistisk, de behandlede Efterretninger temmelig løst sammenknyttet, og Skildringen ikke just letlæst. Ramsing citerer kun ret sparsomt det litterære Materiale, han holder sig næsten helt til Kildeværkerne og de foreliggende originale Diplomer — han bygger sin Skildring op selvstændig fra Bunden af. Uheldigt er det imidlertid, at Ramsing ikke har kunnet naa at tage Hensyn til den Afhandling af Prof. Poul Johs. Jørgensen om Erik af Pommerns Erhvervelse af København 1417, der fremkom i Hist. Meddel. om Kbhvn. 1939², Aaret før hans eget Værk, og ubetinget er et af de interessanteste Bidrag til Københavns Historie der er fremkommet i de senere Aar. Prof. Jørgensen behandler denne betydningsfulde Begivenhed i Belysning af Datidens Retsregler paa en Maade som næppe

¹ Sml. Olrik, Saksen Danesaga III—IV, Indledning, 11.

² 3. R. III, 273 ff.

andre end han formaar i Øjeblikket, og skildrer klart og instruktivt Tovtrækningen mellem Kongemagt og Gejstlighed om Besiddelsen af dette Rigernes Klenodie. Afhandlingens Indhold viser, hvor vanskelig Forstaaelsen og Fortolkningen af Datidens Aktstykker undertiden kan føje sig, og hvor varsomt og kritisk man maa gaa frem.

De to sidste Bind er nærmest at betragte som en Slags speciel Del af Værket, der slutter sig til den første almindelige. Her findes Efterretninger om Absalons Borg og Københavns Slot, Kirker og Klostre, Befæstning, Bygninger og Anlæg i Byen, Stadsretter og Jordebøger etc. etc. Det er et uhyre Stof, der her er samlet, og man savner undertiden et Register for at naa frem til Enkeltheder. Ogsaa her undres man imidlertid over Forfatterens Dristighed, f. Eks. i 3. Bind, hvor han identificerer samtlige 560 Gaarde og Byggepladser i Roskildebispens Jordebog ca. 1370 med matrikulerede Ejendomme i Grundtaksten af 1689, saaledes at han i Dag er i Stand til ved Gade og Matrikulsnummer at paavise den Plet, hvor enhver sutor og sartor boede i 1370erne. Ikke mindre dristige er de Rekonstruktioner der findes i 2. Del, f. Eks. af St. Clemens Kirke, hvoraf der er fundet tre-fire Bulpæle, formentlig fra den første Trækirke, og iøvrigt spredte Rester af Kampestensfundament; skønt der intet Billede findes af Kirken, og den allerede blev nedrevet midt i det sekstende Aarhundrede, faar vi den alligevel præsenteret med Kapeller, Kamgavle og Stræbepiller. Kulminationen naas dog i Absalons Borg, rekonstrueret paa Grundlag af de faa Bygningsrester af den ældste Borg, der kan udskilles i Ruinerne under Kristiansborg, og Stadens ældste Segl fra 1296. Næppe nogen Historiker eller Arkæolog vil godkende denne Fantasigengivelse af vort berømteste Borganlæg, og dog har den, til Efterretning for Ungdommen i Gymnasierne, allerede fundet Plads i den nyeste Lærebog i Nordens Historie¹.

Skønt der saaledes kan være mange Indvendinger at gøre, maa man dog ubetinget anerkende de mange Aars Arbejde der

¹ Peter Ilsøe, Nordens Historie, 3. Udg. (1940), 31.

er nedlagt i Værket, og haabe at det store Stof, kritisk sigtet, maa komme til Nytte i Fremtiden.

Vilh. Marstrands Bog *Kongens Lyngby*, med Undertitel: *Landsbybebyggelsens Opstaaen og Udvikling* (udg. af Hist.-top. Selskab for Lyngby-Taarbæk Kommune, 1941) er af en noget anden Art — noget ganske for sig selv. Forfatteren bringer her Topografien op paa saa sublime Højder, at han næppe en Gang selv vil kunne naa højere i senere Værker.

Marstrand begyndte som klassisk Arkæolog med Arsenalet i Piræus (1922), men var desuden ligesom de islandske Sagamænd stærkt interesseret i Genealogien — mange vil endnu erindre den Række Stamtavler, der beklædte Solennitetssalens Langvæg, da han konkurrerede til Professoratet i Historie. Nu fortsætter han med Topografien — hvis man tør kalde hans lærde Studier over Byernes Oprindelse med dette beskedne Navn. Dette Afsnit af sit Forfatterskab indledede han med Bogen om Aabenraa (1933), der vakte baade Opsigt og Uro. Den beskæftigede sig for en stor Del med fjerne Tidens Befolkningsproblemer, ikke netop Byen Aabenraas, men hele Danmarks, navnlig de omstridte forhistoriske Indvandring, som der stadig inden for Arkæologernes Kreds hersker delte Meninger om. Han fortsatte med *Kongens Lyngby*, som 1942 efterfulgtes af *Smaabøger om Korsør-Skælskør og Varde i samme Stil og Anlæg*. En hel Serie saadanne Hefter er iøvrigt paa Stabelen for tilsammen at danne et stort Værk om »vore ældste Byers Tilblivelse«. Marstrand udsender disse Bøger, fordi Publikum ikke længere kan og vil »nøjes med tidligere Tidens Spekulationer over, hvordan Landsbyer og Byer er opstaaet, men vil have fast Bund under Fødderne«¹. Og Marstrand skal nok faa Læseverdenen tilfredsstillet. Hvor fast Bunden bliver, er en Sag for sig, men han er i hvert Fald i Stand til at tømre et helt Hus op af en lille Spaan — som H. F. Rørdam siger om Klavs Christoffersen Lyskander².

¹ Korsør og Skælskør (1942), 3.

² Rørdam, Lyskanders Levned (1868), 82.

Jeg holder mig imidlertid til Bogen om Kongens Lyngby — den Egn kender jeg bedst. I den er Aabenraa-Skemaet konsekvent udvidet fra den arkæologiske Fortid til den geologiske og astrofysiske. Man beundrer Marstrands ufattelige Viden og hans Evne til at samle Verdensaltet i en Nøddeskal — den Tids-tavle der ledsager Bogen begynder 2 Milliarder Aar før vor Tid og slutter 1941 med Indvielsen af det nye Raadhus. Det distancerer alt hvad mere jordbundne Skribenter har kunnet, eller vil kunne præstere om Kongens Lyngby.

Marstrand begynder sin Skildring med Jordens Sistring efter store Meteornedslag og Menneskets Opstaaen, da Alperne og Himalaya dannedes, og fortsætter flere Kapitler igennem med Indvandringen til Europa, Syndfloden, Mesopotamien og tusinde andre Ting som der hører flere Fakulteters samlede Visdom til for at bedømme retfærdigt — hvorfor jeg ogsaa skal afholde mig derfra. Hist og her stiger dog Forfatteren ned paa Jorden og kommer paa Talefod med sine Læsere, men saa er man ulykkeligvis ikke enig med ham. Som f. Eks. i Kap. IV: Fra Istid til Agerbrugets Begyndelse, hvor han (Side 27) henviser til Dyrehaven som et Sted, hvor noget væsentligt af Oldtids-skoven er bevaret. Jeg har ogsaa færdedes en Del i denne Skov, men har altsaa ikke haft Øjet opladt — tvertimod har mine Studier i Marken, sammenholdt med mange Aars Syslen paa Embeds Vegne med de gamle Skovarkiver, overtydet mig om, at kun faa sjællandske Skove i den Grad har skiftet Karakter — først ved Langens Nyordning, senere ved Tilplantning af mange aabne Sletter og de fleste Mosers Kultivering. End ikke de notoriske Fortidsminder, Gravhøjene, staar urørte — takket være Frederik den Syvendes udprægede arkæologiske Interesse.

I Kapitel VI, Svedjebrug og Veje, klarer han alle Oldtids-vejene i Egnen med Glans — han ved paa en Prik hvor de har gaaet lige fra Tiden c_g2500 BC, hvilket efter Marstrands Regne-bog betyder 2500 Aar før vor Tidsregning, dog med en Usikkerhed paa 100-300 Aar. Hvor stærkt man vil hefte sig ved disse

»egnsplanmæssige« Vejhypoteser, er en Smagssag; thi andet end løse Hypoteser er det naturligtvis ikke før han kommer saa langt ned i Tiden, at vi alle ved Besked. Dog vil det være oplysende at anholde hans Beretning om Vejen fra Lyngby til Frederiksdal, der »maa have krydset Strømmen [ø: Furestrømmen eller Mølleaaen] lidt ude i Furesø og kan ved Bispeborgens udgravede Fundamenter tydeligt spores langs Borgens Nordside« (Side 50). Det er Anmelderen selv der for flere Aar siden med Bistand af Arkitekt Arne Nystrøm har udgravet Hjortholms Fundamenter, og Udgravningerne blev efterhaanden som de skred frem atter tilkastet. Da det vel ikke er rimeligt, at Marstrand senere selv har gravet sin Vej frem, maa man antage, at han har benyttet den Opmaalingsplan som blev udarbejdet ved den Lejlighed og senere offentliggjort. Der findes ganske vist paa Planen, Nordøst for Borgen, noget der kunde se ud som et Vejstykke, men hvis man læser den ledsagende Tekst — og det skulde man jo helst — ser man at det er Byggegruber efter en tidligere optaget Mur — og altsaa ikke har noget som helst med Oldtids- eller Middelaldervej at gøre¹.

I Kapitel VII om Folk og Helligdomme maa Hedenskabets Guder holde for, og Marstrand, der lige let opererer med Grækere, Chalyber og Hetitter som med Sanskrit, Finsk og Eskimoisk, undersøger tillige, hvor længe der er talt arisk Sprog i Danmark. Han indrømmer, at man i Bronzealderen ikke har truffet Spor af egentlig Skrift, men mener dog at Landets dygtigste Mænd nok har haft noget Kendskab til græsk Skrift og afgjort har kunnet regne med Tal (Side 69). Det var iøvrigt heller ikke mere end man kunde vente af et Herrefolk, der herskede over hele Nordtyskland indtil Böhmen inklusive. Marstrand fortæller (Side 66) at disse Herskere holdt til paa Sjælland, hvorfra hele det store Rige styredes — eller som han udtrykker det et andet Sted: Sjælland har siden c₄1600 BC »været Midtpunkt i et stort

¹ Fra Nordsjællands Øresundskyst (1938), 501 og 504; ogsaa i Lyngby Sogn i Fortid og Nutid (1934), 149, 154.

Kolonirige, som beherskede Malmforekomsterne i Böhmen¹. Men desværre gik dette Kolonirige tabt ved Jernalderens Begyndelse (Side 72). Dette smagte jo af Englands Erobring og maatte navnlig tiltale en lokalpatriotisk Sjællænder, men da jeg — fuld af Skepsis og Uvidenhed — spurgte mig for hos vor bedste Kender af Bronzealderen, Museumsinspektør Dr. Broholm, fik jeg det nedslaaende Svar, at Bronzealderens store Kolonirige var ham fuldstændig ubekendt².

Et andet Højdepunkt i Danmarks Historie — altsaa efter Marstrand — er Kong Skjolds Regeringstid. Det var Skjold, der skabte Kongelevet, d. v. s. et Rigs- eller Statseje, dannet af »Rigets Strømme og Strande, alle ubeboede Øer og Masser af forbrudt Gods«, og paa den Maade grundlagde det danske Kongedømme. Efter Marstrands Mening kan overhovedet »det danske Riges Historie ikke forstaas uden at man klargør sig Skjolds Kongegerning« (Side 93-94). Vore Historiekrivere lige til Arup har beklageligt nok ikke haft Øjet aabent for Kong Skjolds betydningsfulde Indsats, og har altsaa ikke forstaaet meget af det hele. Ganske vist mener Axel Olrik, der ellers bestræber sig for at underbygge Sagntidens Personligheder historisk hvor det paa nogen Maade lader sig gøre, at Skjold bare er en opdigtet Idealskikkelse fra Heltedigtningens Tid, den mindst historiske i hele vor Sagnverden³, men det maa altsaa nu være et forladt Standpunkt.

Saaledes faar man gennem Bogens brogede Kapitler mangt og meget at vide om mange Ting, man aldrig havde drømt om, ogsaa hist og her noget om Kongens Lyngby. Bl. a. faar vi i Kapitel VII, Landsbylid, en ny Forklaring paa Byens Navn — et Navn der altsaa ingenlunde er saa ligetil som man tror. I Roskildebispens Jordebog ca. 1370, affattet paa Latin, forekommer Byen Lundtofte med det latiniserede Navn Lugnatofta,

¹ Korsør og Skelskør 4.

² Sml. iøvrigt Broholms Afhandling *The Bronze Age people of Denmark* i *Acta Archaeologica* 1942, 100 ff.

³ Axel Olrik, *Danmarks Heltedigtning* I (1903), 274.

og en af Bispens Møller kaldes ligeledes Lugna Mølle. Da Navnene i den latinske Form stemmer saa vel overens, er det nærliggende at tænke sig, at Lugna Mølle er en til Lugnatofte hørende Lokalitet og ikke Lyngby Mølle, der rimeligvis fra gammel Tid sammen med Byen tilhørte Kongen og ikke Bispem. Thi Kongens Lyngby nævnes allerede i den saakaldte Kong Valdemars Jordebog, vor ældste topografiske Kilde, som Krongods og under sit nuværende Navn. Saaledes har vi altsaa tidligere ræsonneret, men disse Betragtninger slaar Marstrand en Streg over og hævder, at Lugna er det oprindelige Navn for Lyngby. Han har intet som helst andet end Roskildebispens Jordebog at holde sig til, men Resten kan han ogsaa besørge selv. Til at begynde med — fortæller han — er Stedet et Lugna-vi, dette er blevet til Lugna-by, »hvoraf snart det mere forstaaelige Navn Lyngby« (Side 92). Men hvad kommer da dette Lugna af? Jo — Stedet er en gammel Helligdom, et Vi, og Jævnføring med det »svenske Sognavn Locknevi gør det sandsynligt, at den ældre Form Lugna er en Sammentrækning af Ludkona, Vækstgudindens Navn« (Side 87). Der har vi Forklaringen, men den gælder altsaa kun Kongens Lyngby, ikke alle de andre ordinære Lyngby'er, vi har her i Landet.

Om Stednavne og Guddomme finder vi iøvrigt adskilligt. Bl. a. kan Marstrand fortælle os, at Vanløse, der i Pavebreve fra 1186 og 1198 kaldes Huanlosæ, en Gang i en fjern Fortid har heddet Huaninge, og derefter gennem Huaning-løse har udviklet sig til Huanløse (Side 82) — hvilket er meget interessant. Ligeledes faar vi at vide, at Gentofte (Gefnetofte) er et gammelt Gefne-vi, »hvis Ornum strakte sig over Bernstorff, hvis gamle Navn, Brødkoven, er dannet af Bryde, kongelig Forvalter«. Det er jo en anderledes lærd Forklaring end den simple, at »Brødkoven« og »Brødhøjene« er et forholdsvis nyt Navn, der hænger sammen med den i Matriklen 1688 nævnte »Brødhøjsmark«, som i det 17.-18. Aarhundrede var henlagt til Gentofte Kirke til dens Forsyning med Brød og Altervin. Dog er der, skriver Marstrand paa et andet Sted (Side 54), »vistnok ingen Forbindelse mellem

den af Bernstorff oprettede Hovmarksgaards Navn og den gamle Helligdom« — altsaa mellem Oldtidens Gudehov og Bernstorffs Hovmarker!

Endelig i sidste Kapitel, Industritid, behandler han Mølle-aaen, men har her lidt vanskelig ved at fortælle mere om de industrielle Virksomheder end vi allerede ved, skønt han gør sig de hæderligste Anstrengelser for at strække Stoffet mest mulig, og opstiller sine Resultater i moderne Tabeller — dog med adskillige Spørgsmaalstegn. Een væsentlig Opdagelse mener han imidlertid at have gjort, den nemlig at han har konstateret Hjortholm ved Furesøen nævnt allerede 1178, før Eskils Død, medens vi andre tidligst kan eftervise det 1275 efter at Bispeborgen var opført. Indførslerne i Codex Esromensis, som han støtter sig til, har ingenlunde været tidligere Forskere ubekendt, men Antagelsen af, at vi her har at gøre med den samme Lokalitet, er forkastet af den simple Grund, at der i det skov- og vildtrige Nordsjælland naturligvis har været mange vidt adskilte Hjortholme, Hjorthøje og Hjortekær, og fordi den i Esrombogen nævnte Hjortholm bestandig optræder sammen med Lokaliteter, der utvivlsomt hører hjemme i denne Egn — et Fænomen alle Historikere lægger stærk Vægt paa ved uvisse Stedsbestemmelser, naar der ikke ligefrem er Tale om Strøgods. Oluf Nielsen, der har udgivet Codex Esromensis og ikke var nogen ringe Mand paa dette Omraade (han var en af Hovedmedarbejderne ved det vældige Register til Scriptores) har for at undgaa Forveksling opført dette Hjortholm i Registret som liggende »ved Esrom«, — hvilket Marstrand ogsaa bemærker paa et af-sides Sted i sine Noter for dog at have et Slags Alibi, men han glemmer at nævne, at Oluf Nielsen til Støtte for sin Formening oplyser, at der i Markbogen til Matriklen 1688 nævnes et Hjortebjerg paa Østrup Mark. Alt det giver imidlertid Marstrand en god Dag — han har sin egen Mening om Tingene og lader den uden noget Forbehold gaa videre til sine Læsere.

Der er mangfoldige andre Ting i denne stærkt afvekslende og indholdsrige Bog, som man undres over, men det vilde være

en uoverkommelig Opgave at kommentere dem alle. Hovedindtrykket er, at Marstrand er en vidtfavnende og ualmindelig dristig Forsker — hvad vi vidste i Forvejen — og med en saa ukuelig Fantasi, at man uvilkaarlig kommer til at mindes Værker som Finnur Magnússons Runamo og Rudbecks Atlantica, om hvilket sidste Holberg (Ep. 193) siger de træffende Ord: »Jeg haver nyeligen læset Rudbecks Atlantica, og forundret mig over samme Mands Capacitet i at udfinde og lægge for Dagen skjulte og forhen ubekiendte Ting«. Marstrands Capacitet i den Retning er saa vist ikke mindre.

Anmeldelser.

Geodætisk Instituts Publikationer I. Johannes Mejers Kort over det danske Rige. Udgivet af N. E. Nørlund. I-III. (Kbh. 1942).

I den danske Kortlægnings Historie indtager Sønderjyden Johannes Mejer saa fremtrædende en Plads, at der turde være god Grund til at sætte ham et Minde. Hvad han med utrolig Energi har udrettet i sit Fag, blev for lange Tider Grundlaget for Forstaaelsen af vort Lands geografiske Form, og det kan derfor ikke undre, at Professor N. E. Nørlund, under hvis Ledelse moderne dansk Kortlægnings har naaet saa fremragende en Position, har følt det som noget af en Pietetssag for Geodætisk Institut at rejse et Monument over denne Stormand i dansk Kartografi ved i værdig Form at offentliggøre den imponerende Kortsamling over det daværende danske Rige, som er bevaret til vore Dage. Thi medens de Arbejder, der omfattede Hertugdømmerne, allerede i Johannes Mejers Levetid for Hovedbladernes Vedkommende som kobberstukne Bilag til Dankwerths Neue Landesbeschreibung der zwei Herzogthümer 1652 var blevne almindelig kendte og udbredte, henlaa hele den øvrige Samling paa det kongelige Bibliotek — hidtil upubliceret og derfor langt fra tilstrækkelig paaagtet.

Smukt udstyrede og indbundne i 3 statelige Bind i stort Format foreligger nu hele Serien af de Mejerske Blade mangfoldiggjort med den fremragende Reproduktionsteknik, Institutet raader over, i Gengivelser, som baade i Tone, Stofvirkning og Farveholdning slutter sig overordentlig tæt til de gamle Originaler. Værket indledes af en kortfattet Oversigt over Johs. Mejers Liv og Virke (1606—74). P. Lauridsens Biografi af ham i Historisk Tidsskrift, 6. R., I, overflødiggør jo en nærmere Redegørelse, og Professor Nørlund har derfor med Rette foretrukket at lægge Vægten paa et Felt, hvor han fremfor nogen er hjemme, en Karakteristik af den gamle Korttegners videnskabelige Forudsæt-

ninger og Teknik, hans Breddebestemmelser, Længdemaalinger, Længdeenheder og Metoder for Kortenes Konstruktion. Omfanget og Begrænsningen af Mejers Kunnen — set i Forbindelse med Kartografiens daværende Standpunkt og de yderst beskedne Hjælpemidler, som stod til hans Raadighed — træder derigen- nem tydeligt frem og giver den, som i vore Dage vil forstaa Kort- bladenes Tilblivelsesproces, en dybere Forestilling om Storheden af det Arbejde, denne Mand for 300 Aar siden saa beundrings- værdigt viede sin Kraft.

Bind I, som foruden Indledningen bestaar af 115 Plancher, bringer hele Materialet vedrørende Sjælland, Møen, Bornholm, de skaanske Landskaber, Gotland og Færøerne. Foruden selve Landkortene finder man her den værdifulde Serie af skaanske Køb- stad- og Fæstningsplaner, og ved Betragtningen af dette Stof kan ingen dansk Byhistoriker undlade at beklage, at Johs. Mejer under sit rastløse Jag for at gøre sig til Herre over Omridset af det hele anselige Rige ikke fandt Tid og Ro til at dvæle ved Køb- stadplanerne i det øvrige Land. Bind II er helliget Fyen og Jyl- lands Sysler, ialt 52 Plancher, og hele Bind III er forbeholdt den i Sandhed enestaaende Samling af Specialkort over det daværende Aabenraa Amt, 123 Plancher, deriblandt en Grundplan over selve Aabenraa Købstad, udførte i Aarene 1639—41. Endelig ledsages Værket af en stor Rulle, som indeholder 3 Kæmpeblade: 1) Land- og Søkort over hele Danmark med Hertugdømmerne, 2) Land- kort over Skaane og Bleking, samt 3) Landkort over Slesvig.

Den store Publikation fremtræder dog ikke alene som et Min- desmærke over en fortjenstfuld Mands Livsværk eller et Bidrag til dansk Kartografis Historie, selvom dette i og for sig vilde være tilstrækkeligt til at retfærdiggøre dens Udsendelse. Den er for Historikeren en topografisk Kilde af Værdi, et kærkomment Hjælpemiddel til Studiet af mange Forhold i det 17. Aarhundredes Danmark. Sammen med den lidt yngre Søkortdirektør Jens Sørensens kartografiske Arbejder, som Johs. Knudsen har offentlig- gjort, giver de Mejerske Blade et interessant og ved sine Detailler meget rigt Billede af vort Land i den paagældende Periode.

Udnyttelsen af Stoffet, som her er belyst og gjort lettere til- gængeligt, vil dog i meget væsentlig Grad være betinget af, at Spørgsmaalene stilles rigtigt. Nutiden har forholdsvis let ved at faa Øje paa Fejl og Mangler i et Værk som dette, der for store Deles Vedkommende blev udført i forbløffende Hast, med pri- mitive Hjælpemidler og mangan Gang paa helt bar Bund, og den kritiske Brug af de gamle Blade maa naturligvis i første Række være afhængig af, at man søger at indhøste — ikke Oplysninger,

man nu om Dage langt sikrere og lettere kommer til — men det Materiale, man ellers slet ikke, eller i hvert Fald vanskeligt, vil finde frem. At dette Stof i mange Tilfælde har været af sekundær Betydning for Korttegneren selv, skærper kun Kravene om Forsigtighed. Men brugt med Forstand er de Mejerske Kort et meget kærkomment Hjælpemiddel.

I hvor forvrænget og forvirret en Skikkelse Stednavnene end mangen Gang præsenterer sig — det spores jo overalt, at Johs. Mejers Modersmaal var Tysk — vil Topografer og Stednavneforskere ofte kunne oplede Stof, og i højeste Grad gælder dette Værkets 3. Bind, Specialkortene over Aabenraa Amt, som er spækkede med Navne paa Vange og Heder, Gravhøje og Fortidsminder af forskellig Slags.

Om Landets Overflade giver Flertallet af Kortene derimod for det meste mindre Besked. Den rastløse Kamp for at tilegne sig de rigtige Forhold og Omrids har for Kortlæggeren været Hovedsagen, og Opgaven var saa omspændende, Tiden saa knap, at han kun undtagelsesvis kunde overkomme at gøre Rede for den landskabelige Type. Hist og her vil man dog med Udbytte kunne opsøge karakteristiske Træk. Moser, Heder, Skove og Flyvesandsarealer har han søgt at markere paa en Række af de mere detaillerede Kortblade, og selvom man her stadig maa holde sig for Øje, at denne Afmærkning saare langt fra er gennemført konsekvent, bringer de dog ogsaa paa dette Omraade adskilligt værdifuldt frem.

Hvad hans Anvendelse af Skovsignatur angaar, gælder det saaledes, at den ikke paa langt nær slaar til; sine Steder er vidtstrakte Skovomraader slet ikke indtegnede, medens Opmærksomheden nu og da fæster sig ved kraftige, omhyggeligt placerede Træsignaturer paa siden hen nøgne Strøg. Mærkelig og i høj Grad fængslende er saaledes Skovmarkeringen i 2. Binds Kortblade Nr. 13 og 15 over Vendsyssel, særlig dets nordlige Del; paa Bladet over Egnen Nord for Tul Sø (I, Pl. 11) faar man et Indtryk af, hvor langt mere overvældende Skoven endnu dengang beherskede Midtsjælland, og en kyndig Topograf vil ogsaa andet Steds rundt om i Samlingen se Trægrupper marchere op i sluttet Flok, hvor Skoven forlængst er gaaet til. Sammenholdt med andet Kildestof — Markstudier ikke at forglemme — vil Mejers Kort derfor meget ofte kunne hjælpe Topografen paa Spor.

Et halvt Hundrebaar før Johannes Mejer begyndte sin Virksomhed, havde der i Danmark været en Mand, der ligesom han flakkede Landet rundt, besteg Højder og Kirketaarne, tog Polhøjden hist og her og anstillede Maalinger i Haabet om at kort-

lægge sit Land. Først med et saadant Arbejde bag sig mente han sig i Stand til værdigt at fremstille dets Historie. Denne Forsker var Anders Sørensen Vedel, som overalt hvor han kom frem, op-søgte historiske Steder, indsamlede Folkeviser, Sagnstof og gammel Tradition. Opgaven blev ham for vældig, — men hvad om vi nu havde haft nogle enkelte Kort af ham, levende fyldt med Fortid!

Det Arbejde, Vedel drømte om, blev det ikke Johs. Mejers Sag at tage op; hans Styrke laa paa et andet Felt. Men dog havde ogsaa han historisk Sans; hans i allerhøjeste Grad omtvistelige Kort over Stormflodernes Plyndring paa Hertugdømmernes Vestkyst vidner derom, og i den foreliggende Udgave fornægter denne hans Indstilling sig ikke. Det Trelleborg ved Slagelse, som de sidste Aars Udgravninger har gjort almindelig bekendt, indtegner han omhyggeligt paa sit Kort over denne Egn, og Markeringen af Isendige i Ikast Sogn, »Growgraff« gamle Skanse ved Hærvejen i Øster Løgum Sogn, Herjulf's Runesten ved samme Vej og adskilligt andet af lignende Karakter har han fundet Tid til at hellige sin Opmærksomhed. Med Interesse studerer man de af ham afmærkede Lokalteter paa Kortene over Hven; det samme gælder den lille paa B. I, Pl. 17 afsatte Hjørneplan over Bavelse By og Hovedgaard, Ting- og Rettersteder, Vind- og Vejrmøller har han i stor Udstrækning taget med, og der er for Topografen Grund til at paaskønne den Vægt, han synes at have lagt paa at faa de vigtigste Landevejsbroer indtegnede.

Mangen Gang er det dog blevet ved disse, idet han har forsømt at faa Vejen med, men for den, som vil fordybe sig i dette Emne, kan Brosignaturen alene undertiden være til Nytte. Som Regel har den gamle Kortmester dog paa sine store, omhyggeligere udførte Blade afsat en Del af Vejene. Med særlig Interesse har han saaledes indtegnet baade Sjællands gamle »Via regia« Sonden om Sorø Sø og den nye »Via regis« Norden om, og paa de paa-gældende Kortblade forsømmer han ikke punktligt og nøjagtigt at fastholde Hærvejen gennem Midtsjælland. Forøvrigt turde der dog — netop hvad Vejene angaar — være Grund til at mane til Forsigtighed, naar man bruger hans Kortblade som Kilde. Ikke fordi de i den Forbindelse er værdiløse; thi dette er langt fra Tilfældet, ja mangen Gang kan de oven i Købet give meget nyttige Holdepunkter. Uden Tvivl gør man dog klogest i at udsætte Udnyttelsen af ham til et mere fremskredet Stadium af sine Studier. Først naar en grundigere Gennemgang af alt det øvrige, vidt spredte og besværlige Stof er fra Haanden, vil man tryggere kunne raadsørge de gamle Kort. De Blade, man vil bruge, maa — det

siger sig selv — flittigt jævnføres baade med Videnskabernes Selskabs og moderne Kort; thi hvor en eller anden Lokalitet er galt placeret, og det hænder — Frederiksdal er saaledes, skønt de paagældende Blade bærer Aarstallet 1659, anbragt paa Lyngsodde i Stedet for paa Bjergsodde, hvor den anlagdes ca. 1650 — kan Vejene naturligvis faa et forvirrende Forløb. Som Regel er de dog rigtigt afmarcherede fra Købstæder og vigtige Bropas, men paa deres videre Færd kan det stundom ske, at de pludselig stopper op, og den Vejlinje, som kort efter paany tager fat, vil i mange Tilfælde vise sig at være — ikke en direkte Fortsættelse af den første — men et Sidespor.

Med Kritik og under Kontrol af andet Materiale vil Mejers Vejlinjer ikke des mindre Gang paa Gang yde god Hjælp, og sikrest færdes han i Sønderjylland. Her kan man trygt bygge paa ham, ja for Aabenraa Amts Vedkommende giver Sognekortene saa gode og paalidelige Efterretninger, som man med Rimelighed kan forlange.

Med Rette har man betegnet disse Blade som Perler; thi hvad Johs. Mejer formaaede at give i Detailler, har han her med Mesterskab lagt for Dagen. Hver Gaard, hvert Hus, hver Mark er afsat, Lyngheder, Moser, Vande og Skove er afmærkede, Oldtidshøje og Lokalteter af alle Slags dukker frem med de gamle Navne, ingen Mindesmærker eller Pletter, som Sagn og Folketradition tilskrev Mærkværdighed, synes undslupne hans opmærksomme Blik. Det er saaledes for Øster Løgum Sogns Vedkommende interessant at sammenligne Mejers Specialkort med den omhyggelige Redegørelse for Fortidsminderne i dette Sogn, Pastor Kjer lod offentliggøre i Antikvariske Annaler 1812. Til hvert af Kortbladene slutter der sig forøvrigt en detailleret Arealbestemmelse for hvert Landbrug og en Ejerliste over samtlige Gaarde.

Fra Historikernes Side er der derfor god Grund til med Taknemmelighed at modtage denne Udgave, som i saa høj Grad kan lette Udnyttelsen af et Kildeskrift med rigt og værdifuldt Stof.

Hugo Matthiessen.

Hans Fussing: Herremand og Fæstebonde, Studier i dansk Landbrugshistorie omkr. 1600 (Kbh. 1942, XII + 518 Sider).

Emnet er centralt og godt valgt. Vort Kendskab til Fæsteforholdene paa de adelige Godser har hidtil været meget mangelfuldt, hvilket let lader sig forklare. Medens der i Lensregnskaberne findes meget til Kronbøndernes Historie — at det ikke er blevet

udnyttet, er en anden Sag — mangler for de adelige Fæstebønders Vedkommende et tilsvarende Stof (Jordebøger og Regnskaber) næsten ganske. Man har for at danne sig et Billede hidtil enten maattet holde sig til de Paabud, som foreligger i Love og Kongebreve, uden at have nogen Sikkerhed for, at Kravene virkelig er blevet ført ud i Livet; eller man maatte bygge paa almindelige Udtalelser, f. Eks. hos Samtidens Forfattere, skønt disses Værdi paa Forhaand maatte betragtes som meget usikker. Der findes ganske vist et stort Materiale, bestaaende af Tingbøger fra Herredsting, Landsting, Kongens Retterting og Herredagen, men det har hidtil været unyttet, ikke blot fordi det var saa spredt (nu samlet i Landsarkiverne), men ogsaa fordi Skrift og Konserveringsstand gjorde det lidet tillokkende. Det er Forfatterens første Fortjeneste at have sat ind paa dette Omraade, ganske vist ikke saaledes at forstaa, at han skulde have udtømt Materialet. Han har gjort et Udvalg af Tingbøgerne inden for de forskellige Landsdele og studeret dette Udvalg til Bunds, m. H. t. Forholdet mellem Adelen og dens Fæstebønder.

Det Stof, som Forf. herved behersker, er behandlet systematisk inden for en fast Ramme. Bogen falder i 8 Hovedafsnit: Fæstetiltrædelsen; Landgilden; Hoveriet; Fæsteforholdets Oplosning; Foged og Fæster; Husbonde og Fæster; Kongen og Fæstebonden; Tingene og Fæstebonden. Hvert af disse Kapitler falder igen i en Række mindre Afsnit. Forf. har set bort fra Bondens Forhold til Staten (Skatter og Værnepligt) og til Kirken (Tien-den), der virkelig ogsaa maa siges at falde uden for den Ramme, han har draget for sin Undersøgelse. Det samme gælder om alt, hvad der ikke drejer sig om Fæsterens materielle Forhold, altsaa f. Eks. hans aandelige Standpunkt i social, politisk og religiøs Henseende. Dette har Forf. med god Grund skudt fra sig som umuligt at belyse paa Grundlag af det af ham fremdragne Materiale.

Lektor Fussing er ingen ukendt Mand i den historiske Verden herhjemme. Gennem en Aarrække har han offentliggjort en Række Specialundersøgelser om de rantzauske Godser i Jylland i 17. Aarh., som har vakt berettiget Opmærksomhed ved de velunderbyggede nye Resultater, han naaede til. Nu staar han for første Gang over for et større Emne. Man kan da ikke undgaa, straks at se de Skrøbeligheder, som fremtræder i selve Opbygningen af Bogen. Hvert af hans otte Kapitler er, som nævnt, delt i et Utal af mindre Afsnit, ialt henimod 200. Inden for hvert af disse Underkapitler gaar Forf. frem paa den Maade, at han først fremlægger sine Forskningsresultater i korte Indledninger og derefter gennemgaar alle sine Bevissteder, et for et, med overordentlig Bredde.

Denne Fremstillingsform er trættende for Læseren og udviser Forskellen mellem væsentligt og uvæsentligt. Ydermere bliver talrige Gentagelser en Følge heraf, da det samme Bevissted flere Gange benyttes til deraf at uddrage forskellige Slutninger. Hertil kommer, at de enkelte Tilfælde ofte refereres saa kortfattet, at de Slutninger, som drages af dem, ikke kan blive bindende for Læseren. Man spørger sig selv med Undren, hvorfor han ikke som andre Forfattere henviser det meste af Bevismaterialet til Anmærkninger under Teksten og her i Hovedsagen indskrænker sig til at give Bevisførelsens Linjer og Resultater. Den benyttede Fremgangsmaade vil ikke virke opmuntrende paa hans Læsekreds. Nu er Afhandlingen svulmet op til en voluminøs Haandbog, der næppe vil blive læst paa langs af ret mange.

Vigtigere er det dog at se paa, hvad Nyt Forf. formaar at fremdrage. Dette er i Virkeligheden ikke lidt, og det er tilmed betydningsfulde Slutninger, hvortil han naar. Den Steenstrupske Theori om Landgildens Uforanderlighed lader sig efter Fussings Undersøgelser ikke opretholde i sin fulde Udstrækning, selv om denne Aarsafgift til Herremanden i det Store og Hele har haft en stabil Karakter, og Ændringer i den heller ikke kan have haft katastrofale Virkninger for Bonden. Særlig vigtigt er det, at Forf. paaviser den store Betydning af det kgl. Paabud 1639 om, at Landgilderestancer aarligt skulde tinglyses af Herremændene, thi herved hindredes den Opsummering af Gælden, der var saa farlig for Bønderne. Anderledes forholder det sig med Hoveriet. Dette er virkelig vokset betydeligt i Tidens Løb, navnlig i 17. Aarh., da det blev ubestemt. Dog synes Hovarbejdet som Regel at være foregaaet gnidningsfrit, og den Opfattelse, at Byggearbejder skulde have været en særlig Plage for Bønderne, kan kun betegnes som Sagn. Men Hovedsagen for Forf. er, at Fæstebondens Stilling i Tidens Løb retslig set er blevet mere og mere fæstnet. Grunden hertil lagdes, da Fæstet 1523 opfattedes som gældende for Bondens Levetid, thi herved stabiliseredes hans Stilling over for Adelsmanden. En Hovedrolle i denne Udvikling tillægger Forfatteren Tingene. Selv om vi i nogle Tilfælde kan spore, at Domsmagten i Retssager har næret Sympatier for eller imod Bønderne, har dette efter Fussings Mening saa at sige aldrig ført til Retsbrud. Alle Instanser, lige fra Herredsfogederne til Rigsraaderne, — og, karakteristisk nok, ikke mindst disse sidste, — har i deres Afgørelser holdt sig til Loven. De har undertiden været formalistiske, men ikke uretfærdige. I visse Tilfælde er de gaaet ud over Loven, men da af humane Grunde, hvilket var til Bøndernes Fordel. Derfor lader Forf. sin Bog ende med de stolte Ord: »Danmark var et Retssamfund«.

Meget tiltalende; men kan denne Optimisme forsvares? Forf. behandler i Kap. VIII (S. 423 ff.) kun Retssager fra 5 af Danmarks 200 Herreder (samt fra 1 Birk). Tingbøgerne herfra er endda kun bevarede for nogle faa Aar; fra et Herred (Tudse) oven i Købet kun for 1 Aar. Ialt drejer det sig om godt 40 Tilfælde, ved hvilke Dommen i det halve Antal faldt ud til Bondens Fordel. Af Dommene ved Landstingene er kun de fra det jyske i Behold, og herfra er behandlet 36 Tilfælde (S. 434 ff.). Af disse støttede Viborg Landsting een Gang Bonden ud over det rimelige, og i en halv Snes Sager gik det mod Herredsfogden til Bondens Fordel. Forfatteren har aabenbart opereret med et altfor ringe Materiale, til at kunne bygge noget afgørende paa en statistisk Behandling deraf. Man savner forøvrigt i hans Bog en fuldstændig Fortegnelse over det bevarede Tingbogsmateriale, saa at man kunde skønne over, hvilket Omfang en fuldstændig Udnyttelse af dette vilde have faaet. Det er muligt, maaske sandsynligt, at Forf. har Ret i sin These, men han har ikke ført Beviset derfor.

Denne Trang til at lave Statistik paa et ganske ufyldstgørende Antal Tilfælde gaar over Hovedet gennem hele Undersøgelsen. Hvilken Værdi har det, at Forf. (S. 200) godtgør, at der i Løbet af ca. 15 Aar paa 4 Adelsgodser kun foregaar 8 Tilfælde af Hoveriforsømmelse? Eller, at han (S. 413 ff.) fra to — 2 — Herreder anfører Eksempler paa, at en Herremand fører Sager til Støtte for sine Bønder? Eller, at han (S. 173 og 177) af manglende kongelige Forbud slutter, at Regeringen efter Aar 1600 har billiget Adels Landgildeforhøjelser? Forud for Aar 1600 har han kun et Par Eksempler paa det modsatte. Næsten komisk virker hans Forsøg (S. 27—34) paa at gøre Statistik paa Grundlag af Bøndernes Tilnavne for herudaf at slutte om deres Hjemsted. Navnlig, da det viser sig, at den Slags Tilnavne i de fleste Tilfælde fattes.

Dr. Fussing behandler i Indledningen den tidligere Forskning om de Problemer, han vil drøfte i sin Bog. Denne Oversigt viser ingenlunde klare Linjer og burde sikkert hellere have samlet sig om de forskellige Emner (Landgilde, Hoveri, Livsfæste o. s. v.) end at behandle disse under Eet ved de enkelte Forfattere. I det derefter følgende første Afsnit (om Fæstetiltrædelse) har Forf. den Fortjeneste at have paavist en ikke tidligere kendt Afgift af Bonden: »Fogedpenge«, som var 10 pCt. af Stedsmaal og Sagefald, hvad der havde den uheldige Følge at gøre Fogederne interesseret i at drive disse Ydelser i Vejret. Men han har ikke været i Stand til at udrede Forholdet mellem denne Afgift og Lensmandens Del i de samme »uvisse Indtægter« (S. 87), ligesom man ogsaa kan betvivle, at han har Ret i at fortolke Ordene

»Skriver- og Fogedpenge« (S. 90), som om Fogden fik endnu mere end disse 10 pCt. Heller ikke kan man give Dr. Fussing Ret i (S. 47), at det af Frederik I 1523 indførte Livsfæste skulde være blevet indskrænket 1547 og 1558 ved Recesbestemmelserne om, at Adelen havde Ret til at »gøre sig sit Gods saa nyttigt, som den kunde«, thi Recessen af 1551 § 9 og af 1558 § 42 bekræfter samtidigt Forordningen af 1523. —

Endnu større Interesse frembyder dog det følgende Afsnit (om Landgilden), der maaske i det Hele maa betegnes som Værkets værdifuldeste. Der er allerede peget paa den Fortjeneste, som Forf. indlægger sig ved at godtgøre, at Theorien om Landgildens Uforanderlighed ikke har Almengyldighed, men det bør da heller ikke forties, at han selv fremkommer med den betænkelige Indrømmelse (S. 162), at »det er muligt«, at der bag Landgildeforhøjelser kan skjule sig Arealforøgelse. Er dette ikke oftere Tilfældet? Paa Demstrup kan det ligefrem bevises, fordi Jordebogen er i Behold, men det er kun faa Jordebøger, der er bevarede. I Eline Gøjes Jordebog er Landgilden ofte forhøjet med Ydelser af Svin (S. 178—179), men samtidig faar Bønderne Afslag paa andre Punkter, og er disse Svin ikke i Virkeligheden en Betaling for Fordele, som Bønderne til Gengæld har opnaaet (Ret til at holde Oldensvin paa hendes Skove)? Hvad det af Fridericia anførte Eksempel paa en Landgildeforhøjelse paa Krongodset angaar (se Fussing S. 150), maa det rigtignok tilføjes, at Fridericia selv gør opmærksom paa, at den igen afskaffedes efter Klage fra Bøndernes Side, og at den kun gjaldt de smaa Beder og Hold af Fodernød. At der har fundet Landgildeforøgelse Sted, selv uden samtidig Udvidelse af det dyrkede Areal, skal ikke bestrides. Men Hovedreglen har dog været, at man holdt sig til det gamle¹.

Saa er der Bestemmelsen fra 1639 om Landgilderestancers aarlige Tinglysning, Forfatterens betydeligste Landvinding. Man maa da undre sig over, at han (S. 133) har opgivet at finde Ophavsmanden til denne vigtige Forordning. Tanken maa dog uvilkaarligt søge Kansleren Christian Friis til Kragerup. Han var 25. Maj samme Aar mellem de Rigsraader, der stillede Forslag til Kongen herom (Erslev II, 525), og han havde 1633 (sammen med Jørgen Urne) tiltraadt Kongens Ønske om Vornedskabets Ophævelse. Bestemmelsen gik da ogsaa senere over i »den store

¹ Med Hensyn til Landgildekonvertering har Forf. (S. 129) Ret i, at Herremanden slap for Besvær og Risiko ved at sælge Landbrugsprodukterne, men han mistede rigtignok ogsaa Udsigten til Fordel af stigende Priser.

Reces« af 1643, der væsentlig omfatter hans Forordninger. Endelig kan det tilføjes, at Forordningen udstedtes 8. Juni, og at Christian Friis først døde den paafølgende 1. Okt., saa at der heller ikke af kronologiske Hensyn er Grund til at nægte ham Pateriteten til Forordningen.

Svagere end de foregaaende Afsnit er utvivlsomt det tredje, om Hoveriet. Det er karakteristisk, at Kapitlet om Hoveriforøgelse kun er en Ottendedel af det tilsvarende om Landgildeforøgelse, et talende Vidnesbyrd om Forfatterens kasuistiske Fremgangsmaade, der giver Læseren et skævt Billede af de virkelige Forhold. Man maa beklage, at han har holdt sig saa nøje til sin Tidsbegrænsning, at han har undladt at inddrage f. Eks. Eline Gøjes Jordebog i Undersøgelsen, da den vilde have givet en Mængde Oplysninger om Hoveriets Størrelse i første Halvdel af 16. Aarh. Forfatterens Forsøg (S. 211) paa at udregne Hoveriets Størrelse i Forhold til Landgilden kan næppe kaldes vellykkede¹. Men Hovedsagen er, at hele Spørgsmaalet om Hoveriforøgelse burde have været sat i Forbindelse med Problemerne om samtidig stigende Folkeløn og voksende Husmandsklasse. Alle de paa S. 221 ff. anførte Klager over Hoveri er desuden ganske ubestemte (»det store Arbejde«; »ikke kunde taale det Arbejde«; »urimeligt Hoveri«).

Ogsaa i de følgende Afsnit om Fæsteafslutning og om Domstolenes Behandling af Fæsteforhold vil man ofte være tilbøjelig til at sætte et Spørgsmaalstegn ved Dr. Fussings Slutninger, navnlig naar de drages paa juridisk Grundlag. Eksempelvis skal anføres, at han (S. 432) ikke finder Dommen om Frederik Parsbergs Oldensvin »helt rigtig«, naar Herredsfogden gik ud fra, at Bondens Svin ikke havde været til Skade for Herremanden. Dette stemmer ikke ganske med, at han finder en anden Afgørelse (S. 439) »indlysende rigtig«, fordi den alene var grundet paa, at Erik Kaas ikke havde lidt Skade ved en Bondes Fraværelse fra hans Gaard. Gaar man til selve Retssagerne, finder man dem ofte adskilligt mere indviklede, end det fremgaar af Forfatterens Tekst (saaledes i alle de S. 441—451 nævnte Sager).

Der kan rettes endnu flere Anker mod Lektor Fussings Behandling. Hans Fremgangsmaade er over Hovedet kasuistisk; han behandler kun de Tilfælde, som han er stødt paa, og ser hverken til Højre eller til Venstre. Han kender aabenbart for lidt til den forudgaaende Periode, Middelalderens Landbrug (se

¹ Hvad Eksemplet fra Hindsels angaar, maa man crindre, at 1 Læs haardt Korn paa jysk Omraade var 24 Tdr., hvorved Byrden bliver den dobbelte. Men dette var 1661 (jfr. Margrete v. d. Lühes Regnskab fra 1654).

t. Eks. Behandlingen af Landgilden), og han stiller ikke sin Skilddring i Relation til Tidsudviklingen, navnlig den økonomiske Side af denne. Paa mange Punkter føler man, at det skorter ham paa Fantasi. Slutninger e silentio er altfor hyppige (f. Eks. at der saa sjældent forekommer Sager om Overgreb af Føgeder i Akterne). Det samme gælder om ligefremme Misforstaaelser. Kun een, men den morsomste, skal her nævnes. S. 385 fortolkes Ordene, at »Bonden skal dobbelt betale«, som om han skulde give 100 pCt. Rente af laant Udsæd, mens Meningen simpelthen er den, at han til Efteraaret foruden at tilbagebetale Udsæden skal yde Landgilde = Udsæden, altsaa dobbelt Udsæd. Sjældne Ord, som »Krobhuset« (S. 295) = det tilbyggede Hus; »udminde« (305, 313) = bevæge til at fortrække godvilligt; »rispe« (303) = pløje 1ste Gang; »Klimøg« (307) = Klimp-møg; »Kølle« (329) = Ovn til at tørre Malt; »følge« (333) = smuldre ved Harvning; »Fortekær« (334) = Græsgang og »Aaraad« (365) = Overfald, forklares ikke, og de forekommende Tilfælde refereres tit saa kortfattet, at de bliver uklare. Nægtes kan det jo heller ikke, at noget af det bedste Stof allerede i Forvejen er udnyttet i Forfatterens gode Afhandlinger om de rantzauske Adelsgodser. Det kan endelig hænde, at man møder naive Udtryk, der røber en tilsvarende Tankegang.

Det er saaledes hverken faa eller smaa Anker, som kan anføres mod den foreliggende Afhandling. Men endnu mere bør det fremhæves, at der ved denne Førstebehandling af et vanskeligt Stof er vundet vigtige Resultater, og dette gælder ganske særligt om den første Del af Afhandlingen. Særlig tiltalende er den Aand, som gaar gennem hele Bogen. Man kan ikke andet end glæde sig over den Redelighed, som præger hele Undersøgelsen, den Sky for Partitagen eller for brillante Hypoteser, og den Forsigtighed, som Forf. tilstræber og oftest naar, naar han Skridt for Skridt vandrer frem i sin Bevisførelse. Derfor er Dr. Fussings Værk trods alt en værdifuld Landvinding for dansk historisk Videnskab.

Knud Fabricius.

Troels Fink: Udskiftningen i Sønderjylland indtil 1770. (Kbh. 1941, 210 Sider).

Troels Finks Doktorafhandling er afsluttet i det første Besættelsesaar, og Arbejdet bærer Præg af den Konjunktur, hvorunder det har set Dagens Lys. Det har aabenbart været af afgørende Betydning for Forfatteren at faa Afhandlingen hurtigt

fra Haanden. Forholdene har ikke tilladt ham yderligere Under-søgelser af Materialet i Kiel, og i Stedet for at føre Arbejdet op til 1830'erne — som oprindelig planlagt — og derigennem belyse Bøndernes sociale og økonomiske Stilling før Nationalitetskampens Begyndelse, stopper Fink op 1770. Herved forringes Værdien kendeligt, idet den naturlige Slutsten mangler. Problemstillingen er for snæver, og adskillige vigtige Sider er forbigaaet — værst i saa Henseende er den næsten komplette Udeladelse af Udskiftningen, set i Relation til Skattepolitikken. Det sociale og økonomiske Moment træder alt for stærkt i Baggrunden, tilbage bliver i alt væsentlig det tekniske, der saa til Gengæld er udmærket og indgaaende behandlet.

I Indledningskapitlet, hvor Dr. Fink ridser den europæiske Baggrund op, er der Tilløb til en bredere Skildring, men det bliver ved dette. Opløsningen af Fællesskabet andetsteds — Frankrig, England og Vesttyskland — er han sluppet alt for let fra. Side 28 omtaler Forfatteren 3 forskellige sønderjyske Driftsformer og sociale Typer — Gutherrschaft, Grundherrschaft og frie Bønder. I den Forbindelse burde være trukket Linier op udadtil. Den første Type findes bl. a. i Pommern, Mark Brandenburg, Preussen, Schlesien, Mecklenburg og Holsten, den anden i Nedre Sachsen, Rhin, Alt. Båyern, Thüringen m. m., begge Typer eller Overgangstyper i Lauenburg, vestbiske Altmarkt, Dele af Sachsen o. s. v., samt frie Bønder uden Forhold til Grundherrschaft bl. a. i Ditmarsken, Østfriisland og de bremiske Marskegne. Her vilde det have været paa sin Plads at skildre Sønderjylland som det Sted, hvor forskellige »Kulturer« løb sammen og brødes — det sønderjyske Landbrugs Struktur var præget af kontinentale Forhold og stærkt paavirket af vestlige Strømninger. Ogsaa Slutkapitlerne »Udskiftningen i dens økonomiske og sociale Sammenhæng« og »Udskiftningen i Sønderjylland i Forhold til Udviklingen i Kongeriget« er lidet givende, og Overskrifterne alt for pretentiose. Udskiftningsproblemet 1766—71 falder helt uden for Værkets Rammer og er kun en Gennemgang af Lovbestemmelserne, ikke af Udskiftningen i Sønderjylland.

I sin sparsomme Omtale af Udskiftningens Historie i Danmark har Dr. Fink ikke set sig ordentlig for. Der »gærdedes« meget i Københavns og andre Len, og Bønderne sloges bravt om Løkker, ligesom Kronen ofte maa forbyde Indhegning af Fællesfang, Overdrev eller uskiftede Jorder uden kongelig Bevilgning. Et Studium af Kancelliets Brevbøger i det 16. og 17. Aarhundrede, samt Granskning af Forordningerne efter Danske Lovs Tid vilde have gavnet Fremstillingen betydelig. Forholdene i

Kongeriget er Forfatteren i det hele taget ret ukendt med. Han mener (S. 159), at man 1735 kunde have ventet større Aktivitet i Udskiftningen ved General-Landets Økonomi og Kommercekollegiets Oprettelse. Men Regeringen var bondefjendsk. 1736 siger Kommercekollegiet, at Bønder bør holdes bestandig i Ave og sættes i idelig Arbejde »saavel for Proprietærer som sig selv i Særdeleshed«, taler om Bondens onde Natur og ivrer mod, at Børnene »nu mere end i forrige Tider« skulde lære at regne og skrive, hvorved man ikke kan finde, at Landgodset forbedres. Løsnet var Stavnsbaand, Kornmonopol og delvis Nedlæggelse af Bøndergaarde (1731). Det var først i 1740'erne Forstaaelsen af, at Landbruget ikke forbedres ved Uvidenhed, trængte frem inden for Kollegierne. Initiativet kom ikke, som Fink og andre mener, i første Omgang fra Godsejerne. 1746 har vi Moltkes Reformplan, men allerede i 1730'erne finder vi i Kommercekollegiet adskillige udmærkede Forslag fra borgerlige og gejstlige.

Jeg kan heller ikke erkende, at Reformerne i Sønderjylland kun har haft ringe Betydning for Kongeriget. Dr. Fink nævner selv, at sønderjyske Forhold er omtalt i den økonomiske Magasinlitteratur, og der kan vist ikke være Tvivl om, at Hoverifriheden i Sønderjylland har virket stimulerende paa Reformarbejdet i Kongeriget. Blandt de jyske Bønderkarle, der hvert Aar drog Syd paa, har sikkert adskillige efter Hjemkomsten været ivrige Talsmænd for en Afløsning af Hoveriet og haft Forstaaelse af Udskiftningens Betydning. Dette har sikkert i Forbindelse med det nu voksende Kendskab til »engelske« Forhold været med til at sanke Brænde til det Baal, som fortærede den gamle kongerigske Landboforfatning. Dr. Finks Betragtninger er i det hele taget ikke dybtgaaende. Forbavsende virker det, at en moderne Historiker omtaler den forandrede nationaløkonomiske Opfattelse af Landbospørgsmaalet (S. 189), men ikke de bedre Konjunkturer, som dog først og fremmest gav det tekniske Reformarbejde et Skub fremefter.

Hvor Forfatteren kommer ind paa det tekniske Udstykningsproblem i de af ham behandlede sønderjyske Egne, er Afhandlingen imidlertid af stor Interesse og giver et Væld af værdifulde Oplysninger. Han viser, at Paavirkning fra Marsk til Geest i Vestslesvig og fra Marsk i Vest- til Østslesvig har været forholdsvis ringe. Han beskriver dernæst, hvorledes Godsdriftens Udvidelse i det 16. Aarhundrede førte til en Opdeling af de sønderjyske Bønder i 3 Grupper, een i Sydslesvig omfattende livegne, en anden i de afdelte Fyrsters Omraade bestaaende af livegne eller haardt tyngede og en tredie med større social og personlig

Frihed paa Kongen og Hertugen af Gottorps Omraader. Endvidere paaviser Dr. Fink, at Godssamlingerne ikke direkte førte til nogen Driftsforandring for Bøndernes Vedkommende, hvorimod der indirekte maa siges at bestaa en vis Forbindelse mellem Hovedgaardens Udløsning af Fællesskabet og den tidligste Udskiftning i Landsbyerne. Troels Fink gaar her mod en Fremstilling, der er givet af sønderjyske Agrarhistorikere, bl. a. Georg Hanssen og Mager og benægter Rigtigheden af, at Udskiftningen skulde have bredt sig fra Angel til den øvrige Del af Østslesvig. Det er sikkert rigtigt, men Eksemplerne, hvorefter der generaliseres, betænkelig faa. Særdeles oplysende er Afsnittet om Udviklingen af Særdriften inden for Landsbyfællesskabet, om end Forfatterens Definition af forskellige Slags Særjord er uklar og hans Kendskab til Litteraturen herom noget spinkel. I »Rydninger og Særdrift i Skovene« og de følgende Afsnit gives der for første Gang en udmærket Forklaring paa de levende Hegns Betydning i Udskiftningens Historie. Ogsaa Omtalen af den Rolle, Embedsmændene, der iøvrigt synes ofte at have gjort sig godt betalt, har spillet under Udskiftningerne, er meget lærerig.

Hvad angaar Fremstillingen af selve Udskiftningen gaar Troels Fink kronologisk frem, idet han begynder med den ældste i Aabenraa og derefter begiver sig ind i Landet vest paa. Hele denne Gennemgang, der teknisk set er meget interessant, forbindes imidlertid ikke med andre historiske Foreteelser, hvorved den kommer til at virke tør og trættende. Forfatteren kunde i den Forbindelse have nævnt, at Udstykningen begynder omkring Aabenraa, der drev en betydelig Kornhandel bl. a. paa Norge og Holland, og hvor den første Højkonjunktur i Begyndelsen af det 17. Aarhundrede maatte virke inspirerende med Henblik paa en mere intensiv og givtig Drift; de første Byer, der udskiftede, havde desuden udmærket lerblandet Muldjord. Den næste Udskiftning, som kom i 1680'erne — ogsaa gode Kornhandelsaar — omfattede mindre frodige, tildels sandede Jorder. Det er imidlertid rigtig set, naar Forfatteren fremhæver, at den ringere Bonitet var en medvirkende Aarsag til senere Udstykning i Midt- og Vestlandet. Behandlingen af Grundene til Indhegningen af Engene er god, selv om jeg vil mene, at foruden bedre Afvandingsmetoder ogsaa den større Fortjeneste gennem Øksenhandel er et Moment, der forklarer, hvorfor den kom før end Fællesskabets Ophævelse paa de magre Jorder.

Alt i alt maa det siges, at Troels Finks Arbejde ikke giver saa meget, som man kunde have ønsket. Men de Forhold, hvorunder det er opstaaet, maa skrives ham til Gode. Selv om Af-

handlingen er ret spinkel i sin Opbygning og Problemstilling, rummer den dog i al sin Begrænsning saa meget værdifuldt nyt, at den maa betegnes som en om end mindre Landevinding for dansk Historie. Den er endvidere, hvor Forfatteren har fast Grund under Fødderne, saa stringent og videnskabeligt opbygget, at man har Lov til at vente sig ikke saa lidt af hans kommende Produktion.

Albert Olsen.

Industriens Historie i Danmark, udgivet af Axel Nielsen.

I. Aksel E. Christensen: Tiden indtil c. 1730 (Kbh. 1943).

Af Professor Axel Nielsens stort anlagte Industrihistorie er nu første Bind udkommet. Dr. Aksel E. Christensen skildrer her — paa 211 Sider — Tiden indtil 1730. Det er i sig selv et magert Ben, Forfatteren har faaet overladt, og den Suppe, der koges herpaa, maa nødvendigvis blive tynd. Paa Grund af Evakuering fra Københavns Stadsarkiv har han desuden ikke kunnet benytte de ældre Kommercekollegiers Arkiver, hvorfor det har været umuligt indgaaende at skildre saa fundamentale Ting som Manufakturernes Organisation, Teknik og Arbejdsforhold. Naar man derfor lægger Bogen hen efter en Gennemlæsning med Følelsen af ikke at være blevet stort klogere, er det ikke blot Forfatterens, men ogsaa det sparsomme Stofs Skyld. Var det mon ikke bedre, om Arbejdet havde hvilet til andre Tider? Der er noget urimeligt i at udgive en Monografi om Industriens Historie uden at kunne belyse et Spørgsmaal som faste Omkostninger, Arbejdslønnen i Manufakturerne og dennes Forhold til sædvanlig Haandværkerløn. I det 18. Aarhundredes sidste Halvdel laa f. Eks. Tekstilindustriens Specialarbejderes Løn betydelig højere end almindelige Haandværkeres. Det samme kan ses at være Tilfældet med de fra Holland indkaldte Arbejdere inden for Skibsbygningsindustrien i 1680'erne, og det skal nok vise sig at gælde ogsaa Tekstilindustrien. Først naar Fremstillingsomkostningerne for de forskellige Produktionsenheder inden for Manufakturerne kan gøres op, bliver det muligt at bedømme disses Chancer over for Haandværk og Hjemmeindustri, og i den Del af den her omhandlede Periode, hvor Toldlovgivningen ikke var prohibitiv, tillige i Forhold til Udlandets Konkurrence. Arbejdstid og Teknik vilde det i denne Forbindelse have været ønskeligt at faa belyst, nu maa man nøjes med en Række spredte Oplysninger. Det er mig ubegribeligt, at Forfatteren slet ikke har gjort et Arbejde for at skaffe nyt Stof frem om Tekstilindustrien i 1620'erne. Den maa

have haft en vis Anseelse i Udlandet; i al Fald er det en Kendsgerning, at Svenskerne søgte at faa »engelske« Faar fra Danmark til Sverige for at skaffe sig et godt Raastof. Forfatteren synes paa en underlig initiativløs Maade at tage Stilling til Stoffet, og det vil næppe imponere mange, at man i Stedet for tiltrængte dyberegaaende Undersøgelser præsenteres for en Række elementære »teoretiske« Betragtninger.

Dr. Aksel E. Christensens Industrihistorie bliver derfor væsentlig en godt disponeret og vel kommenteret Registrant over kendte Industrivirksomheder i Tiden til 1730 — dermed være ikke sagt, at der ikke har eksisteret flere — baseret paa et med Flid og Grundighed indsamlet Stof. Hele den trykte Litteratur er omhyggelig gennemgaaet og ikke saa lidt nyt Arkivstof indarbejdet i Fremstillingen. Materialet er vel ordnet, og den industrielle Udvikling paa udmærket Maade stillet i Relation til Privaterhverv og Lovgivningstendenser. For Tiden fra 1640 til Enevælden viser Forfatteren, at der selv i denne døde Periode var Initiativ at finde blandt private Erhvervsdrivende, en Ting man har vidst meget lidt om før. Ogsaa hans Skildring af Hjemmeindustrien bringer adskilligt nyt, dog mærkværdigvis mest om Perioden efter 1730. Det samme gælder i endnu højere Grad Behandlingen af Etienne de la Fosses Udbytning af de fattige, syge og gamle i Børnehuset. Forfatteren kunde i denne Forbindelse have gjort opmærksom paa, at de franske Emigranter indførte nøjagtig samme Udbytningssystem i Holland og andre Lande, hvor de fik Asylret. Paavisningen af, hvor Industrien fandtes i Danmark, og af Mølleaaens dominerende Betydning er oplysende; ligesaa hans Berigtigelse af Rawerts (og Riegels) Opgivelser over Antallet af Industriarbejdere i 1680'erne o. s. v. Det maa haabes, at Forfatteren, naar Tiden atter tillader det, vil komplettere sine Industriudier, saaledes at de sammen med det foreliggende Arbejde kan blive den værdifulde Haandbog over dansk Industri, som tiltrænges. Aksel E. Christensens Bog er det bedste, der hidtil er skrevet, men absolut ikke tilfredsstillende. Han kunde ogsaa passende gøre Bryggeriindustrien til Genstand for Behandling. Den kan ikke udelades, naar Forfatteren i sin Definition af Industri fastslaar, at en saadan foreligger, hvor der fabrikeres med »Kundeproduktion«, altsaa med Afsætning i det frie Marked med en større Kundekreds for Øje. Kongens Bryghus f. Eks. eksporterede i 1680'erne Øl ikke blot til Norge, men ogsaa til Holland. Sukkerindustrien kunde han ogsaa gøre noget mere ud af, den betyder ikke saa lidt i de merkantilistiske Overvejelser, og der foreligger for en Række Aar efter 1671 i Kompagniakter

og Toldbøger et værdifuldt Stof, som Forfatteren ikke har udnyttet.

Mod de fremsatte almindelige Synspunkter har jeg i det store og hele intet at indvende. Jeg vil dog mene, Forfatteren lægger for stor Vægt paa det militære Hensyn, naar han skal gøre Rede for Industriens Opstaaen. Han fremhæver Skibsbygningsindustrien paa Holmen fra Kong Hans' Tid, men er ikke klar over eller omtaler ikke, at der forud for denne og samtidig hermed gaar et betydelig privat Skibsbyggeri, idet danske Adelsmænd, navnlig i de østlige Provinser, byggede Skibe, som solgtes bl. a. i Holland, indtil det 1554 af Hensyn til Skovenes Bevarelse blev forbudt at afhænde Skibe i Udlandet. En »merkantilistisk« Tendens træder først frem i det Øjeblik, Erhvervslivet har skabt Forudsætningerne herfor, og dette sker overalt gennem privat merkantilt Initiativ. Ikke heller kan jeg gaa med til, at man allerede paa Frederik II's Tid skulde have haft til Maal at gøre Landet helt selvforsynende, hvad angaar Fabrikation af Skyts. Det foreligger der aldeles intet Bevis for. At de hjemlige Anlæg viste sig utilstrækkelige, »da det gjaldt«, er derfor en ren Konstruktion, udsprunget af en »teoretisk« Betragtning, der intet har med den historiske Virkelighed at gøre. *Albert Olsen.*

**Johan Schreiner: Hanseaterne og Norge i det 16. Århundre
(Oslo 1941, 424 Sider).**

Det er kun naturligt, at Hanseaternes nedgangstid ikke har øvet samme tiltrækning paa tyske historikere som stortiden, der for længst er skildret af Daenell i »Die Blütezeit der deutschen Hanse«. Det har heller ikke været nødvendigt at foretage indgaaende studier for at fastslaa, at den hanseatiske handels tilbagegang frem for alt skyldtes handelsvejenes skiften fra landforbindelsen mellem Østersø- og Nordsøomraadet over Lybæk-Hamburg, der kun var formaalstjenlig, saa længe det mellem de to nordeuropæiske landomraader hovedsagelig drejede sig om varebytte af værdifulde varer af ringe volumen som klæde, voks, pelsværk etc., til den direkte søforbindelse nord om Skagen, der var den eneste anvendelige, efterhaanden som varebyttet i større udstrækning kom til at omfatte grovvarer af stort volumen som korn og salt. Det betød, at den indbringende mellemhandel fra Lybæk og de øvrige Hansestæder gled over til Hollænderne og deres naboer i de nordlige provinser i Nederlandene, der allerede i middelalderen havde drevet en omfattende fragtfart, og som

selv havde et stort behov for Østersøkorn. Naturligvis spillede i de forskellige lande andre momenter af økonomisk og politisk natur ind og bidrog til nedgangen i Hanseaternes handel og en indskrænkning af deres særrettigheder. Dette gælder navnlig England og de skandinaviske lande. Medens udviklingsgangen i Hanseaternes handel paa England gennem første halvdel af 16. aarh. for længst er klarlagt gennem Georg Schanz' bog »Englische Handelspolitik gegen Ende des Mittelalters« (1881), der bringer et omfattende statistisk materiale, har det hidtil skortet paa særbehandlinger af Hanseaternes forhold til de skandinaviske lande for tidsperioden efter 1500. Der er med Hansehistorikeren Otto Röhlks i 1935 fremkomne bog »Hansisch-norwegische Handelspolitik im 16. Jahrhundert« og den norske historiker Johan Schreiners nu fremkomne bog »Hanseaterne og Norge i det 16. Århundre« raadet bod paa dette savn for saa vidt angaar Norge.

I Norge besad Hanseaterne ved middelalderens udgang gennem Bergenkontoret en magt som i næppe noget andet land. Det økonomiske liv i den nordlige og vestlige part var for en stor del under kontorets kontrol. Det lykkedes som bekendt ogsaa her i løbet af 16. aarh. at bryde deres overmagt. Ad hvilke veje det skete, faar man gennem Röhlks og først og fremmest gennem Schreiners arbejde ny viden om, der paa flere punkter kuldkaster gængs opfattelse. Det gælder ikke mindst myten om den rolle, Hollænderne spillede i kampen mod Hanseaternes overmagt.

Skønt titlen paa Schreiners bog indicerer et paa bredere basis anlagt arbejde end Röhlks, er kildegrundlaget af ensartet natur. For begge er indberetninger, forslag og klager fremkommet i forbindelse med Hanseaternes indbyrdes og deres forhandlinger med den dansk-norske regering hovedkilderne. Röhlk har dog kun benyttet akter i det norske riksarkiv og i Lybæks og Rostocks arkiver, medens Schreiner har udstrakt sine studier til ogsaa de andre vendiske stæders arkiver og det danske rigsarkiv. Imidlertid hæfter der — hvilket Schreiner er den første til at fremhæve — store svagheder ved et kildemateriale af denne art, idet de forskellige parters indlæg er farvede af deres personlige interesser og saaledes har en i høj grad subjektiv karakter. Koncise oplysninger om den hanseatisk-bergenske handels omfang og former er det umuligt at uddrage af et saadant stof.

At Schreiner har følt sig stærkt hæmmet af disse svagheder ved sit kildestof mærkes unægteligt paa bogens disposition. Kapitelinddelingen er næsten rent kronologisk. Hverken handelspolitik, varer eller handelsformer faar deres særlige afsnit. Der er endnu brug for en fortsættelse af Bruns' »Die Lübecker Bergen-

fahrer« (1900). Trods denne svaghed ved Schreiners værk, der kontrasterer stærkt med Röhlks klart disponerede, formelt uangribelige arbejde, har hans bog dog betydelig større værdi end dennes. Blandt andet har Schreiner haft et langt klarere blik for Hanseaternes indbyrdes splittelse og den rolle, denne kom til at spille for Bergenhandelens udvikling.

Begge forfattere gør klart op med den gamle forestilling om betydningen af Hollændernes konkurrence. De præciserer, at de privilegier, som Amsterdammerne fik af Christian II i 1507, var saa lidet omfattende, at deres handel indenfor de deri afstukne grænser ikke kunde blive nogen fare for den hanseatiske handel (Röhlk, S. 29, Schreiner, S. 40 f.). Schreiner gør i sin indledning opmærksom paa, hvor svært norske historikere har haft ved at komme bort fra forestillingen om, at Hollænderne har spillet en stor rolle under nyudviklingen i Bergen i 16. aarh. (S. 9—12). Imidlertid maa man bøje sig for de ubønhørlige tal. Allerede Röhlk har paavist, at der ikke finder nogen væsentlig stigning sted i de hollandske skibsanløb i Bergen gennem 16. aarh. (Röhlk S. 30). Schreiner søger — utvivlsomt med rette — forklaringen paa denne stilstand i Hollændernes Bergenhandel i varerne: Bergenfisken og kornet.

Kornet var i handelen med Nordlandsfiskerne den uundværlige byttevare, og Hansestædernes magt beroede netop paa deres ævne og vilje til regelmæssige om end nødtørftige tilførsler heraf. Meget rigtigt anfører Schreiner, at Hollænderne i den tidsperiode, der var afgørende for nydannelsen i Bergens næringsliv — tiden omkring 16. aarh.s midte — ikke var i stand til eller ikke havde tilstrækkelig interesse i at sende regelmæssige forsyninger af brødkorn til Bergen og dets store opland (S. 293). Den konkurrence, som gjorde en ende paa det hanseatiske Bergenkontors faktiske monopol paa de nævnte hovedvarer for eksport og import, kom, som Schreiner paaviser, fra ganske anden kant, nemlig fra Hanseaterne selv. Ikke alle Hansekøbmænd var indforstaaede med den af Lybæks interesser dikterede stramme tilførselspolitik. Nogle aartier ned i 16. aarh. blev det ret almindeligt, at kornskibe fra de andre østersøiske stæder i aar, hvor der var kornmangel og derfor udsigt til god fortjeneste, anløb Bergen og lagde til ved Stranden, hvor kornet afsattes til den brogede købmanskoloni, der her havde til huse. Efter Schreiner tog denne nyudvikling for alvor fart i dyrtidsaarene i begyndelsen af 1540'erne. Betydningen af korntilførslerne udenom kontoret bestod først og fremmest deri, at Strandboerne — der maaske nok saa meget var af hollandsk, skotsk, dansk og tysk som af norsk herkomst — herigen-

nem sattes i stand til at deltage i Nordlandsfarten og faa part i fisken i stedet for som tidligere at være henvist til smaahandel. Schreiner fremhæver sikkert med rette, at det tyske element herunder spillede en meget betydelig rolle. Der var en stadig tilstrømning til Stranden af unge tyske købmænd, der ønskede at undgaa den stramme kompagniororganisation (S. 127 ff., 149 ff.).

Hvor betydningsfuld denne udvikling paa Stranden end var, førte den dog ikke til en opløsning af Bergenkontoret, men til ændret taktik fra dets side, saaledes at Lybæk og de andre vendiske stæder stadigt kunde beholde en stor del af kornimporten paa deres hænder. Disse byers andel i fiskeeksporten blev derimod stærkt reduceret. Allerede ved 16. aarh.s begyndelse havde Deventer — en af de faa nederlandske byer, der var tilsluttet Hanseaterne — haft et betydeligt marked for Bergenfisk. Det blev dog Bremen, der til slut kom til at ligge i spidsen i handelen med Bergenfisken. Disse to byer havde billigere transportveje (floderne) til raadighed end Lybæk og de andre Østersøstæder og kunde derfor konkurrere disse ud i det store tyske opland, der var hovedaftageren af Bergenfisken. Denne udvikling var i alt væsentligt fuldbyrdet omkring 1575. Ved hjælp af et i øvrigt tidligere kendt toldregnskab kan Schreiner her underbygge sin fremstilling med tal. Det bergenske toldregnskab for 1577 viser, at kun 20 pCt. af fiskeeksporten nu gik til Lybæk og de andre Østersøstæder, medens 59 pCt. gik til Bremen og de andre Hansestæder ved Nordsoen, 19 pCt. gik til Nederlandene (Deventer indbefattet) og 2 pCt. gik til Oldenburg (forudsat at skipperens hjemsted dækker ejrens). Statistiken omfatter kun fisk i fremmed besiddelse. Det er dog ikke sandsynligt, at norsk og dansk andel i fiskeeksporten har været stor. Mere betænkeligt er det, at regnskabet heller ingen oplysninger giver om norsk og dansk andel i importen af kornprodukter (mel og malt), der efter Schreiners udregning fordelte sig med 82 pCt. paa de tyske Østersøbyer, 12 pCt. paa Bremen og de andre vesttyske byer, $5\frac{1}{2}$ pCt. paa hollandske skibe og $\frac{1}{2}$ pCt. paa et skotsk skib (S. 303). — Mærkeligt nok har Schreiner forbigaaet øllet. Han er aabenbart ikke klar over, hvor vigtig en forbrugsvarer øllet var i 16. aarh. Selv om konsumet i Norge maaske ikke har været saa stort som i Danmark — ugekostregistre i danske lensregnskaber viser, at der paa nogle lensgaarde forbrugtes mere end dobbelt saa meget malt som mel — saa fremgaar det dog af Bergentoldregnskabet for 1577, at importen af øl og malt, der androg henholdsvis 1154 læster og 129 læster, tilsammen var adskilligt større end importen af mel, der androg

694¹/₂ læster. De her anførte tal, der er tagne fra Widerøes artikel i Bergens historiske forenings skrifter (XXXV (1935), 161—63), burde Schreiner have gengivet ved siden af procentangivelserne.

Schreiner mener, at de stigende kornpriser gav Østersøkøbmændene — det drejede sig først og fremmest om Rostockere og Lybækkere — rigelig kompensation for nedgangen i indtægt forårsaget af deres stedse ringere andel i fiskeeksporten. Dette kan ikke være rigtigt. Bergenhandelen har i Lybækkernes og de andre Hanseaters velmagtsdage været et yderst lukrativt foretagende. Det viser Bruns' prislister i »die Lübecker Bergenfahrer«. Derimod maatte de friere forhold i Bergenhandelen i sidste halvdel af 16. aarh. forårsage en nedgang i købmændenes indtægter.

Hele det højst interessante spørgsmaal om hvordan prisstigningen ramte, og hvem der høstede fordel deraf, har Schreiner simplificeret derhen — han følger for øvrigt heri blot Röhlk — at Nordlandsfiskerne i 1577 maatte give dobbelt saa megen fisk for et stykke eller skippund mel eller malt, som de maatte i 1517 (Röhlk, S. 74, Schreiner, S. 304). Men havde prisstigningen paa korn ramt Nordlandsfiskerne med fuld kraft, skulde de — da fiskepriserne ikke var stegne i de forløbne 60 aar — i 1577 have givet i hvert fald tre gange saa megen fisk for dette kvantum mel eller malt. Det fremgaar nemlig af prislisterne i Johannes Hansens »Lübecks Getreidehandel og Getreidehandelspolitik«, at kornpriserne tre- til firedobledes i Lybæk i dette tidsrum. I Danmark tredobledes de. Da dette nu ikke skete, og de lybske Bergenfarere ikke selv var kornproducenter, men maatte købe deres varer til dagspris, kan der kun være tale om mindsket fortjeneste for købmændene.

Professor Albert Olsen har i sin anmeldelse af »Norwegische Wirtschaftsgeschichte« i dette tidsskrift (10. R. V, 749) anket over at professor Oscar Albert Johnsen i alt for ringe grad har haft opmærksomheden henvendt paa konjunktursvingningernes betydning for den økonomiske udvikling i Norge i 16. aarh. Selv om dette ikke i samme Grad kan siges om Schreiner, saa var det dog venteligt, at han som elev af Edvard Bull i langt højere grad havde bestræbt sig for at kaste lys over nogle af de problemer, der har særlig relation til det af ham behandlede stof. Vi faar saaledes intet at vide om, hvilken virkning den nye kraftige stigning i kornpriserne, der fandt sted omkring aarhundredeskiftet, fik i Norge. Han lader den uomtalt. Det havde dog næppe været uoverkommeligt at fremskaffe prismateriale til belysning heraf. Widerøe anfører f. eks. nogle priser paa øl. Heraf synes at fremgaa,

at for denne store forbrugsartikel har der i Bergen ikke alene ingen prisstigning fundet sted i sidste fjerdedel af 16. aarh., men endda et prisfald (Widerøe anf. skrift, 162). Derimod har Bergenserne næppe undgaaet at mærke stigningen i rugprisen.

Større opmærksomhed vier Schreiner problemet om det i forhold til det øvrige opsving i levnedsmiddelproduktionen i Nordeuropa stagnerende norske fiskerierhverv. Professor Albert Olsen har allerede i sin omtalte anmeldelse af »Norwegische Wirtschafts-geschichte« peget paa fiskerierne ved New Foundland som den sandsynlige aarsag hertil. Ogsaa Schreiner søger forklaringen paa, at fiskepriserne ikke fulgte den almindelige europæiske prisstigning, i de rige fisketilførsler herfra. Ligesom det giver en plausibel forklaring paa, at Hollænderne hele 16. aarh. igennem havde saa ringe interesse for den norske fisk. Han sporer dog fra aarhundredets slutning en voksende interesse for Bergenhandelen hos disse, men det store omslag kom først i tiden omkring 1630, da 30aarskrigen ødelagde de tyske købmænds handel. Det havde til følge, at Hollænderne i vidtstrakt grad overtog forsyningen af det syd- og mellemtyrsk marked med Bergenfisk. Schreiner har sikkert ret i sin formodning om, at det var de kapitalkraftige hollandske købmænd, der stod bag den indførelse af mere moderne fangstmetoder, der da fandt sted, og som førte til et stort opsving i den norske fiskeriproduktion. Den firedobledes i løbet af tidsperioden 1577—1665 (S. 354).

Mindre heldig er Schreiner, naar han trækker linierne op for Norges kornforsyning i 17. aarh. Ud fra en for 1685 opgjort balance over de tyske Østersøstæders import til og eksport fra Bergen, mener han at kunne slutte, at Hanseaternes position trods alt endnu ved slutningen af 17. aarh. var stærkt grundfæstet i Bergen, for saa vidt angik kornfarten, idet værdien af Østersøstædernes samlede import til Bergen og Trondhjem er opgjort til en værdi af 140 109 rdr., deres eksport herfra derimod kun til en værdi af 63 620 rdr. (S. 355).

Der maa foreligge en misforstaaelse fra Schreiners side. Øresundstoldtabellerne viser saa smaa tal for eksporten til Bergen paa lybske, rostockske og andre hanseatiske skibe, hvad enten fra hjembyen eller fra Danzig eller Danmark, at det synes umuligt at deres totale import til Bergen — selv med forbehold af hvad de kan have fragtet paa fremmede skibe, og at et antal skibe har passeret gennem Store Bælt — kan have haft den angivne værdi. Det maa i den af Schreiner citerede betænkning langt snarere dreje sig om den totale import fra dette tyske landomraade uanset paa hvis hænder, den var. Øresundstoldtabellerne vidner

om betydningen af Bergensernes egen kornimport herfra — navnlig fra Danzig — og om, at der var en ikke helt ringe kornimport fra Danmark.

Den totale kornimport til Norge — af tabellerne fra tiden indtil 1660 kan man slutte, at en betragtelig del heraf gik til Bergen — der er registreret i Øresundstoldregnskabet for 1685 andrager: 2444.5 læst. Heraf importeredes ikke mindre end 1479.5 læst eller 61 pCt. paa norske skibe og antagelig ogsaa af norske købmænd. Paa danske skibe importeredes 520.5 læst (heraf 335 læst fra Danmark) eller 21 pCt. Paa lybske og rostockske skibe derimod kun 198 læst (heraf 27 læst fra Rostock) eller 8 pCt. De resterende 10 pCt. importeredes hovedsagelig paa nederlandske skibe. Danzig, Königsberg og Østdanmark var hovedleverandører af kornet med henholdsvis 1256 læst, 389 læst og 533 læst.

Det er derfor sandsynligt, at hovedparten af kornimporten til Norge paa dette tidspunkt har været paa norske og danske hænder. Det kan ikke nægtes, at Schreiner ogsaa i sin fremstilling af tiden forud i alt for ringe grad har opmærksomheden henvendt paa Nordmændenes egen andel i kornimporten og importen heraf fra Danmark. Om denne sidste skal det her bemærkes, at vel foreligger der ikke mange talopgivelser herover, men at Fridericia dog meddeler nogle meget oplysende tal fra de to jyske hovedbyer i 1650'erne. Fra Aarhus eksporteredes i 1655: 13 818 tdr. byg og malt, 5769 tdr. rug, 296 tdr. Havre og 635 tdr. mel eller ialt 881 skibslæst (à 24 tdr. for kornet og 12 tdr. for melet) til Norge og fra Aalborg i 1652: 11 852 tdr. korn etc. eller 519 læst (Fridericia: Adelsvældens sidste Dage (1894), 58; Hist. Tidsskr. 6. R. II, 217; jfr. ovfr. S. 454). Det giver tilsammen 1400 læst alene for disse to byer. Der kan næppe være tvivl om, at Danmark i 1650'erne spillede en stor rolle for Norges kornforsyning.

Importen fra Danmark har sikkert været ensbetydende med, at Norge fik kornet billigere, end det kunde have faaet det andetsteds fra. Dansk kornpolitik var fra gammel tid præget af hensynet til landets egen befolkning, og dette hensyn udstraktes allerede i 16. aarh. til Nordmændene. Under et i 1573 udstedt udførselsforbud tillodes det saaledes at tilføre Norge korn. Og da den danske regering i 1597 ved eksportforbud søgte at afbøde, at den voldsomme efterspørgsel efter rug og deraf følgende prisstigning, der var mærkbar overalt i Nordeuropa i dette og de følgende aar, skulde fremkalde brødmangel og opskruede priser i de danske byer, blev Norge ved udtrykkelig bestemmelse undtaget fra forbudet. Det stod danske købmænd frit for at sejle med korn til Norge, ligesom Nordmændene selv maatte hente

korn i Danmark (Kanc. Brevb. 1571—75, 222; ibidem 1596—1602, 253 f.). Denne bestemmelse aabnede saaledes udvej ogsaa for Nordmændene til at undgaa de værste følger af kornhaussen.

Selv om korntilførslerne fra Danmark til Bergen før 1600 maaske ikke har været særligt omfattende — skibslisterne fra 16. aarh.s sidste aar viser kun faa danske skibsanløb — kan de dog meget vel have haft en prisregulerende virkning. Af nogle Malmø toldregnskaber fremgaar, at der, naar man kommer nogle aar ind i 17. aarh., var regelmæssig forbindelse mellem denne by og Bergen. I aaret $\frac{1}{5}$ 1609— $\frac{1}{5}$ 1610 var der 4 Malmøskibe i fart paa Bergen (heraf 2 med 2 skibsanløb). I aaret $\frac{1}{5}$ 1610— $\frac{1}{5}$ 1611: 7 (heraf 1 med 2 skibsanløb). Yderligere løb et hollandsk skib befragtet af Malmøborgere fra Malmø til Bergen, og Malmø blev anløbet af et Bergenskib. I aaret $\frac{1}{5}$ 1611— $\frac{1}{5}$ 1612 gik ca. 167 skibslæst kornvarer paa 6 Malmøskibe (heraf 1 med 3 skibsanløb og 1 med 2) fra Malmø til Bergen. Yderligere indladede et Bergenskib med hjembyen som destination ca. $26\frac{1}{2}$ skibslæst kornvarer i Malmø. I aaret $\frac{1}{5}$ 1612— $\frac{1}{5}$ 1613 indladede 4 Malmøskibe (heraf 1 med 3 skibsanløb og 1 med 2) og 1 Skib hjemmeørende i København ca. 170 skibslæst kornvarer i Malmø med Bergen som destination. Til Trondhjem gik der paa 2 Malmøskibe ca. 23 læst kornvarer. Korneksporten fra Danmark til Bergen har dog antagelig først faaet et større omfang i 1630'erne, da eksporten fra Lybæk, Rostock og Stralsund, saaledes som man kan udlæse af Øresundstoldtabellerne, gik katastrofalt tilbage. Det betød blandt andet, at Lybækker- og Rostockerøllet maatte vige pladsen for Bergenøl brygget af dansk malt.

Schreiner har saaledes overset, at forbindelsen med Danmark utvivlsomt har budt Norge fordele med hensyn til den livsvigtige kornforsyning.

Heller ikke kan Schreiner siges at yde den danske — og tillige norske — konge og de danske raader fuld anerkendelse for de paa meget dygtig maade førte forhandlinger med Hanseaterne i 1540'erne og 1550'erne. I skildringen af handelspolitikken skorter det i øvrigt paa fast linie i Schreiners fremstilling til trods for, at han netop i indledningen skriver, at man meget præcist kan bedømme, hvilken rolle, kongemagten spillede. Det skyldes uden tvivl, at behandlingen af de handelspolitiske forhandlinger er stykket ud i forskellige kapitler. Hvis Schreiner f. eks. havde behandlet striden om Bæltfarten i forbindelse med de øvrige forhandlinger i 1553 og 1554, kunde han næppe have naaet til den opfattelse, at 1553-forordningen (som han urigtig kalder en lov) om stædernes sejlads i Store Bælt skyldtes lybsk paavirkning. —

For de nærmere omstændigheder, der knyttede sig til forbudet mod Bæltsejlad med andet end vendisk gods, skal jeg andetsteds redegøre. — Forhandlingerne i 1552, 1553 og 1554 viser saa vist, at Lybækkerne ikke var personæ gratæ i København.

Naar Schreiner saa stærkt understreger, at man hidtil — fraset Koren Wiberg — har tillagt Valkendorfaktionen mod de tyske haandværkere i Bergen en alt for stor betydning, kan man ganske vist give ham sin tilslutning, men det er dog at reagere vel stærkt, naar han S. 260 f. skriver: »At håndverkerne ved Bryggen blev norske undersætter i 1559, var ikke først og fremst kongens eller Valkendorfs fortjeneste, men havde borgerskabets ekspansjon til forutsetning«, og det er ikke den hele sandhed, naar han skriver, at det heller ikke skyldtes »undfallenhet fra riksstyret eller slottsfogdene når det trakk ut i atten år før programmet lot sig gjennomføre«. Før aktionen mod de tyske haandværkere fandt sted i 1558, var der sket et lensmandsskifte paa Bergenhus. Den unge kancellisekretær Kristoffer Valkendorfs udsendelse til Bergen i 1556 maa ses som et led i den i disse aar førte administrationspolitik, og der kan ingen tvivl herske om, at blandt de opgaver, han var udset til at løse, var ogsaa et opgør med Hanseaterne for at gøre en ende paa deres særstilling i Bergen (se 10. R. V, 89). — Den politiske krise, der snart efter fulgte, giver forklaringen paa den usikkerhedsfølelse, som var mærkbar hos Valkendorf under selve aktionens gennemførelse. — Röhlk er, skønt han intet kendskab har til de indrepolitiske forhold i det dansk-norske monarki, rigtigere orienteret, naar han ser aktionen mod haandværkerne som en følge af »das Heraufkommen einer staatlichen Verwaltung« (Röhlk, S. 69).

Det maa dog erkendes, at Schreiner er klar over, at aktionen mod haandværkerne alligevel har haft sin betydning, idet han anfører, at den fremkaldte en ikke uberettiget frygt hos Hanseaterne for, at rigsstyret ogsaa skulde stille fordring om, at de i Bergen fast residerende tyske købmænd paa Bryggen skulde indordnes under den stedlige myndighed, og derved gjorde dem villige til at slutte et magert forlig (S. 262). Netop med hensyn til den retslige stilling opnaaede Hanseaterne dog vel mindst under forhandlingerne i 1560. Der var efter afslutningen af 1560-traktaten ikke meget tilbage af deres — for Norge deklasserende — eksterritoriale rettigheder i Bergen. De fordele, som Hanseaterne paa andre punkter opnaaede, var ikke større, end at overenskomsten af 1560 virkelig med føje kan karakteriseres som et magert forlig.

Naar Schreiner i sin bedømmelse af traktaten i nogen grad

afviger fra dette synspunkt, skyldes det, at han har akcepteret Poul Colding's af dualisme prægede syn paa traktaten, idet Colding paa den ene side skriver, at den danske regerings motiv til at slutte traktaten med Hansestæderne »i første række uden tvivl var ønsket om at have stæderne paa sin side« under en eventuel krig med Sverige, men tillige gør gældende, at »den berømte *traktat*« betød en væsentlig sejr for den danske handelspolitik, der var ført i Christian III.s tid (Colding: *Studier etc.* (1939) 374 og 378). Schreiner akcentuerer denne dobbelthed ved at genoptage sit for øvrigt med talent for tidligere stadier af forholdet mellem Danmark-Norge og Lybæk anlagte synspunkt, at de rene handelspolitiske hensyn maatte vige hver gang, de krydsede de udenrigspolitiske, for derefter at forsætte med stærkt modificerende bemærkninger om, at borgernes tarv slet ikke blev ofret (S. 267f.)¹.

Hvilke indvendinger der end kan rettes mod Schreiners bog — den er blandt andet mærkelig formløs og alt for bredt skrevet — saa er dette arbejde fra hans haand dog et eksempel til efterfølgelse for svenske og danske historikere. Det er et æmne af betydelig interesse, da der er grund til at tro, at handelsvejenes ændring og Hanseveldets politiske sammenbrud ikke fik nær saa stærke virkninger paa den økonomiske forbindelse mellem Lybæk og de andre vendiske stæder og de skandinaviske lande — og dette gælder foruden Norge ogsaa Sverige og Danmark — som andetsteds.

Astrid Friis.

Erik Lönnroth: Statsmakt och statsfinans i det medeltida Sverige. Studier över skatteväsen och länsförvaltning (Göteborgs Högskolas årsskrift XLVI, 3, Göteborg 1940, 280 Sider).

1934 vakte Erik Lönnroth, knap 24 aar gammel, stor opmærksomhed med sin modne og selvstændige disputats, *Sverige och Kalmarunionen 1397—1457*, der straks skaffede ham et docentur i Göteborg. Seks aar senere kom dette hans andet hovedværk, der i 1942 med rette placerede ham som professor i Uppsala, hvor han er blevet den radikale kildekritiske historieforsknings første repræsentant.

¹ Jeg skal gøre opmærksom paa, at denne anmeldelse var affattet forinden fremkomsten af prof. Sverre Steens anmeldelse og dr. Schreiners replik i *norsk historisk Tidsskrift* (XXXII (1942), 576—91; XXXIII (1943), 79—86). Det vil fremgaa af ovenstaaende, at min opfattelse — og replikskiftet har ikke ændret denne — ligger nærmere prof. Steens end dr. Schreiners.

Lönnroths nye bog om *Statsmakt och statsfinans* indtager i mange henseender samme plads i svensk middelalderforskning som Kr. Erslevs *Valdemarernes Storhedstid* i dansk. Begge er de fremkommet som nødvendige forarbejder til almindelige fremstillinger, hvor der savnedes en klar opfattelse af samfundstilstandene og forholdet mellem stat og folk; som Erslevs bog var et forarbejde til skildringen af senmiddelalderen i Danmarks Riges Historie, er Lönnroths værk at betragte som en indledning til en samfattende fremstilling af Sveriges historie i unionstiden. Men der er tillige store forskelligheder i deres anlæg. Erslev koncentrerede sig om forstaaelsen af et enkelt kildekompleks (Kong Valdemars jordebog), hvad der nødvendigvis maatte give bogen en noget løs og tilfældig opbygning. Lönnroths bog derimod er samlet omkring en enkelt, men overmaade vigtig udviklingslinie gennem hele middelalderen: vekselvirkningen mellem statsmagtens styrke og folkets præstationer til staten. Den er i virkeligheden langt mere end indledende studier; den er i sig selv et helstøbt syntetisk værk, idet resultatet af de dybtgaaende undersøgelser i delvis nyt stof overalt er ordnet ind under bogens grundlæggende synspunkter.

Lönnroths arbejde har en enkel og naturlig opbygning. Efter et indledende kapitel om nogle grundfaktorer udvikling gennem hele middelalderen, især bebyggelsesekspansionen som baggrund for differentieringen og omlægningen af hele erhvervslivet i senmiddelalderen, kommer de seks hovedkapitler, der i kronologisk rækkefølge behandler seks udviklingstrin. Først skildres kongemagtens primitive organisation i det 12. og det meste af det 13. aarhundrede; der er endnu ikke nogen centralmagt af betydning, kongen fører en ambulante tilværelse paa sine domæner, der næsten er hans eneste indtægtskilde, og kun paa de steder, hvor han tilfældigvis opholder sig, er han i stand til at gøre nogen magt gældende. Det gamle samfund sprænges i slutningen af det 13. aarhundrede af Folkungerne, der begyndte at opbygge et kongeligt hærvesen efter vesteuropæisk forbillede, dels en ridderhær af indfødte stormænd, dels en række borge som sæde for centralmagten. Midlerne hertil kommer gennem indførelse af staaende skatter (baade i naturalier og i penge) som afløsning af de tidligere personlige ydelser (gæsteri og ledning); disse skatter blev lagt paa jorden, hvis inddeling dels videreudvikledes (»attungen«), dels erstattedes af et egentlig jordmaal (»markland«), alt efter landbrugsbeskaffenhed. Hele denne udvikling begunstigede ogsaa de godssamlende stormænd, der ifølge Lönnroth nød samme fordel af »Alsnö-stadgan«s omregulering af bøndernes afgifter (ca. 1280—85) som kronen.

Hurtigt inddeltes hele landet i slotslen, der hver især havde mange herreder som økonomisk basis, men udviklingen sprængte et par generationer senere fuldstændigt det finansielle grundlag, ikke mindst da hæren maatte suppleres med kostbare lejetropper af riddere og væbnere paa en tid, hvor man var ved at gaa over til en økonomisk nedgangsperiode. For at skaffe penge maa kongemagten gribe til den ulyksalige udvej at pantsætte lenene, hvad der hurtigt fører til statsmagtens forfald. Her giver forfatteren os en interessant analyse af pantelensmændenes vilkaar paa grundlag af et par bevarede lensregnskaber for den mecklenburgske ridder von Barnekow (1365—67). Efter et mislykket forsøg af kong Albrecht lykkes det Dronning Margrethe at genrejse kongedømmets magt. Hun bygger paa udenlandske hjælpemidler, men stabiliserer hurtigt rigsmagten og dens økonomi gennem haardhændede metoder (kraftig skattestigning, hensynsløs indløsning af pantelen og reduktion af adelsgods).

Denne »unionelle enevælde« ramte paa een gang bønderne og adelen haardt, almue og rigsraad smelter sammen i en fælles opposition, og vi faar folkerejsningerne under Engelbrekt og Karl Knutsson. Unionen er forbi, afløst af »den decentraliserede lensforvaltning«, hvor styret gik over til kombinationer af nogle faa højadelige slægter, der rivaliserede om magten, men gennem lenene enedes om at udbytte bønder og almindelige adelige. En kombination af den kvægavlende grænseadel mod Danmark, bjærgværksmændene i Dalarne og borgerne i Stockholm, alle kapitalstærke fraktioner, der tilsammen beherskede udenrigshandelen, slog den gamle rigsraadsadel ned i slaget ved Brunkeberg¹, der er udgangspunktet for »Sturevældet«, hvis politik begunstigede netop disse nye erhvervs interesser. Sturerne formaaede gennem deres lensforvaltning og økonomiske politik for første gang at give rigsstyret et solidt økonomisk grundlag, et smidigt system med bytte af naturalier mellem de forskellige erhvervsgeografiske omraader og med afhændelse af et ikke ubetydeligt produktionsoverskud under statens formidling. Sturernes bevidste statsstyre, deres hensigtsmæssige finanssystem og økonomiske organisation er den nødvendige forudsætning for forstaaelsen af Vasaernes stærke, nationale kongemagt.

Et simpelt referat af kapitlernes indhold giver imidlertid ikke noget virkeligt indtryk af bogens rigdom. Den finder man i dens fylde af stof fra alle sider, der af forfatteren, i de smaa udrednin-

¹ Sml. Lönnroth, Slaget på Brunkeberg og dess förhistoria (Scandia XI (1938), 159—213).

ger som i de store linier, er spændt ind i en aarsagsbestemt sammenhæng med myndige og nøgterne domme. For en dansk læser er det overmaade interessant at sammenligne den svenske udvikling med den danske. Frem til midten af det 15. aarhundrede følger de to lande nogenlunde samme linie, blot at Sverige frem til unionen er en stadig kortere periode bagefter. Men i det 15. aarh. tager udviklingen i Sverige fart, navnlig i kraft af den voldsomme økonomiske ekspansion, ja, til Sturernes statssystem findes der endda ikke noget egentligt modstykke i Danmark; koncentrationen af politisk magt kan nok spores (tydeligst hos Christian II), og beskyttelsen af de hjemlige erhverv efter europæisk mønster vinder ogsaa indpas i Danmark, endda et par aartier førend i Sverige, men det økonomiske system med staten som centrum for en kolossal vareomsætning indadtil og udadtil og en konsekvent opbygning af statshusholdningen paa varepræstationer, altsaa en tilbageskruet naturaløkonomi, er specielt svensk.

Lönnroth har lært en del af sine forgængere i udlandet, som han er fuldt fortrolig med, ikke blot Danmark og Norge, men ogsaa Tyskland, England og Frankrig, hvis forhold rides op som baggrund og forbillede. Dette fremgaar maaske tydeligst i det vigtige forskningsafsnit om indførelsen af de staaende skatter efter vesteuropæisk mønster. Med samme udgangspunkt som Arup for Danmark belyser han skatternes historie ud fra immunitetsbrevene. Den stadig voksende række af friheder i privilegierne betegner ikke, som saa ofte antaget, en fortsat udvidelse af immuniteten, men en inddragelse af de nye skatter i den specificerede skattemåte, efterhaanden som de paalægges. Privilegiebrevene og deres stadfæstelser udgør saaledes det kronologiske skelet for skattesystemets udvikling.

Derimod stiller Lönnroth sig aabenbart afvisende overfor de metoder, som A. Steinnes i Norge og Sv. Aakjær i Danmark har forsøgt: at oplyse det middelalderlige skattesystem ved at paavise den ubrudte kontinuitet frem til det 16. aarhundrede med de langt rigere kilder. Maaske er sammenhængen i det svenske skattesystem svagere end i de to andre nordiske lande; men naar Lönnroth forbigaar denne metode, hænger det dog vist snarere sammen med, at han anser det for farligt og usikkert at bygge paa skattereliker fra en 2—300 aar senere periode. Dertil kommer et andet forhold, nemlig at Lönnroths studier i skatter og jordmaal har et ganske andet Formaal end at opklare skatteteknik og landbrugsorganisation i sig selv; for ham er det kun midlet til at vinde større klarhed om det spørgsmaal, der for ham er

det væsentlige: statens magtstilling. Derfor kan Lönnroth aldrig nøjes med at bestemme kontinuerlige elementer; tværtimod er for ham ændringerne, nydannelserne, det afgørende, for de kan tjene til at belyse det skiftende forhold mellem politisk magt og økonomiske ressourcer.

Et par træk fra kapitlet om befolkning og bebyggelse bør fremdrages. Stærkere end nogen tidligere forsker gaar Lönnroth imod de tidligere forsøg paa at konstruere absolutte folketal ud fra peterspengene, men til gengæld gaar han langt dybere ind paa det mere frugtbare spørgsmaal om bebyggelsesudviklingen og den relative befolkningstæthed. Han viser, at Sverige indtager en særstilling, idet det viser en kraftig bebyggelsesekspansion i senmiddelalderen, hvor i hvert fald Danmark som de store europæiske lande er præget af stagnation eller tilbagegang. Men det paapeges ogsaa, at fremgangen kun i ringe grad berørte de gamle kulturbygder; afgørende var det, at ødemarkerne mellem bygderne og specielt Norrland og Finland havde naturkilder, der nu lod sig udnytte økonomisk. Om de store linier i dette kapitel er der ikke nogen grund til at tvivle, selv om der kan rejses vægtige indvendinger mod forskellige enkeltheder. Saaledes er redegørelsen for forholdet mellem de enkelte »bo« og herreder i Västergötland i det 13. aarh. overfor relationerne fra det 16. aarh. (S. 21 f.) ikke blot unødvendigt indviklet, men omregnes brøkerne til procenter og forholdstal, giver de næppe grundlag for de anførte slutninger. Dette talmateriale maa sikkert, ligesom peterspengene, udgaa af den svenske befolkningshistorie til fordel for de langt sikrere resultater, der kan udledes gennem studiet af bebyggelsen.

Talbehandlingen er vel i det hele det svageste i bogen. Det gælder de gentagne behandlinger af landgilde og priser og deres afvigelser fra »justum pretium«, specielt forholdet mellem prisfaldet paa jord i det 14. aarhundrede i forhold til »den sorte død«, som forfatteren giver op for. Fuld anerkendelse maa der derimod ydes for analysen af de Barnekowske regnskaber (S. 156 ff.), hvor det godtgøres, hvilke fordele besiddelse af len kunde have, selv om regnskaberne viser stort underskud. Men burde det spørgsmaal ikke ogsaa undersøges, om regnskaberne er sande eller fiktive eller falske?

Iøvrigt er det overmaade vanskeligt for en dansk historiker at tage stilling til mange specielle forhold. Det gælder ikke mindst den elegante løsning af jordmaalenes udvikling, forklaringen af »attung« og »markland«, der kommer ind i en naturlig og logisk sammenhæng — næsten for simpelt og ligetil til at man tør tro

paa den¹. Ikke alle tilfælde og forhold glider let og utvungent ind i Lönnroths hypotese, men det kan heller ikke ventes, mener Lönnroth; middelaldersamfundet var irrationelt og inkonsekvent. Hvad han skriver om den svenske »attung« fortjener at blive fremhævet som hovedsynspunkt: »Man möter . . . här det svalg mellan juridisk fiktion och efter sedvanerätt anpassad, konkret verklighet, som utmärker hela Sveriges medeltida jordindelings- och beskattningshistoria. Det er lönlöst att försöka fånga något urtillstånd, då lagarnas premisser och verkligheten fullkomligt svarat mot varandra. Attungens juridiska karaktär har betingats av praktiska krav på rättslig likformighet men ej av krav på en enligt nutida begrepp exakt och rättvis uppskattning av jordegendomen« (S. 84).

Saa kritisk forfatteren er, naar det gælder kildevurderingen, saa kraftig og dristig er han, naar det gælder at kombinere kendsgerningerne og redegøre for aarsagssammenhæng ud fra ganske bestemte ledemotiver. Trods al hans nøgternhed, teoretiske indsigt, politiske omdømme og økonomiske forstaaelse er det dog ikke altid muligt at bifalde hans synspunkter. Det er saaledes et stort spørgsmaal, om ikke Lönnroth overvurderer betydningen af handelsforbindelsen med udlandet, specielt for kolonisationen (S. 39 ff.). Det maa dog erindres, at det var en forsvindende del af samfundsproduktionen, der var genstand for eksport, og selvforsyningen maa have været et dominerende træk for det senmiddelalderlige svenske folk, mindst i samme omfang som af Heckscher vist for Vasatiden. Og mon det ikke er at vende op og ned paa aarsagssammenhængen, naar det (S. 41) anføres, at der »genom oppkomsten av ett stort antal ödegårdar under 1400-talet tydligen uppstått en grupp löst folk, som fått söka sin bärgning som knektar och tjänstehjon hos landets mäktiga«?

Værdien af Lönnroths bog ligger ikke saa meget i en række faste og urokkelige kendsgerninger som i den syntetiske sammenstilling. Den sætter overalt tankerne i bevægelse, ægger til videre undersøgelse og ikke sjældent til modsigelse. Forfatteren har da heller ikke selv ment, at sidste ord skulde være udtalt med denne bog, men den »är avsett att väcka till liv, ej att onödiggöra en vetenskaplig debatt«. En del af hans resultater kan blive draget i tvivl eller omstødt, men det er Lönnroths blivende fortjeneste, at han er den første, der har betragtet spørgsmaalet i sin fulde sammenhæng under frugtbare synspunkter.

Aksel E. Christensen.

¹ Lönnroths opfattelse af »marklandets oppkomst« har mødt skarp opposition af specialisten J. Sandström (Sv. Hist. Tidsskr. 2. R. V (1942), 117—44), hvem Lönnroth dog straks paa overbevisende maade imødegik (Scandia XIV (1942), 103—119).

Die römische Eroberung Italiens von Adam Afzelius (Acta Jutlandica XIV, 3, Aarhus 1942, 204 Sider med to Kort).

Det er et meget stort Arbejde, Dr. Afzelius har paataget sig for at vise, at det var naturligt, at Romerne tilsidst sejrede over hele Italien, fordi de sammen med deres Forbundsfæller til enhver Tid efter Areal og Befolkningstæthed var deres Modstandere overlegne.

Paa Grundlag af Belochs forudgaaende Undersøgelser og med en Videreførelse af dennes Metode gennemgaar Dr. Afzelius paa det omhyggeligste alle Italiens syv Regioner og trækker Linierne op for de enkelte Byers Omraade, saa godt det overhovedet lader sig gøre efter Kilderne og de forefundne Indskrifter.

Efter disse Arealbestemmelser, som efter min Mening er Bogens værdifuldste Bidrag til Forskningen, gaar Forfatteren over til at bestemme Befolkningstallene for Italien før den 2. puniske Krig. Han støtter sig her ligesom ved sin Kritik af Censustallene over romerske Borgere ganske til Belochs klassiske Arbejder om Befolkningsspørgsmaalet i Oldtiden, og Udgangspunktet for hele Beregningen er Polybios' Angivelser (II Bog c. 23—24) af Romernes og deres Forbundsfællers mobile Styrker i Aaret 225. Ved en Række sindrige Beregninger, som til Kontrol sammenlignes med den nyeste italienske Statistik over Landdistrikternes Befolkningstal, naar Forfatteren til en Række Talstørrelser, om hvilke han forsikrer os, at de altid er afrundet til den Side, som vil være ugunstigst for hans ovennævnte Tese. Naar de alligevel viser, at Romerne i den givne Konstellation altid var talstærkest, kan det kun yderligere bekræfte Tesens Gyldighed.

Enhver kritisk Historiker vil sikkert paa Forhaand føle sig tiltalt af Forfatterens sunde Materialisme, der minder om det Ord, der tillægges Frederik den Store: »at Vorherre altid holder med den, der har de fleste Kanoner«. Men man gribes alligevel under Læsningen af en Følelse af, at Dr. Afzelius simplificerer Tingene lidt vel rigeligt.

Det hedder Side 11 i Afhandlingen: »Der Sieger kann überlegen sein 1. in der Feldherrnkunst, 2. in der Qualität der Soldaten, 3. in der Qualität und Menge der Waffen und der materiellen Hilfsmittel, 4. in der Anzahl der Soldaten. Mindestens einer dieser Faktoren muss vorhanden sein, um einen Part zum Sieg zu führen«.

Da Dr. Afzelius nu mener, at Romerne ikke i nogen af de tre første Henseender var de andre Italikere overlegne, opstiller han sin Tese, at det kun kan være i Mængden af Soldater, de har været

overlegne, og det er det, han saa vil bevise gennem de mange Enkeltundersøgelser.

Jeg bekender, at jeg stiller mig tvivlende til denne yderst skematiske Aitiologi. Det viser sig da ogsaa, at Forfatteren paa sine Steder giver Plads for andre Aarsagsopfattelser; han siger f. Eks. Side 168 om Samniterkrigen, der førte til Frafald af mange romerske Forbundsfæller: »Aber dank ihrer bekannten zähen Energie hielten die Römer den Samnitenbund in der Zange und gewannen in der Regel bald die abgefallenen Bundesgenossen zurück.« Om denne »sejge Energi« stod der jo ikke noget i de fire Punkter, der var Grundlaget for Problemstillingen. Forfatteren siger ogsaa et Par Sider længere henne (Side 173): »Es scheint, dass die römischen Staatsmänner eingesehen hatten, dass sie die Stellung des römischen Bundes ausbauen müssten, bevor den italischen Staaten im Ernste die Augen für die Gefahr von Rom her aufgingen.« Her er det forudseende politisk Klogskab, som tages med i Aarsagskomplekset, hvad der heller ikke har meget med den opstillede Tese at skaffe.

Iøvrigt har man under Læsningen af Bogen det Indtryk, at Dr. Afzelius regner med den Opfattelse, at alle andre Mennesker har ment, at det var ved et Mirakel, Romerne vandt Magten i Italien, og at han nu endegyldigt har løst denne Gaade. Hvor denne Opfattelse egentlig stammer fra, ved jeg ikke. Oldtidens Forfattere synes ikke at have haft den; de var jo fra Sparta fortrolige med et Landhegemoni støttet til Forbund indenfor Bystatens Ramme. Det er da heller ikke hertil, Polybios knytter den Problemstilling, hvorover han skriver sin Historie, men det, der for ham er »Miraklet«, der skal forklares, er hvorledes Landmagten Rom paa 53 Aar (219—167) kunde underlægge sig næsten alle Middelhavslandene. Polybios' »Mirakel« begynder altsaa først med Hannibal-Krigen længe efter Italiens Underkastelse.

I alt, hvad der vedrører Kendskabet til Kilderne og til den nyeste Forskning, er Dr. Afzelius overordentlig stærkt udrustet, og man maa beundre hans dybtgaaende Forskning, navnlig som før nævnt i det regionale. Med en let Drejning af Bogens Plan kunde den være blevet et Stykke »italienische Ländeskunde«, som for os alle kan være tiltrængt.

Derimod er jeg ikke blevet saa overbevist af de Afsnit imod Slutningen, der har Berøring med ren Krigshistorie. Her kommer Tilslutningen til Belochs Kritik undertiden til at give hele Fremstillingen for meget Præg af Hypotese, hvorved hele Forfatterens statistiske Talapparat let kommer til at svæve i Luften. Som Eksempel herpaa vil jeg nævne Afsnittet om den store Samniter-

krig Side 159—170. Baade hos Livius (IX, 32) og hos Diodor (XX, 35 ff.) berettes det, at Romerne mod Slutningen af den saakaldte 2. Samniterkrig (fra 326—304) fik en haard Kamp at bestaa mod Etruskerne, hvilket endda førte til Uroligheder blandt Umbrenne. Herom siger Beloch (röm. Gesch. S. 413): »Nun ist aber Fabius in seinem Consulat 295, wo er ebenfalls P. Decius zum Collegen hatte, nach Umbrien gezogen, hat dann gegen die Etrusker gekämpft, und mit Volsinii, Perugia, Arretium auf 40 Jahre Frieden geschlossen (Liv. X, 37,5) . . . Demnach ist der Etruskerkrieg unter dem Consulat des Q. Fabius und P. Decius 295 in das Amtsjahr derselben Consuln 308 hinaufgerückt worden . . .« Paa denne Maade forsvinder i Følge Beloch Etruskernes og Umbrennes Deltagelse i Samniterkrigen fuldstændig, hvad der naturligvis maa staa for Belochs egen Regning.

Selv om nu Dr. Afzelius slutter sig til denne Belochs Opfattelse, saa maa Læseren dog forlange at blive oplyst om Kildernes virkelige Indhold og om Afzelius' Argumenter for at forlade Kilderne, eller om ikke det saa i hvert Fald en Henvisning til Belochs Paastande. Men herom er der saa lidt Tale, at Dr. Afzelius endog bygger et Ræsonnement op, der lyder saaledes (Side 159): »Ich glaube daher, dass Roms Sieg auf etwas ganz anderem beruhte: Die expansive Politik der Samniten hatte alle ihre Nachbarn zu natürlichen Bundesgenossen des Staates gemacht, der den entscheidenden Kampf aufnahm. Rom dagegen hat sich durch seine vorsichtige defensive Politik im N und O den Etruskern, Sabinern und Aequern gegenüber den Rücken im Krieg gesichert.« (Fremhævelsen foretaget af mig).

Dette bliver efter min Mening en Hypotese oven paa en Hypotese, og Læseren burde være underrettet om, at Kilderne tværtimod beretter om en Krig mod Etruskerne. Og denne Oplysning maa være saa meget vigtigere, eftersom den berører selve den Tese, Forfatteren vil bevise. Skemaet paa Side 166, der viser 560 000 Indbyggere paa Samniter-Siden mod 760 500 paa Romer-Siden, er jo ikke meget værd, hvis der til Samniterne pludselig kommer 359 000 Etrusker og en vis Del af de 133 000 Umbrer (jfr. Side 171) som Krigspotential for disse to Regioner.

Det kan overfor dette Eksempel maaske være af Interesse at se, hvordan ældre Historikere har udtalt sig om Samniterkrigens Problematik. Mommsen har i Röm. Gesch. her mest holdt sig til Referat, men Wilh. Ihne (Röm. Gesch. I (1868), 360) gaar ind paa Problemet: »Der Sieg ward den Römern zu Theil, nicht weil sie mehr Tapferkeit, mehr Ausdauer oder Kriegstüchtigkeit besaßen, sondern weil ihre Kriegsführung planvoller

war, weil sie den gewonnenen Boden durch ihre Festungsanlagen hartnäckiger festzuhalten verstanden, und durch ihre schlaue Politik sich der Freundschaft der Nachbarn der Samniter versicherten. Diese Überlegenheit hatte ihren letzten Grund in dem einheitlichen, festen Bau des römischen Staates, in der ruhigen Besonnenheit, mit welcher der römische Senat die äussere Politik leitete, und in der unerschütterlichen Entschlossenheit, mit der die Römer jetzt, wie immer, ein einmal gestecktes Ziel unverrückt im Auge behielten«.

Som man vil se, er der adskillige Vendinger heri, som næsten kunde være brugt af Dr. Afzelius selv (jfr. ovenfor »den sejge Energi« og den »politiske Forudseenhed«). Men er dette rent menneskelige Sprog ikke nok saa indtrængende og nok saa overbevisende som mange konstruerede Tabeller. Franskmanden Eugène Cavaignac (*Histoire de l'antiquité III* (1914), 65) udtrykker sig endnu kortere om den samme Problematik vedrørende Roms Sejr over Samniterne: »La force de son gouvernement lui avait donné la victoire.« Det var det samme Resultat, Polybios kom til vedrørende Verdenserobringen. Udtømmende er saadanne Forklaringer naturligvis heller ikke, men de rører ved noget væsentligt, selvom de hverken lader sig fremstille grafisk eller i Tabeller.

Hartvig Frisch.

**Carsten Høeg: Introduktion til Cicero (Kbh. 1942, 328 Sider).
— Hartvig Frisch: Ciceros Kamp for Republikken (Kbh. 1942, 327 Sider).**

I det 19. Aarh.s anden Halvdel var Ciceros Eftermæle ude for haard Medfart. Mommsens¹ skarpe og tilintetgørende Karakteristik og Drumanns² omhyggeligt gennemførte Anklageskrift, der Punkt for Punkt fremdrog Ciceros Svagheder, prægede i lang Tid Forskningen. Imod denne ensidige Fordømmelse havde allerede Boissier³ taget til Orde i 1886, og i vort Aarhundrede er der indtraadt en Reaktion mod Cicerofordømmelsens Overdrivelser⁴.

Denne mere forstaaende og sympatiske Opfattelse af Cicero

¹ Römische Geschichte III (1856).

² Geschichte Roms V—VI (1844. 2. Udgave ved Groebe 1919—29).

³ Cicéron et ses amis.

⁴ Til de af Hartvig Frisch S. 16 Anm. 12 anførte Værker er der maaske her Grund til at tilføje Tenney Franks lille Exposé »Cicero« (London 1932) og Matthias Gelzers Artikel Cicero als Politiker i Paulys Realencyclopädie (2. Udgave VII A, 827—1091).

præger ogsaa de to nye Monografier, som de to Professorer i klassisk Filologi ved Københavns Universitet, Carsten Høeg og Hartvig Frisch, har publiceret i 1942. Ogsaa herhjemme har Vurderingen af Cicero hidtil nærmest været præget af eensidig Fordømmelse. Ganske vist har ingen dansk Ciceronoklast værdiget den store Taler en Monografi, men Georg Brandes har i sin Bog om Caesar¹ behandlet Cicero ganske i Mommsens Aand, og Vilhelm Grønbech har i sin Bog om Hellenismen² givet et Portræt af Cicero, der trods Forfatterens Aandrigthed og Vid virker som en ren Karikatur. Det maa derfor hilses med Glæde, at en retfærdigere Vurdering af Cicero nu ogsaa har fundet Plads indenfor dansk Viden-skab.

Carsten Høegs *Introduktion til Cicero* med Undertitlen *Kunstneren — Statsmanden — Mennesket* har til Hensigt at afhjælpe et haardt følt Savn herhjemme, hvor vi alt for længe har maattet undvære en Vejledning til Ciceros Værker. Det er Forfatterens andet Arbejde i denne Genre. Han har tidligere publiceret en *Introduktion til Plautus*³, et særdeles instruktivt og smukt Arbejde, som dog paa Grund af den behandlede Forfatters Egenart har større Interesse for klassiske Filologer end for Historikere. Dette gælder ikke Forf.s nye Værk: Cicero har som Politiker, og hans Produktion har som historisk Kilde en saadan Betydning, at en Introduktion til Cicero maa have lige saa stor Interesse for Historikere som for Filologer, selv om ogsaa Forf. som Filolog anlægger en noget anden Disposition for, hvad han vil hæfte sig ved, og hvad han vil gaa lettere hen over, end en Historiker vilde gøre. Carsten Høegs Bog er et Arbejde af en klassisk Filolog, der aabent vedkender sig sin Gæld til Roms største Skribent, en Taknemmelighedsgæld for mange nydelsesrige Timer med Ciceros indtagende og dybt menneskelige Forfatterskab. Og han tilbagebetaler denne Gæld ved en Skildring, der virker med næsten ciceroniansk Charme og fuldt ud bør opfylde sin Hensigt: at skabe større Interesse for Cicero og hans Værker.

Carsten Høegs Bog er en Introduktion, ikke en Biografi. Det er ikke hans Hensigt »at give en ligelig Behandling af alle Momenter i Ciceros Liv og Forfatterskab«, og han afviser beskedent »at forsøge et virkeligt portrait littéraire« (S. 9). Alligevel er det lykkedes ham at give et udtryksfuldt Billede af Cicero, præget af varmeste Sympati. Forf. savner vel ikke Blik for Ciceros Svagheder, han vedkender sig Ciceros »pudsige Selvoptagethed og de

¹ Cæsar Julius Cæsar I—II (Kbh. 1918).

² Hellenismen II (Kbh. 1940), 158 ff.

³ Studier fra Sprog- og Oldtidsforskning nr. 160, (Kbh. 1931).

naragtige, undertiden frastødende Handlinger, den har forledt ham til« (S. 9), han er klar over, at Cicero er overfladisk, og at han mangler Beslutsomhed i afgørende Øjeblikke (S. 271 f.). Alligevel har han snarest tegnet et for gunstigt Billede af den store Taler, hvad der for en væsentlig Del hænger sammen med Bogens Disposition.

Sagen er, at fraset Ciceros Kamp med Antonius efter Caesars Død falder Ciceros Liv i to skarpt adskilte Hovedafsnit. Til og med Konsulatet Aar 63 er Ciceros Stjerne i rask Stigen, hans hele Karriere er noget ganske usædvanligt for en ny Mand, og alt, hvad han tager fat paa, synes at lykkes for ham. Derefter indtræder der en ret brat Tilbagegang i Indflydelse og Anseelse, der kulminerer med Landflygtigheden Aar 58, og ogsaa efter Hjemkomsten er Ciceros Liv lige til Caesars Død præget af Modgang. Vort Kendskab til Cicero bygger ogsaa paa væsentligt forskelligartede Kilder i de to Perioder. I første Periode stammer det meste af vor Viden fra Ciceros Taler; igennem dem ser vi det endelige Resultat af Ciceros Overvejelser, vi ser hans Handlinger, men vi ved intet om, hvilke pinefulde Overvejelser og hvor megen Vaklen og Raadvildhed, der er gaaet forud for de enkelte Handlinger. I anden Periode har vi ved Siden af Talerne hele Ciceros ofte alt for aabenhjertige Brevveksling med intime Venner. Ingen er Helt for sin Kammertjener, siger man: Cicero har ved sine Breve gjort hele Verden til sin Kammertjener. Følgen bliver en Forskel mellem de to Perioder, saa man knapt skulde tro, det drejede sig om samme Menneske. Ciceros Venner plejer at søge deres væsentligste Stof i første, hans Fjender i anden Periode. For at naa frem til en retfærdig Vurdering af Cicero er det imidlertid nødvendigt at behandle den første Periode med skarp Kritik, mens man i anden Periode maa søge at abstrahere noget fra Ciceros Sjæle kvaler i Brevene og rette Hovedopmærksomheden paa de Handlinger, der kom ud af Overvejelserne. Resultatet vil da utvivlsomt blive et mere retfærdigt og homogent Billede af Cicero med mere ligelig Fordeling af Lys og Skygge, og om Dommen over Cicero saa bliver fordømmende eller overbærende maa afhænge af Bedømmerens Temperament¹.

Ganske vist skriver Carsten Høeg ikke Ciceros Biografi, han forbeholder sig Ret til at brede sig, hvor han har noget paa Hjerte, og at være kortfattet paa andre Punkter (S. 9). Det har han i Praksis udført paa den Maade, at Ciceros Liv i Opgangsperioden er skildret i Kap. III—V paa 100 Sider, mens Nedgangsperioden

¹ Jfr. min Afhandling *Zwei Episoden aus dem Leben Ciceros* (Classica et Mediaevalia V (1943) 209 ff.).

behandles paa 18 Sider. Trods al god Vilje til at se Ciceros Fejl kan dette Forhold ikke undlade at indvirke paa Billedet af Cicero: Det er som sagt udtryksfuldt og levende, men noget skævt er der kommet over det. Man kan heller ikke frifinde Høeg helt for lejlighedsvis at optræde som Ciceros Advokat. Det er aabenbart, at han ikke helt har mestret den vanskelige Kunst at holde af et Menneske uden delvis at miste Blikket for dets Fejl.

Den kortfattede Fremstilling af Ciceros Nedgangsperiode medfører ogsaa den Ulempe, at mange af Ciceros vigtigste Taler — f. Eks. Talerne *de domo sua*, *pro Plancio* og *pro Milone* — ikke bliver behandlet, hvad der er dobbelt ærgerligt, naar man mindes Forf.s fortrinlige Redegørelser for Ciceros tidligere Taler. Det er naturligvis rigtigt, som Forf. skriver S. 10, at »Ciceros personlige Stilling ikke var i Forgrunden« i disse Aar; men dette Argument er dog ikke særligt kraftigt, da Fremstillingen jo gælder en Introduktion til Mennesket og Forfatteren Cicero og ikke en historisk Analyse af Politikeren. Det er heller ikke særligt overbevisende, naar Forf. henviser til de fyldige Kommentarer i min Oversættelse af Ciceros Breve¹, thi mit Udvalg af Brevene dækker kun en mindre Del af denne Periode (Aarene 62—57 samt 2½/2 Maaned af Aaret 49), og man kan næppe heller sige, at Forf. nogetsteds viser særlig Iver for at knæsette mine Synspunkter. Jeg kan derfor ikke tilbageholde en Formodning om, at det har været en vis Ulyst til at fordybe sig i Ciceros Nedgangsperiode, der har holdt Forf. tilbage fra en bredere Fremstilling af disse Aar.

Ogsaa Behandlingen af Ciceros filosofiske Skrifter er meget kortfattet (S. 301—06), naar lige bortses fra *de republica* og *de legibus*. Det er kun til en vis Grad rigtigt, at Tankerne i Ciceros filosofiske Bøger ikke er hans egne (S. 303). Tilegnelsen og Gengivelsen af den græske Filosofis Tanker er typiske for Cicero i godt og ondt. Har han ikke fattet den græske Tænkings Dybde, saa har han dog som begavet Amatør givet en levende og af hans egen Person præget Reproduktion af de store Grækernes Originaler. Denne lette og elegante om end overfladiske romerske hors d'oeuvre har for Eftertiden oftest betydet mere end den gedignere græske Hovedret, og for os er den ofte den eneste Vej til den græske Filosofi efter Aristoteles. Alene af den Grund burde netop en Introduktion til Cicero gaa nærmere ind paa de filosofiske Skrifter.

I et Værk, som bygger paa omfattende og forskelligartede

¹ Ciceros Breve i Udvalg, udg. af Selskabet til historiske Kildeskrifters Oversættelse (Kbh. 1933).

Kilder, vil der altid findes en vis Mængde Fejl og Unøjagtigheder. Jeg har ved Gennemlæsningen plukket nogle Misforstaaelser ud:

S. 19. Om Ciceros Moder Helvia siges der ikke, at hun tilhorte Nobiliteten, men blot at hun var af god Familie (Plut. Cic. 1,1 *γεγονέναι καλῶς*). S. 20. De radikale Reformforslag fra Ti. Gracchus, Fulvius Flaccus og C. Gracchus hører til Aarene 133, 125 og 123—22, ikke til 130, 126 og 120. S. 96 med Anm. 4: Vi kender flere end de seks af Høeg nævnte *contiones* af Cicero, f. Eks. *de lege agraria II og III, de liberis proscriptorum, pro Othone, cum provinciam in contione deposuit*, alle fra Aar 63. S. 99. Manilius Lovforslag drejede sig om Kommandoen i Krigen mod Mithradates og Tigranes, ikke om en Partherkrig.

S. 101: Senatorerne havde ikke Purpurbræmme paa Togaen men paa Tunicaen. Den purpurbræmmede Toga (*toga praetexta*) tilkom kun de højere Magistrater.

S. 103. Rutilius Rufus havde allerede været Konsul 105. Det var som Legat hos Prætoren Q. Mucius Scaevola, ikke som Kvæstor, at han kom Ridderstandens Interesser i Vejen.

S. 119. Cicero holdt fire, ikke tre Taler mod Rullus *rogatio agraria* (ad Att. II, 1,3). S. 120. Jeg ser ikke, at Cicero nogetsteds i *de lege agraria I* (Talen i Senatet) indrommer Onskeligheden af en Jordreform. S. 165 skriver Høeg: »Han (Pompeius) søgte ogsaa — og opnaaede — Forsoning med Crassus« (nl. snart efter Hjemkomsten fra Asien). Herom foreligger intet; tværtimod tyder baade ad Att. I, 14,3 og II, 3,3 paa, at Forsoningen først fandt Sted senere.

S. 179. Det var Pompeius Senat, ikke Caesars, der sendte Tubero til Afrika. Fortolkningen af pro Ligario 20 bliver derfor misvisende, og Stedet falder bort som Eksempel paa Ciceros frimodige Optræden overfor Caesar.

S. 201. Det er ikke rigtigt, at Ciceros Hær i Kilikien »næsten udelukkende var sammensat af Provisianere«; han havde to Legioner (ad Att. V, 15,1) af romerske Borgere, og dertil kom andre romerske Borgere som *evocati* (ad fam. XV, 4,3). Plutarch angiver Ciceros samlede Styrker til 12,000 Fodfolk og 1600 Ryttere (Cic. 36,1); deraf maa da ca. $\frac{2}{3}$ have været romerske Borgere.

S. 237. Aar 63 var der ikke over 30 Konsularer, men højst 27, sandsynligvis kun 24 (jfr. min Afhandling Die politische Bedeutung des jüngeren Cato (Classica et Mediaevalia IV (1941), 136 Anm.). Aar 43 var der mindst 18, ikke kun »en halv Snes«. De 18 Konsularer, som i hvert Fald var i Live i Beg. af Aar 43 var L. Caesar (64), M. Cicero og C. Antonius (63), L. Piso (58), L. Philippus (56), Cn. Domilius og M. Messala (53), Ser. Sulpicius (51), C. Marcellus og L. Aemilius Paullus (50), P. Servilius (48), Q. Fufius og P. Vatinius (47), M. Lepidus (46), C. Trebonius og C. Caninius Rebilus (45), M. Antonius og P. Dolabella (44).

S. 265. Dolabella kan ikke have været 10 Aar yngre end Tullia, naar hendes Fødsel sættes til ca. 76 (S. 264). I saa Fald vilde Dolabella være 15—16 Aar ved Ægteskabet med Tullia (hans andet Ægteskab!) og ved sin Anklage af Ap. Claudius. Appian skriver ganske vist, at Dolabella kun var 25 Aar, da han blev Konsul Aar 44 (App. b. c. II 129). Det er ikke meget sandsynligt, at Angivelsen er korrekt — Appian synes at have nærret en sand Lidenskab for urigtige Talangivelser — men selv i saa Fald var Dolabella dog kun 7 Aar yngre end Tullia, og i denne Sammenhæng spiller tre Aar dog en Rolle.

Foruden disse — ikke synderligt mange eller betydningsfulde — Fejl eller Unøjagtigheder, forfægter Forf. flere Gange Synspunkter, som jeg ikke kan dele. Hans Opfattelse, f. Eks. af den oprindelige Retsstilling for *cives sine suffragio* (S. 18), slutter sig nær til Sherwin-Whites iøvrigt værdifulde Undersøgelser¹, men paa dette Punkt er Sherwin-White dog ikke i Stand til at give nogen tilfredsstillende Begrundelse af sin Thesis. Efter Sherwin-Whites Opfattelse har *cives sine suffragio* en fordelagtigere Stilling end de egentlige *socii*, og det bliver da ganske uforklarligt, hvorfor denne Borgerret altid tildeles Forbundsfæller, der i en given Situation er faldet fra Rom, mens de trofaste Forbundsfæller forbliver i deres gamle Stilling. Ogsaa paa andre Punkter, særligt i Kap. V (Konsulatet) fremsætter Forf. Synspunkter og Vurderinger, som jeg ikke kan tiltræde. Paa nogle Punkter har jeg ved tidligere Lejligheder begrundet en anden Mening², paa andre agter jeg i Fremtiden at forfægte en anden Opfattelse. Jeg har derfor ment, at jeg ikke burde undlade at tage et saadant almindeligt Forbehold, men det ændrer ikke min gode Mening om Arbejdets Værdifuldhed. Min Uenighed med Forf. vedrører Detailler, og gennemgaende Detailler, hvor Forf. paa Grund af sit Arbejdes Art ikke har kunnet inklude sig paa en udførlig Begrundelse af sit Standpunkt. Det vilde derfor være urimeligt at inklude sig paa en vidtløftig Polemik mod saadanne Punkter.

Trods alle Indvendinger vil jeg ikke kunne nægte, at Læsningen af Høegs Bog har været mig til stor Glæde og Berigelse. At jeg stærkt har savnet en udførligere Behandling af Talerne efter Konsulatet og af de filosofiske Skrifter, kan kun opfattes som en Kompliment til Forf. Det er hans fine og tiltalende Redegørelse for Ciceros tidlige Taler og for Ciceros retoriske Skrifter, der faar Læseren til at savne noget tilsvarende for hans anden Produktion. Behandlingen af Ciceros Advokatkarriere med dens smukke Fremstilling af hele Retorikkens daværende Stilling og Betydning, Kapitlet om Konsulatet — trods min Uenighed i Enkeltheder — og Kapitlet om Ciceros Prokonsulat i Kilikien, Afsnittet om Ciceros Breve og den værdifulde Analyse af Ciceros *humanitas* er Eksempler paa Omraader, hvor Forf. præsterer et fint Stykke klassisk Filologi baade med Hensyn til Stil og Indhold. Hvad Stilen angaar, er der dog Grund til at bemærke, at man ikke behøver at være Sprogrenser for at tage Anstød af

¹ The Roman citizenship (Oxford 1939), 37 ff.

² Pompeius og hans Modstandere (Studier fra Sprog- og Oldtidsforskning nr. 156 (Kbh. 1930)); — Das Ackerverteilungsgesetz des P. Servilius Rullus (Classica et Mediaevalia III, 214 ff.).

Forf.s Forkærlighed for sjældnere Fremmedord: Ciceros Brevstof har en *unik* Karakter (S. 245), han skriver *currente calamo* og uden *recherche* (S. 249), Atticus skriver ikke paa en skødesløs Maade, men paa en *negligent Façon* (S. 250) etc.

Fremstillingen krydres af en Række Oversættelser af Partier fra Ciceros Skrifter, kulminerende med en fuldstændig Oversættelse af den første catilinariske Tale (S. 139 ff.). Som Oversætter hylder Forf. det Princip at tilstræbe en Gengivelse af Forlæggets Virkemidler i Stedet for at holde sig strengt til Bogstavet og saaledes svække Indtrykket af Tekstens kunstneriske Betydning. Resultatet er blevet en Række frie og elegante Oversættelser. Der er naturligvis ved denne Metode en Fare for, at Tekstens Mening kan forrykkes noget, og Forf. har ikke helt undgaet denne Fare. Et enkelt Eksempel:

S. 47 omtaler Høeg Ciceros Behandling af forloren Korthed i Talen (*imitatio brevitatis*). Cicero har i De inventione I, 28 givet flg. Eksempel herpaa: '*Accessi ad aedes. Puerum vocavit. Respondit. Quaesivi dominum. Domi negavit esse*', og han tilføjer, at det havde været fuldt tilstrækkeligt at sige: '*Domi negavit esse*'. Ved Eksemplet paa forloren Korthed anvendes altsaa fem korte Hovedsætninger, mens man kunde nøjes med den sidste »*Domi negavit esse*«. Høeg oversætter nu de to ens Sætninger forskelligt: I første Tilfælde, hvor det skal demonstreres, at den tilsyneladende Korthed i Virkeligheden er omstændelig, skriver han »Han sagde: Nej«; i andet Tilfælde, hvor Cicero vil vise, at man kunde nøjes med den sidste Sætning alene, skriver Høeg: »Jeg fik at vide, at han ikke var hjemme«, og anvender saaledes 12 Stavelser i Stedet for fire.

Uden at have kontrolleret Høegs Oversættelser i Detailler tør jeg dog udtrykke den Overbevisning, at Tekstens Mening kun i forsvindende faa Tilfælde har lidt Skade ved den fri Oversættelse. Og Fordelen ved Forf.s Oversættelsesprincip er saa iøjnefaldende, at man ikke betænker sig paa at karakterisere hans Oversættelser som forbilledlige. Det var derfor ønskeligt om Carsten Høeg, nu hvor han er naaet til Vejs Ende med Platonoversættelsen¹, vilde tage den Opgave op at skaffe os en fuldstændig Cicerooversættelse efter de af ham selv anvendte Principper. Man kan vel sige, at Læserne har et vist Krav paa ham i den Henseende: Naar han ved sin fængslende og varme Introduktion til Cicero har vakt vor Appetit, bør han ogsaa gøre det muligt for andre end Latinere at faa denne Appetit tilfredsstillet.

¹ Platons Skrifter i Oversættelse, udgivet ved Carsten Høeg og Hans Ræder I—X (Kbh. 1932—41).

Hartvig Frischs Bog Ciceros Kamp for Republikken har som Undertitel Den historiske Baggrund for Ciceros filippiske Taler. Ved at gøre de 14 »philippiske« Taler mod Antonius til Centrum for sin Fremstilling opnaar Forf., at han med Føje kan behandle hele det Stof, Talerne indeholder, ogsaa hvor Begivenhederne staar i løsere Forbindelse med Ciceros Indsats, ligesom han har en Motivering for at begrænse Fremstillingen af Tiden efter Philippica XIV til en relativ kort Afslutning. Samtidigt giver Hovedtitlen ham Ret til at fastholde Cicero som Bogens centrale Figur uden Hensyn til den ringe politiske Rolle, som Cicero faktisk spillede det meste af Tiden indtil 20. December 44. Forf. har altsaa stillet sig en dobbelt Opgave, en halvvejs filologisk: at skildre de philippiske Taler og deres Baggrund, og en overvejende historisk: at behandle Ciceros Indsats. Gennemførelsen af denne i sig selv farlige Kombination er lykkedes særdeles smukt.

Er det gaaet noget ud over en af Opgaverne, er det vist snarest den filologiske Side, der har lidt Skade. Meget af Talernes Indhold er foregrebet i den historiske Fremstilling, og Forf. har en vis Sky for Gentagelser. Følgen er imidlertid blevet, at Analysen af Talerne ofte faar noget brudstykkeagtigt over sig, saaledes at man ikke rigtigt faar gjort Rede for Talens Komposition. Det gælder navnlig den navnkundige Pamphlet mod Antonius, den anden philippiske Tale, hvis Indhold ifølge Sagens Natur i højere Grad end de andre Talers Indhold har været foregrebet i det foregaaende.

Frischs Bog er disponeret paa flg. Maade. Et kort Indledningskapitel behandler Ciceros Stilling i de sidste 100 Aars Forskning og giver den nødvendige Redegørelse for de særlige Former, hvorunder romersk Politik udfoldede sig. Dette Kapitel følges af et andet: Idus Martiae, som ogsaa maa betegnes som en Indledning; det behandler nemlig Forudsætningerne for Caesars Mord og dermed for den Splittelse indenfor Caesarianernes Lejr, som er Baggrunden for, at der overhovedet kunde være Tale om et optimatisk Fremstød for at forsøge at genoprette Republikken. Forf. behandler indgaaende Spørgsmaalet om Caesars eventuelle Planer om at tage Kongenavn, og drøfter de forskellige Forskeres Synspunkter med megen bon sens. Imidlertid maa Hovedproblemet ved Mordernes Indstilling til Caesar ikke saa meget være, om Caesar virkeligt arbejdede for en Kongekrone, men om Morderne var overbevist om, at han gjorde det. Og dette Problem kan vist lettere besvares positivt end Spørgsmaalet om Caesars inderste Planer.

Derefter følger i Kap. III—XIII den egentlige Undersøgelse: Storpolitikken mellem Caesars Mord 15. Marts 44 og Senatsmødet 26. April 43, da Efterretningen om det andet Slag ved Mutina var naaet til Rom. Filologisk er Perioden vel afgrænset. Det er Perioden for de philippiske Taler og deres Forudsætninger. Historisk betegner dette Tidsrum naturligvis kun en Del af Kampen om Caesars Arv, men ogsaa her drejer det sig dog om et logisk afgrænset Tidsrum: Tiden $^{15}/_3$ 44— $^{26}/_4$ 43 er Tiden for Antonius Forsøg paa at løfte Caesars Arv alene, et Forsøg, der mislykkedes paa Grund af Modstand fra den i sig selv unaturlige Koalition Cicero—Octavian. Derved bliver Perioden tillige Tiden for Ciceros sidste storpolitiske Indsats. Ogsaa i anden Henseende betegner just dette Tidsrum en Enhed, denne Gang en Enhed af praktisk Art. Denne Del af Kampen om Caesars Arv er nemlig takket være Ciceros Taler og Breve langt bedre belyst i Overleveringen end det følgende Tidsrum. Vi kan i denne korte Periode ofte følge Detaillerne i det storpolitiske Spil Dag for Dag, og just derfor betegner dette Tidsrum et i al ældre Historie enestaaende Studiefelt, som med Rette kan gøres til Genstand for en særlig Monografi.

Udredningen af Periodens storpolitiske Spil, Kampen mellem de forskellige Arvtagere til Diktaturet og Forsøget paa at benytte denne Kamp til at genoprette Senatsvældet, maa have været en Ønskeopgave for en Mand, der som Frisch paa een Gang er Videnskabsmand og Politiker. Dette maa være Forklaringen paa, at Forf. har kunnet præstere en saa omfattende og vel gennemarbejdet Bog paa saa kort Tid (jfr. S. 7). Fremstillingen af det udviklede politiske Spil er gennemført med overlegen Saglighed, og Forf. styrer sit Skib lige imellem det Scylla og Karybdis, hvorpaa mange Stuelærde strander, naar de skal behandle Politik: Nogle skildrer politiske Kampe som Sammenstød mellem rene og ufornelige Idealer, og har ikke mindste Forstaaelse af den Nødvendighed, der kan tvinge den praktiske Politiker til at afvige fra sit egentlige Formaal. Andre opfatter Politik som en kynisk Svigten af ethvert Ideal og ser Magtbegær og Rævestreger overalt. Det er velgørende at se, hvordan Frisch forstaaer at skelne mellem Politikernes Hovedformaal, hvorfra de vanskeligt kan vige, og de sekundære Formaal, hvor de lettere kan give Køb. Lige saa velgørende er det at se, at han er hævet over at bringe den storpolitiske Forfatningskamp ind under en saa let købt Formel som en Kamp mellem hvide Lam og sorte Faar.

Det vil naturligvis ikke sige, at Forf. ikke tager sit Parti. Der er ikke Tvivl om, at hans Sympati ligger hos Cicero. Men han

har ikke den ulyksalige Ide, at Sympati for Cicero medfører Pligt til at reducere hans Modstandere paa enhver Maade, han forstaar vel, at en uretfærdig Undervurdering af Antonius kun vil skade Indtrykket af Ciceros Kvalifikationer. Derfor anerkender Forf. ogsaa fuldt ud Antonius' Duelighed som Politiker og Feltherre. Han skildrer ham, som baade hans Tilhængere og Modstandere saa ham, og gør det forstaaeligt, at han har kunnet spille en politisk Hovedrolle, altsammen uden at skænke ham sin Sympati. Paa dette Punkt slutter Frisch sig nær til Værker af M. Attilio Levi¹ og Ronald Syme², uden dog som Syme at overvurdere Antonius's Rolle paa Bekostning af Cicero og Octavian.

Forf. mangler heller ikke Blik for de taktiske Fejl Cicero begaar i sin Politik. Særligt kommer det frem ved Behandlingen af Philippica XI, hvor han bl. a. skriver: »Det lykkedes Cicero med denne Tale fuldkommen at ødelægge Enigheden fra Dagen før« (S. 245). Men iøvrigt har han naturligvis en gunstig Vurdering af Cicero som Politiker, og med Rette tager Forf. Afstand fra en letkøbt Despekt for Ciceros Statsmandsevner, fordi han ikke, som vi kan det 2000 Aar senere, var i Stand til at se de store Udviklingslinier i sin Tid. »For Samtiden selv maatte naturligvis alle disse Etaper og Udsving tage sig ud som rent personlige Magt-konstellationer«, skriver Frisch (S. 6). Det er et Spørgsmaal om overhovedet nogen dalevende Romer, Caesar iberegnet, i Virkeligheden har forstaaet Kampens Omfang.

Ved Caesars Mord indledte de sammensvorne en Kamp for Republikkens Genoprettelse uden i fjerneste Maade at have erkendt, at Caesars Fjernelse i sig selv kun var et indledende Skridt. Forf. fremhæver (S. 50), at Cicero alene indenfor Optimaternes Kreds med det samme var klar over, at Aktionen maatte fortsættes, hvis der skulde være mindste Udsigt til et heldigt Resultat. Det er muligt, at Ciceros Forslag om at sammenkalde Senatet til Kapitol kun havde banket Caesarianerne sammen og saaledes fremskyndet Republikkens endelige Undergang, men naar de Sammensvorne afviste dette Forsøg, var det i Virkeligheden det samme som en Kapitulation. Det blev derfor ikke Optimaternes Politik, men Caesarianernes Splittelse der reddede de sammensvornes Liv i første Omgang og siden hen gav dem en Chance for endnu engang at tage Kampen for Republikken op.

Det var, som det fremgaar S. 54 ff., Antonius, der reddede de Sammensvornes Liv i første Omgang. Sagen var, at Caesarianerne ved Diktatorens Død ikke havde nogen anerkendt Fører. Caesars

¹ Ottaviano capoparte I (Firenze 1933).

² The Roman revolution (Oxford 1939).

Arving, den 18aarige Octavian, var i Grækenland og havde saa lidt som nogen anden endnu Anelse om Caesars Testamente. Caesars Militærmagt gik i første Omgang i Arv til de enkelte Kommandanter, i Rom til hans magister equitum Lepidus. Caesars dygtigste General og naturligste Efterfølger Antonius havde som fungerende Konsul den øverste Statsmyndighed ved Diktatorens Død, men han savnede Magtmidler og en testamentarisk Sanktion af sit Førerskab. Lepidus havde Magt til at hævne Caesars Død, men han var et politisk Nul og synes at have været en forfængelig Nar. Under disse Forhold sluttede Antonius et Forlig med Republikanerne, hvorved han indrømmede Morderne Amnesti. Det var alt, hvad Cicero og de andre Optimater kunde opnaa.

I det følgende (Kap. IV—V) paaviser Forf. hvordan Antonius i Ly af Samlingspolitikken efterhaanden tilrev sig Magten i Rom og Italien. Han fremhæver, at Antonius ogsaa fortsat havde Brug for Forliget, efter at hans øjeblikkelige Magtposition var sikret, først og fremmest imod Octavian. Derimod gør Forf. ikke meget ud af et Moment, der dog maa have spillet en Hovedrolle, nemlig den Omstændighed at Caesars andre Generaler, jævaldrende med eller ældre end Konsulen, aldeles ikke syntes tilbøjelige til at støtte Antonius' Bestræbelser for at løfte Arven efter Caesar. Mænd som Hirtius, Pansa, Lepidus, Asinius Pollio, Munatius Plancus, Servilius Isauricus etc. nærede vel Ængstelse for den rene Restauration, men ingen af dem synes at have haft Lyst eller Evner til selv at tragte efter Diktaturet, og de var blevet for gamle til at se med Sympati paa, at Magten tilfaldt en Kollega. Man kan vist betegne denne Gruppe som betingede Republikanere. Hvis de kunde faa Sikkerhed for at bevare deres Stilling som *principes civitatis*, var der fra deres Side intet i Vejen for en Restauration af Senatet. Men deres Stilling var paa den anden Side saa betrygget — enhver caesariansk Diktator maatte i størst mulige Udstrækning sikre sig Samarbejde med de flest mulige af Caesars Marskaller — at de ikke var tilbøjelige til at ofre ret meget paa Republikkens Genoprettelse. Disse Mænds Holdning var en af Betingelserne for, at det senere kunde lykkes Koalitionen Cicero-Octavian at vinde Senatets Sanktion til Kampen mod Antonius.

Men ligesaa lidt var dog Caesars Marskaller parat til at tjene den 18aarige Octavian. Det er Ronald Symes Fortjeneste at have paavist, hvordan Senatets Spidser endnu i adskillige Aar var ganske utilbøjelige til at underkaste sig Octavians Førerskab. Frisch kunde med Fordel have fremdraget dette Moment, og i det hele er hans Skildring af Baggrunden for Ciceros Koalition med Octavian ikke saa udførlig og dybtgaaende, ligesom Frisch

ogsaa tager Ciceros Førerskab for Optimaterne for mere givet, end hans Rolle i 50ernes Politik berettiger til.

For at forstaa hvordan det kunde gaa til, at Cicero Aar 43 fik den Førerplads, som de adelsstolte nobiles havde nægtet ham efter Konsulatet, maa man vende Opmærksomheden mod Ciceros Optræden under Caesars Diktatur. Det Odium for politisk Upaalidelighed, som havde klæbet ved Cicero i 50erne, blev sikkert stærkt svækket ved hans trofaste Fastholden ved det slagne Partis Minde under Caesar (jfr. især *Laus Catonis*). De døde var nu engang døde, og de slagne Pompeianere, der faldt til Føje, kunde dog højst bebrejde Cicero, at han havde bøjet sig først. Hans Forhold til Brutus etc. viser da ogsaa, at hans Prestige i pompeianske Kredse var blevet styrket under Diktaturet. Paa den anden Side har Caesars iøjnefaldende faible for Cicero styrket hans Anseelse i Caesarianernes Lejr, og Cicero havde mange nære Forbindelser med ledende Mænd fra Caesars Parti. Spørgsmaalet Nobilitet var traadt stærkt i Baggrunden under Revolutionsaarene, og desuden forlenede efterhaanden Ciceros hvide Haar ham med en Del af den Anseelse, som hans Fødsel i Arpinum tidligere havde nægtet ham. Af disse Grunde var en saa duelig Politiker som Cicero som skabt til at tage Ledelsen for en ny Senatsmajoritet bestaaende af Pompeianere og moderate Caesarianere, eller, om man vil, for et nyt Optimatparti, hvor Nobilitet ikke længere spillede saa stor en Rolle. Men der var dog ogsaa andre mulige Ledere af et saadant Senatsflertal, Mænd som Ser. Sulpicius og L. Piso f. Eks. Det der skulde samle et saadant nyt Optimatparti var fælles Modstand mod Diktaturet, hvad enten det truede fra Antonius eller fra Octavians Side.

Octavian havde i sin selvbestaltede og retsløse Magtstilling Behov for Senatets Sanktion. Derfor var det ham magtpaaliggende, at det nye Optimatparti, der var paa Trapperne, blev ensidigt rettet mod Antonius, saaledes at det var villigt til at søge Samarbejde med ham selv. Og det var særligt vigtigt for ham, at det blev Cicero, der fik Ledelsen af Senatsmajoriteten, da Cicero allerede havde brudt med Antonius og i sin personlige Aversion mod Antonius' Type næppe var tilbøjelig til Forlig. Dette er sikkert en af Grundene til, at Octavian sætter saa meget ind paa at faa just Cicero til at optræde.

Cicero paa sin Side kviede sig noget ved Alliancen med Octavian. Naar han alligevel gik med til den, maa Forklaringen dels søges i Ciceros faste Overbevisning om, at Antonius var den farligste Fjende for Republikkens Genoprettelse, dels i at han med Rette har kunnet anse Octavian for mindre farlig, saa længe saa

at sige alle Mænd af Betydning vægrede sig ved at anerkende hans Førerskab. At han ikke var blind for Octavians Hensigter, viser det af Frisch S. 155 citerede Brev til Atticus.

I Kap. VII—XIII giver Frisch en velskrevet og velovervejet Fremstilling af Ciceros Rolle som Leder af Kampen mod Antonius; fuld af fine Iagttagelser som f. Eks. Kompromiset i Senatet 4. Januar 43, hvorefter Ciceros Tilhængere gik med til at prøve Forhandlingens Vej med Antonius imod at faa lex Antonia agraria ophævet.

Derimod er Frisch som Følge af, at han ikke rigtigt har erkendt Eksistensen af, hvad jeg vil kalde »det nye Optimatparti«, noget tilbøjelig til at overvurdere Antonius Indflydelse i Senatet. Jeg er saaledes ikke overbevist om, at Antonius havde et virkeligt Parti, og navnlig ikke om, at han havde nogen virkelig Tilhænger blandt Konsularerne. Forholdet var snarere det, at Konsularerne ikke følte sig bundet af den Omstændighed, at Cicero ved sin anden Philippica havde brudt endeligt med Antonius, og heller ikke af hans Alliance med Octavian. For dem var det naturligt at forsøge at faa Antonius til at give efter ad Forhandlingens Vej, saa at man undgik at styrke det ene Diktatorenmne for at styrte det andet. Ronald Syme gaar saa vidt, at han mener, at hele Ciceros Alliance med Octavian var et Fejlgreb. Jeg kan ikke se, at Cicero havde nogen anden Udvej, og som omtalt, mener jeg, at Cicero havde Ret til ikke at frygte Octavian for stærkt efter en afgørende Sejr over Antonius.

Det fremgaar af Frischs Fremstilling, at Cicero saa rigtigt: Et Kompromis med Antonius var en Umulighed, fordi Antonius var kommet i en saadan Stilling, at han maatte forlange Garantier, der var uforenelige med Republikkens Genoprettelse. Men dette, at Cicero havde Ret i Kampens Uundgaaelighed, berettiger ikke til at anse hans Modstandere for Antonianere. Sagen var, at Cicero ved sit personlige Brud med Antonius havde sat noget af sin Autoritet over Styr, og hans Alliance med Octavian var ham en Klods om Benet i hans Kamp for at genvinde den. Derfor tog det Tid for Cicero at overbevise Senatet om Uundgaaeligheden i et Brud med Antonius. Og da han endelig var naaet saa vidt, var han nær ved at sprænge det nye Optimatparti ved sin XI. Philippica (Frisch S. 245 ff.). Det maatte være en Forudsætning for de moderate Caesarianeres Tilslutning til det nye Optimatparti, at de i hvert Fald skulde deltage i Regeringen paa lige Fod med Pompeianerne. Og at Cicero foreslog at give Kommandoen i Østen til den pompeianske Praetorius Cassius i Stedet for den caesarianske Konsul Pansa eller Konsularen Ser-

vilius Isauricus, maatte fylde de gamle Caesarianere med berettiget Mistillid til Pompeianernes Oprigtighed ved Alliancen.

Frischs Afslutningskapitel er ikke en Konklusion, men en kort Epilog, der fører Begivenhederne videre fra Slagene ved Mutina til Ciceros Død. Slagene ved Mutina var en Sejr for Octavian: Nu var han den toneangivende Magtfaktor mellem Antonius paa den ene Side og det nye Optimatparti paa den anden. For Senatet var Sejren kun en Optakt, en Mulighed for at genvinde Herredømmet, hvis det kunde slaa Antonius helt ud, faa Provinsholderne til at anerkende Senatets Autoritet og tvinge Octavian til at holde sig indenfor Forfatningens Rammer. For at opnaa det var et fortsat Samarbejde med Octavian foreløbigt nødvendigt, og Frisch har Ret i at paapege, at Cicero selv var klar over dette (S. 306). Derimod vurderede Optimaterne som Helhed Situationen ganske fejlagtigt og troede, at Sejren var vundet. I Sejrsrusen tog Pompeianerne Magten i Senatet den 26. April (S. 307) og sprængte derved det nye Optimatparti. Caesarianerne fik travlt med at finde sammen igen, og hele den vestlige Rigshalvdel faldt snart uden Sværds slag i deres Hænder. Senatsmødet den 26. April ødelagde paa een Dag hele Ciceros Arbejde, Pompeianernes ubeherskede Sejrsrus just som Takt og Diplomati var fornødent for at naa det sidste og vanskeligste Stykke Vej imod Senatsvældets Genoprettelse, kostede Republikken Livet.

Det er ikke muligt at sammenligne Høegs og Frischs Arbejder over Cicero, hvis eneste Lighedspunkter er deres Kvalitet og deres Sympati for den store Arpinat. Hver især er de udmærkede Arbejder, og de supplerer paa glimrende Maade hinanden. Skønt Høegs Introduktion først og sidst er beregnet for en dansk (eller nordisk) Læsekreds, er der dog meget deri, der kunde fortjene at blive nærmere udformet paa et Verdenssprog, og om Frischs Arbejde gælder det, at Værket i sin Helhed burde gøres tilgængeligt for den internationale Forskning. *Adam A/zelius.*

Nyt fra historisk Videnskab.

Et virksomt Liv afsluttedes, da Kaptajn Knud Christian Rockstrøh den 1. Oktober 1942 segnede død om under sit Arbejde i Rigsarkivet. Til sit sidste Aandedræt blev det forundt den da omtrent 82 Aar gamle Officer at virke i Dansk Militærhistories Tjeneste.

R., der var Søn af en indvandret tysk Haandværker, som havde giftet sig her i Landet, var Boghandlermedhjælper, da han i 1880 blev indkaldt som Rekrut til Regimentet i Viborg. Efter at være bleven udtaget til Befalingsmandselev og i 1882 udnævnt til Sekondløjtnant, tilegnede den jernflittige og velbegavede unge Mand sig saadanne Kundskaber, at han kunde optages i Officersskolen. I 1887 udnævntes han til Premierløjtnant, 1907 til Kaptajn, faldt for Aldersgrænsen 1912 og blev derefter 1913 ansat i Hærens Arkiv, hvis Chef han var 1921—30.

R. fik, vistnok paavirket af C. Th. Sørensen, tidligt Interesse for dansk, militær Historie, og som den særdeles dygtige Officer han var, erhvervede han sig saavel gennem sin Tjeneste som ved at gennemgaa Officersskolens Generalstabskursus den fyldige, faglige Uddannelse, som ogsaa paa det krigs- og hærhistoriske Felt er en nødvendig Forudsætning for den rette Vurdering af militære Forhold. Særligt concentrerede han sine Studier om Hæren i det 17. og 18. Aarhundrede og fik ved den Energi, hvormed han gennemrawlede Arkiverne, et enestaaende grundigt Kendskab til sit Emne. I »Udviklingen af den nationale Hær i Danmark i Tiden 1614—1808« — tre Bind, der udkom 1909—26 — har R. skabt et fremragende Værk, der som Kildeskrift vil have blivende Værdi baade for Kendskabet til Hærens og den danske Bondestands Historie. Det af Generalstaben udgivne Værk: »Bidrag til den Store nordiske Krigs Historie«, hvis Udgivelse havde strakt sig lige fra 1899, afsluttede R., efter Generalløjtnant Tuxen's Død, med 9. og 10. Bind i 1932—34. Gennem sit Arbejde i Hærens Arkiv kom han i særlig Grad ind paa den militære Personal-

historie. 1928 udgav han »General de Mezas Krigsdagbøger for Aarene 1849—51« og 1930 »General de Meza og Dannevirkes Røming«, Bøger, der ligesom R.s andre er skrevet i et flydende og tiltalende Sprog og viser ham som en mild Dommer. I sine senere Aar var han en flittig Bidragyder til »Dansk biografisk Leksikon«. Iøvrigt har R. med rund Haand strøet Resultaterne af sine Studier ud i Afhandlinger i »Historisk Tidsskrift«, »Personalthistorisk Tidsskrift«, »Militært Tidsskrift«, Amtsaarbøger o. s. v. eller som Afdelingshistorier.

Overalt i sin Historieskrivning viste R. stor Selvstændighed saavel i Stoffets Behandling som i sin Kritik. Medens hans Bedømmelser af Personer og Begivenheder i det hele er strengt sagligt underbygget med fast Villie til at finde Sandheden, kunde imidlertid — i Forbindelse med en vis Oppositionslyst — hans nøgterne Natur og Lede ved alt, hvad der efter hans Opfattelse var hult og uærligt, ved enkelte Lejligheder føre ham ind paa overdrevne og barokke Domme. Dette uanset staa imidlertid R. ubetinget som en af de betydeligste blandt vore militære Historikere.

Jens Johansen.

Efter tilsyneladende at have overvundet en langvarig Sygdom døde Jørgen Olrik pludselig d. 4. Maj 1941. Født 1875, tog han 1898 Skoleembedseksamen med Historie som Hovedfag, men allerede som purung Student var han 1894 blevet ansat ved »Dansk Folkemuseum«, til hvilket han gennem hele sit Liv var knyttet, samtidig med at han en Snes Aar igennem arbejdede ved Nationalmuseets 2. Afd. I 1910 blev han Inspektør, og efter at Folkemuseet var bleven forenet med Nationalmuseet ved dettes Nyorganisation 1922 administrerende Inspektør for sit gamle Museum. Hans litterære Arbejder som Museumsmand samler sig væsentlig om Sølvets Historie. Her kan foruden hans meget forøgede Nyudgave af hans gamle Chef Bernhard Olsens Katalog over Guldsmedemærker nævnes hans smukke Bog om Nationalmuseets Samlinger af »Drikkehorn og Sølvtoj fra Middelalder og Renaissance« (1907) og dens Fortsættelse »Danske Sølvarbejder fra Renaissance til vore Dage« (1915). Men jævnsides hermed havde han en levende Interesse for ældre dansk Bondekultur, den materielle saavel som den aandelige. Et Udslag heraf var hans Udgave af »Livet i Klokkergaarden«, en Skildring af gammelt falstersk Bondeliv, og hans Virksomhed i »Foreningen Danmarks Folke minder«, hvis Formand han blev 1933. Paa samme Linje ligger hans for Sprog- og Litteraturselskabet besørgede Udgaver af

gamle danske Folkebøger (1919 ff.). Det vil dog være urigtigt at opfatte Museumsmanden O. som Specialist. Tværtimod sad han inde med en stor og omfattende Viden og var god at spørge til Raads, hjælpsom og redebøn som han altid var.

Sikkert under Paavirkning af Brødrene Hans og navnlig Axel Olrik, som han stod meget nær, samlede hans historiske Studier sig om vor ældre Middelalder og først og fremmest om Saxo. Her i Tidsskriftet har han bl. a. gjort Rede for sit Syn paa »Tilblivelsen af Saksens Værk« (8. R. II), for »Forholdet mellem Sakse og Knyttlinga Saga« (10. R. I) samt offentliggjort de store og indgaaende »Studier over Saksens historiske Kilder« (10. R. II). Stiv Latiner, som han var, besøgede han 1931 f. sammen med Ræder en kritisk Nyudgave af Saxo med Benyttelse af det af C. Knabe udarbejdede Manuskript og gjorde nærmere Rede for Tekstens filologiske Behandling i en større Afhandling »Tekstkritiske Bemærkninger til Sakse« i »Aarbøger f. nordisk Oldkyndighed« 1930, ligesom han med Næb og Kløer tog til Genmæle mod den Kritik, der fra Lauritz Weibulls Side blev rettet mod Udgaven. I Forbindelse hermed maa nævnes, at han for »Selskabet til Folkeoplysningens Fremme« gav en god Fordanskning af »Saksens Danesaga« (1908—12), ligesom han har oversat »Øm Klosters Krønike«, og i »Valdemar Sejrs Sønner og den store Ærkebispestrid« fordansket et stort Udvalg af Tidens Kilder samt for Sprog og Litteraturselskabet oversat Chr. Falsters »Amoenitates« (Lærdoms Lystgaard I—III 1919—20).

Sluttelig skal nævnes, at han i »Det danske Folks Historie« og »Schultz Danmarks Historie« har givet en populær Skildring af Tiden 1241—1439, hvorimod hans Fremstilling af den samme Periode i den store »Sønderjyllands Historie« i nogen Grad hviler paa selvstændige Studier.

M. Mackeprang.

Der er en tilbøjelighed hos moderne psykiatere til at tage berømte afdøde personer op til diagnosticering. Her hjemme er det dog hidtil mest aandslivets store, som har været genstand for studier af denne art. En undtagelse er Viggo Christiansens bog om Christian VII.s sindssygdom, hvortil maaske bør føjes J. Helwegs opsats om Corfitz Ulfeldts sygdom. Med sit arbejde »*Christiern 2. Personlighed, Sjæleliv og Livsdrama*« (Kbh. 1942, 260 Sider) føjer imidlertid nu overlæge, dr. med. Paul J. Reiter — kendt bl. a. fra sit omfattende værk om Luthers sjæleliv og dets forudsætninger — en ny skikkelse fra Danmarks politiske historie ind i rækken af de til observation indlagte.

Dr. Reiters bog er prisbelønnet af Dansk medicinsk historisk

Selskab, der som prisopgave havde stillet en »psykografi« over Christiern II. Og det kan ikke undre, at baade det lærde medicinerselskab og forfatteren har følt sig lokket af denne opgave. Den sidste har ret, naar han skriver: »Netop i psykologisk Henseende synes Christiern 2. at frembyde en lang Række uløste Problemer; og kunde der kastes Lys over disse, kunde det maaske i nogen Grad bidrage til at udligne de Modsætninger, der præger Historikernes Dom over ham«. Det er jo nemlig for det første givet, at historikerne ikke kan komme uden om Christiern II.s psyke, der i saa mange henseender staar som en hovedforudsætning for betydningsfulde begivenheder i nordisk historie. Og det er jo ogsaa en kendsgerning, at de i deres forsøg paa at belyse og forklare denne psyke og dens udslag afviger stærkt fra hinanden. De danske historikere, som senest — efter Erslevs og Lauritz Weibulls kritiske undersøgelser over det stockholmske blodbad — har givet en mere udførlig fremstilling af Christiern II.s historie, Erik Arup og C. P. O. Christiansen, er enige om, at denne konges forsøg paa at skabe en stærk dansk arvelig kongemagt, støttet paa borger- og bondestand og med fremme af baade kongemagtens og disse stænders interesser over for herrestænder og hansevælde, tegner sig som en tydelig fortsættelse af bedstefaderens, Christiern I.s, og især faderens, Hans' stræben. De fremhæver ogsaa begge den rolle, som Machiavellis ideer om fyrstens ret til i kampen for sine maal at sætte sig ud over de kristne moralbud har spillet for Christiern II. Men saa skilles deres veje. For Arup er der intet særligt svært forklarligt ved kongens sjæleliv. Maalene stod fast for ham, men karakterfastheden svigtede, præget som han var af »dyb følelsesfuldhed og svag ubeslutsomhed«. Han søgte imidlertid »efter bedste evne at hjælpe paa disse karaktersvagheder ved at knytte til sig og lade sig raade af personligheder, der var stærkere end han selv, uanset af hvad stilling eller stand de var, naar de blot vilde hjælpe ham til at gennemføre de store maal, han havde taget i arv fra sine fædre. Han skulde i det afgørende øjeblik ikke vige tilbage fra de hensynsløsheder, de vilde foreslaa ham, blot de tjente formaalet«¹.

Adskilligt vanskeligere er det aabenbart for Christiansen at forstaa, hvorledes Christiern II.s »grænseløse Maalbevidsthed« kunde forenes med en ofte »uhjælpelig Afhængighed af Mænd eller Kvinder — ikke mindst Udlændinge — der i den indre Kreds har faaet Magten over ham«. Han finder tillige hos ham »en ubændig Trang til at leve sit eget Liv saa stærkt og ubetinget, at han derved Gang paa Gang har skadet sin egen politiske eller

¹ Danmarks Historie II (1932), 323.

dynastiske Sag«. Han finder ofte hans handlinger svært forklarlige og aner i hans sjæl »Dybdere eller Mørkerum, som næppe nogen har kendt; der var Understrømme, der til Tider gjorde ham fremmed for sig selv og for andre«¹. Altsaa en langt mere »dæmonisk« natur — en »uomo terribile«, som Aleander sagde om Christiern II. — end den af Arup tegnede kongeskikkelse, som i al sin ubehjælp-somhed egentlig gaar udpræget rationelt til værks. Christiansens opfattelse bærer mærker af ældre forskeres syn paa den omstridte konge: Allens, Paludan-Müllers, A. D. Jørgensens, Erslevs og Heises.

Hvad er nu psykiaterens mening? Før der redegøres for denne, bør det fremhæves, at det grundlag, hvorpaa den bygges, er ret spinkelt. Dr. Reiter har øjensynligt sat sig ind i det meste af det trykte materiale til Christiern II.s historie og de vigtigste fremstillinger af denne (Litteraturfortegnelsen mangler dog bl. a. Heises fremstilling i Danmarks Riges Historie, C. P. O. Christiansens ovennævnte skildring og Povl Bagges og Stig Juuls afhandling om Torben Oxesagen), men, medens der medtages en række enkeltheder i hans bog, hvis betydning for studiet af Christiern II.s personlighed det er svært at faa øje paa, savnes der en virkelig indtrængende undersøgelse af kongens andel i de begivenheder og den politik, som præger hans regering. Selv om forf. har ret i sin klage over, at der ikke findes mange »egentlige første Haands Kilder« til belysning heraf, maa det dog for den forsker, som vil diagnosticere Christiern II., staa som en uafviselig pligt at foretage en omhyggelig kritisk vurdering af hvert enkelt vidnesbyrd, som kan give os nogen viden om ham. De knapt to hundrede sider, paa hvilke dr. Reiter — efter et indledende kapitel om »Arv, Milieu og Helbred«, hvor der bl. a. bygges alt for meget paa tvivlsomme portrætter — skildrer Christiern II.s livshistorie, maa karakteriseres som et lidet selvstændigt arbejde uden videnskabeligt underbygget standpunkttagen til problemerne. Til eksempel kan anføres, at han ved skildringen af det stockholmske blodbad slutter sig til Lauritz Weibulls opfattelse, hvorefter blodbadet var slutkatastrofen i den indre svenske partikamp, Gustav Trolle den drivende kraft, medens det for Christiern II.s vedkommende drejer sig om »en Svaghedshandling fra en splittet, tvivl-raadig og ubeslutsom Personlighed« (S. 110 f.), men i slutkapitlet om »Christiern 2's sjælelige Konstitution« skildrer kongen som den køligt beregnende og dobbeltbundede personlighed, der »huld-saligt gav sig hen i Festrusen, samtidig med at han rugede over

¹ Schultz Danmarkshistorie II (1941), 462—66, jvf 287 f.

uhyggelige Hævnplaner«, og udtaler: »Han har ikke blot været et blindt Redskab for Gustav Trolles stærke Personlighed, og Weibull gaar sikkert for langt, naar han karakteriserer ham som en blot svag Mand. Han er snarere ved sin uberegnelige Voldsomhed en farlig Mand« (S. 224—25). Han nærmer sig her Christiansens opfattelse, men uden at fremføre hverken dennes eller andre argumenter for sit fra Weibulls afvigende syn. Paa den af Christiansen fremhævede overensstemmelse mellem kongens handlemaade og Macchiavellis fyrsteschildring kommer han ikke ind; han nævner overhovedet ikke Macchiavelli i sin bog. En tilsvarende mangel paa virkelig begrundelse præger skildringen af kongens holdning i Torben Oxeffæren, af hans forhold til det religiøse, af hans politiske og sociale indstilling og meget andet.

Trods disse fra en historikers synspunkt afgørende mangler ved bogen er det dog naturligvis ikke udelukket, at den erfarne sjælelæge alligevel mere eller mindre intuitivt i slutkapitlet har stillet den rigtige diagnose. Den gaar, i største korthed udtrykt, ud paa, at Christiern II. tilhørte den »schizoide« type, præget af voldsomme indre spændinger og modsætninger, især modsætningen mellem en meget stærk følsomhed og en ærgerrig trang til selvhævdelse. Hertil skal svare hans »astheniske« eller »leptosome« legemstype med lange lemmer og disharmonisk ansigt (smalt, svagt underansigt, brede kindben, lang næse, maaske »vinkelprofil«). Vidnesbyrdene om kongens schizoide anlæg finder Reiter i den samtidige tilstedeværelse i hans sind af »en fremtrædende Overfølsomhed og Følelseskulde«, hans evne til at vise ro og kulde under stærke vredesaffekter, »eksplosionsagtig Voldsomhed« i vredens udløsning, hans svigtende realitetsorientering og de udtalte psykogene depressionstilstande, hvormed han ved flere lejligheder reagerede mod skæbnens tilskikkelser. Reiter forudsætter en saadan depressionstilstand efter Dyvekes død 1517, men uden at angive kildegrundlaget for sin paastand. En historiker nødes derimod til at give ham ret i, at Christiern II.s holdning i foråret 1523, efter den mislykkede hærsamling 1524 og under toget til Norge 1531—32 synes at vidne om, at »hele hans Handlekraft paa en besynderlig og iøjnefaldende Maade er lammet«. Paafaldende og liggende uden for det normale sjæleliv forekommer ogsaa, som allerede berørt, den mangel paa indre harmoni, som »giver hans Skikkelse et uberegneligt Præg, til Tider af noget frygtindgydende dæmonisk, til andre Tider af en alt andet end dæmonisk, næsten ynkværdig Svaghed«, og den skærende modsætning mellem den sejge og stædige maalbevidsthed og hovedløsheden og svagheden i afgørende øjeblikke og mellem den vidt-

drevne mistænksomhed paa den ene, den stærke afhængighed af bestemte personer paa den anden side.

Den tanke, at Christiern II.s depressionsanfald skulde skyldes arv fra faderen, tager Reiter afstand fra. De arvebestemte (endogene) anlæg til stemningssindssygdom finder udtryk i anfald, som ikke har nogen kendelig ydre motivering, medens Christiern II.s depressioner altid synes tydeligt fremkaldte af ydre modgang, d. v. s. er psykogene. Reiter viger ogsaa tilbage fra at karakterisere sin patient som psykopat. Det schizoide fremtoningspræg hos Christiern II. synes i nogen grad afbalanceret ved »syntone« træk; »ellers havde det næppe været muligt for ham i saa høj en grad at knytte Mennesker til sig, som det var Tilfældet«. Meget tyder ogsaa paa, at han under gunstigere omstændigheder kunde have udviklet sig til en helstøbt og stærk personlighed. Naar dette ikke skete, vil Reiter søge den afgørende aarsag i Dyvekes tragiske død. Denne var »hans Livs sværeste psykiske Traume«, saa meget mere lammende, som han var fuldt og fast overbevist om, at den unge kvinde, som havde været alt for ham, og i den selvudslettende hengivelse til hvem hans bedste egenskaber var kommet til udfoldelse, var blevet myrdet. Den rystede hans personlighed til grunden, saa at han aldrig senere genvandt sin ligevægt. Nu brød han afgørende med rigsraad og adel ved Torben Oxes dom og henrettelse. Nu gav han sig helt Sigbrits indflydelse i vold, idet han til hende »sikkert har overført, hvad der var muligt, af sin hjemløse Følelse for hendes døde Datter; og ud fra dette Ledemotiv bestemmes ogsaa hans Sym- og Antipatier over for andre Personer, alt efter som de stod til Moder Sigbrit. Herved belyses noget af det lunefulde og uberegnelige i Kongens Person: Trods hans gode Begavelse og intuitive Klarsyn og trods hans Maalbevidsthed var væsentlige Drivfjedre i hans Karakter bestemt af katathyme (følelsesbestemte) Mekanismer gennem en dominerende og disharmonisk Driftskomponent; og dette gjorde ham elektivt tilgængelig for Paavirkning af stærkere, paa sin vis mere helstøbte Personligheder«. Og da han sluttelig i Norge 1531—32 gensaa de steder, hvor han en gang med Dyveke havde gennemlevet sit livs lykkeligste tid, var det mindet herom, som fremkaldte hans paa anden maade uforklarlige indre sammenbrud.

For en historiker, som ikke besidder psykiaterens fagkendskab til sygelige sjælstilstande, er det faktisk umuligt at tage definitivt stilling til dr. Reiters syn paa Christiern II.s sjæleliv og dets udvikling. Vanskeligheden bliver ikke mindre derved, at vi har saa faa direkte vidnesbyrd om, hvad der foregik i kongens

sind. Det er jo uhyre sparsomt, hvad der er overleveret fra hans haand, især fra hans ungdom og regeringstid. Vi kan bl. a. af denne grund ikke med sikkerhed bestemme, hvor stærk en ændring i hans psykiske tilstand Dyvekekatastrofen har medført, hvor afgørende forskellig i livsholdning og indstilling han var før og efter 1517. I hvor høj grad skyldes f. ex. hans kraftige og kloge norske statholdervirksomhed 1506—13 indflydelse fra Erik Walkendorf og andre raadgivere? Reiter overser ogsaa de linier, som forbinder Christiern II.s politik med hans faders, og den kendsgerning, at der i kongens regeringshandling før 1517, bl. a. i handelsforordningerne 1515—16, er træk, som peger frem mod de senere mere revolutionerende reformer. Nævnes kan i denne forbindelse ogsaa, at han ikke afviser den mulighed, at kongens barndomsophold i det københavnske borgerhjem baade kan have været med til at bestemme hans social-politiske indstilling og have bibragt ham visse »infantile komplekser«. Da Reiter indtager de bevarede portrætter af Christiern II. i sin undersøgelse, maa det vel ogsaa være tilladt at pege paa, at han karakteriserer udtrykket paa Michiel Zittos' billede fra 1515 som mere »melankolsk« end udtrykket paa senere billeder. Det er uden tvivl det af portrætterne af kongen, som stemmer bedst med Aleanders udtryk »uomo terribile« og med kardinal Wolseys udtalelse: »efter det ydre at dømme skulde man tro, at kongen var noget hastig og hensynsløs«.

Det er dog samtidig en kendsgerning, at Dyveke—Torben Oxe-affæren markerer et systemskifte i demokratisk-revolutionær retning, og at Sigbrits alt overskyggende indflydelse paa kongen først lader sig paavise efter datterens død. Det er heller ikke til at komme bort fra — selv om man tager nederländerindens fremragende begavelse og kundskaber i betragtning — at styrken af denne indflydelse er psykologisk meget svært forklarlig. Samtiden kunde kun forklare den ved at antage overnaturlige evner hos hende. Og hun selv har maaske ment noget lignende; hun skal jo efter et troværdigt vidnesbyrd (Erik Walkendorf 1522) have udtalt, at hun kunde faa kongen til hvad hun vilde, naar hun blot havde ham inden for 10 miles afstand. Naar Arup siger, at »Sigbrits skikkelse er enestaaende i al historie«, saa er det enestaaende jo ikke den aldrende hollænderenkes personlighed i og for sig, men det omfang, hvori den bjergtog indehaveren af den nordiske kongemagt. Kan vi her undvære en psykiatrisk forklaring?

Trods det meget, som af en historiker kan indvendes mod dr. Reiters bog, er det ikke til at nægte, at den rejser problemer,

som historieforskningen vanskeligt kan komme uden om. Det maa blive en opgave for fremtidige Christiern II.-forskere at prøve hans diagnose i enkeltheder, helst i samraad med kyndige psykiatere.

C. O. Bøggild-Andersen.

Man har hidtil manglet en monografisk behandling af Karl V.s forhold til de nordiske riger. Den af magister Paul-Erik Hansen udsendte bog *Kejser Karl V og det skandinaviske Norden 1523—44* (Kbh. 1943, 247 Sider) afhjælper ikke dette savn. Den fordel, det skulde være at faa stoffet behandlet i sammenhæng, ophæves ganske af forfatterens alt for ihærdige bestræbelser for at give den europæiske baggrund. I det uendelige brydes fremstillingen af en ganske diletantisk og helt annalistisk opremsning af datoer for begivenheder paa det europæiske krigsteater etc., der staar i skærende kontrast til Karl Brandis, nyligt publicerede bog om Karl V (anm. af prof. Fabricius 10 R. VI, 345—51). Brandis værk figurerer ganske vist i litteraturfortegnelsen, men har ikke sat sig synlige spor i fremstillingen. Magister Paul-Erik Hansen kunde ellers af denne fremragende historiker have lært, hvorledes man former en fremstilling plastisk, saaledes at det for æmnet væsentlige træder frem uden at tynges af ligegyldige detaljer. Han kunde ogsaa af Brandis have lært, at Karl V ikke saa meget var Tysker som europæisk kosmopolit, født og opdraget i Nederlandene og af vilje og nødvendighed Spanier. Man kan hos magister Paul-Erik Hansen finde en saadan misvisende vending, at Karl V efter freden i Cambray 1529 og den paafølgende kejserkroning i Bologna i foråret 1530 *vendte hjem* til Tyskland (S. 103). Karl V.s imperialisme var, saaledes som det saa stærkt er understreget af Brandis, universel ikke tysk.

I en dynastisk politik fandt kejseren et af hovedmidlerne til at fremme sin universelle imperialisme, og i hans nære slægtskab med det fordrevne kongehus maa derfor den ganske reale baggrund for Frederik I.s og de danske og holstenske raaders frygt for kejserens reaktion overfor kongeskiftet søges. Deres bestræbelser for at vinde officiel anerkendelse for det nye kongehus skyldtes ikke, som magister Paul-Erik Hansen mener, en mystisk frygt for kejseren (S. 114), og det er fantasterier, der intet har med den historiske virkelighed at gøre, naar han i forbindelse med en omtale af stridsskrifterne mod Christian II skriver: »Man var i Danmark endnu ikke vokset fra at søge bekræftelse paa visse livsvigtige handlinger i dansk politisk liv, og den middelalderlige forestilling om den kejserlige almagt frembragte denne appel til

kejseren« (S. 60). Stridsskrifterne var ikke blot beregnede for »*een eneste mand* — kejser Karl V«¹. De var i lige saa høj grad bestemte for de tyske territoriale fyrster, som et led i bestræbelserne for at skaffe det ny kongehus officiel anerkendelse i hvert fald hos disse.

Trods indflettede citater fra Lanz' gamle publikationer og Häpkes Niederländische Akten und Urkunden bygger fremstillingen dog i overvejende grad paa de tidligere behandlinger af spørgsmaalet hos Allen, Paludan-Müller, Heise og Häpke. Disses arbejder citeres ganske vist — modsat aktstykkksamlingerne — intetsteds. I stedet for de udførlige referater af Johan Vezes vidtløftige projekter til fordel for Christian II og hans slægt efter Frederik I.s død, havde det været ulige vigtigere at faa besked om, hvorledes man i erhvervskrise i Nederlandene saa paa det nordiske spørgsmaal. Den mulighed, stoffet byder for at bygge fremstillingen op over spændingen mellem kejserens dynastiske politik og hensynet til de nederlandske erhvervs interesser, er i øvrigt ved bogens hele anlæg ganske forspildt.

De enkelte tilløb, der er til selvstændige undersøgelser, præges af forfatterens hang til at konstruere ud over, hvad kilderne kan bære. For eksempel konstruerer han i sin omtale af forhandlingerne mellem Holsten og Nederlandene i foråret 1533 en skarp kontrast mellem Melchior Rantzaus holdning under forhandlingerne med en nederlandsk udsending paa Gottorp i marts 1533 og hans forhandlingsvillighed, da han noget senere selv kom til Nederlandene. Det sker ved et fejlagtigt referat af det svar, som Melchior Rantzau afgav paa den syge konges vegne. Magister Paul-Erik Hansen skriver herom, at der blev givet et klart afslag paa den nederlandske henvendelse om fri sejlads (S. 135 f.), men det modsatte var tilfældet. Svaret lød tværtimod paa fri sejlads — »*dat die co. van geenre meeninge en was, die zeylaidze te verbieten*« (Häpke: Niederländische Akt. u. Urk. I, 93) — der tilføjedes dog nogle modificerende bemærkninger, saaledes at svaret bedst karakteriseres som værende af henholdende karakter. Magister Paul-Erik Hansen undlader endvidere at omtale, at Nederlanderne, som allerede nævnt af Paludan-Müller (Grevens Feide I, 83 f.), fik den besked med tilbage, at Frederik I senere vilde sende sin egen udsending til Nederlandene med endelig besked, hvilket tyder paa, at det allerede paa dette tidspunkt har været Melchior Rantzaus personlige ønske at naa til en overenskomst med Nederlandene. Magister Paul-Erik Hansen viser, at han mangler kendskab til diplomatisk form, naar han ikke forstaar,

¹ Udhævelsen skyldes anmelderen.

at Melchior Rantzaus iver for at se originalinstruksen skyldes dennes ønske om at overbevise sig om dens autenticitet. I stedet for fabulerer han om, at Rantzau søgte at afpresse Nederlænderne »yderligere, maaske hemmelige instrukser« (S. 136). Om forhandlingerne i Nederlandene skriver han — modsat Laursen — at det er sandsynligst, at Melchior Rantzau først er rejst til Nederlandene umiddelbart efter kongens død. Spørgsmaalet lader sig næppe med bestemthed afgøre. Til støtte for Laursens opfattelse kan dog anføres, at i hvert fald regentinden af Nederlandene senere gjorde den opfattelse gældende, at forhandlingerne var paabegyndte inden kong Frederiks død (Häpke I, 292 n.).

En oversigt over den benyttede litteratur — Paludan-Müllers Grevens Feide mangler heri — følges af en ditto over rigsarkivets fonds, der indeholder stof til belysning af forholdet mellem Karl V og Danmark. Det kunde se ud, som der herved skulde bibringes en naiv læser indtryk af, at de anførte arkivalier har været benyttede ved bogens udarbejdelse. Deraf er der imidlertid intet spor.

Ogsaa sproget bærer sine steder præg af, at her foreligger hastværksarbejde. De anvendte forkortelser for de danske konger — Chr. II og Fr. I — pynter ikke. *Astrid Friis.*

Ved sit Museumsarbejde og tidligere historiske Undersøgelser er Forf. af den 1942 afsluttede *Holbæk Købstads Historie*, Albert Thomsen, blevet forberedt til denne Opgave, og han kender saa meget til Verden uden for Holbæk og er saa bevandret i Landets almindelige Historie, at han ikke ser sin By som et isoleret Fænomen, men skildrer Udviklingen der paa Tidshistoriens Baggrund. Det er blevet til en meget stor Bog, 862 Sider i stort Oktav med et udmærket Billedstof. Skønt Skildringen er ført op til 1936, er det ikke de senere Aars Historie, der fylder mest, og Bogens Omfang skyldes ej heller, at Forf. har fyldt den med personalhistoriske Data. Sidst i Bogen som et Tillæg kommer Navnelister med Funktionsaar for Lensmænd, Amtmænd, Amtsførvaltere, Borgmestre, By- og Herredsfogder, Raadmænd, Borgerrepræsentanter, Byraadsmedlemmer o. s. v., men intet om deres Fødsel og Død samt Koner, og det skal han ikke lastes for. For Genealoger kan det vel være nyttigt, at Byhistorier ogsaa rummer sligt, men en Byhistorie skal dog først og fremmest være dette Bysamfunds Historie, belyst fra saa mange Sider som muligt, og saaledes har Forf. ogsaa set paa sin Opgave.

Mens Christopher af Bayerns mange Bekræftelser af Købstads-

privilegier har afstedkommet en Del af de i disse Tider grasse-
rende Købstadsjubilæer med dertil hørende -historier, har i dette
Tilfælde Erik Menved faaet Skylden, mens den dog snarest til-
kommer Trap: Danmark 4. Udg., der skriver »1286 gav Erik
Menved Holbæk en Stadsret«, og 1934 vedtog Byraadet, at
Byens eller i hvert Fald Stadsrettens 650 Aars Jubilæum skulde
fejres ved Udgivelsen af den hidtil manglende Byhistorie. 1936
var der ogsaa Fest i Byen med historiske Optog af Dronning
Agnes og den unge Konge, alt imens dens Historiker kom til det
Resultat, at det anførte Aarstal ikke har noget som helst Hold
i det bevarede Kildemateriale, og at ingen kan vide noget om,
naar Kong Eriks Stadsret fik Gyldighed for Købstaden. Holbæk
nævnes allerede 1199 i Absalons Gavebrev til Sorø Kloster som
»curiam Holbek«, altsaa som en Hovedgaard og med en Del til-
liggende Landsbyer, men i Valdemars Jordebog nævnes, at Kongen
har købt en Grund i Holbæk, og da den desuden findes i Jordebogens
Købstadsliste, er den ca. 700 Aar gammel.

Forf. mener, at ogsaa Holbæk Slots Historie gaar tilbage til
Valdemarernes Dage, idet han sætter Opførelsen i Forbindelse
med det kgl. Grundkøb. Holbæk begyndte altsaa sin Tilværelse
som Købstad, skærmet af et kgl. Slot, trygt liggende ved sin Arm
af den dybe Isefjord og omgivet af frugtbart Land. Efter gammel
Tradition og Forf.s meget varsomme Udredning af Kildemate-
rialet, Fundene og de lokale Forhold er Købstaden opstaaet af
tvende Landsbyer: Holbæk med Sct. Nicolai Kirke, og Labæk,
hvilket Navn nu eksisterer som Gadenavn, med Vor Frue Kirke,
hvis Ruiner er paavist, og som antages ødelagt kort efter Refor-
mationen, mens Sct. Nicolai Kirke først 1573 af Kongen skæn-
kedes til Lensmanden med Nedbrydningsret. Sognekirke for Hol-
bæk blev da Sortebrødre Klosterkirke eller Sct. Lucii Kirke, der
til Skam og Skade for Byen nedbrødes i 1869 for at afløses af en
ny Sct. Nicolai Kirke, indviet i 1872.

Paa Grund af Kildematerialets Beskaffenhed er det ikke
meget, Forf. har kunnet berette om Middelalderens Holbæk og
dens eneste Kloster, men derefter bliver det en paa meget bred
og solid Basis grundet Byhistorie med Skildring af Bystyre, Næ-
ringsliv, kulturelle Forhold og samtidig af Slottet og dets Lens-
mænd. Trods Isefjordens vanskelige Besejlingsforhold og Kampen
med Bondehandel og Skibsfart uden om Byen er der altid Vel-
stand saa snart Landbruget har gode Kaar. Da der 1627 udskre-
ves Landehjælp, var Holbæk Nr. 5 blandt de sjællandske Byer
med Helsingør, Køge, Næstved og Kalundborg foran, men efter
Toldindtægter var Staden 1656 Nr. 2 efter Helsingør. Af megen

Interesse er Forf.s Undersøgelser af Holbækkøbmændenes store Tilgodehavender baade hos Adel og Bønder mod Midten af 17. Aarh. Godt er der ogsaa gjort rede for de lokale Markforhold, som var ret komplicerede, og for S sammenspillet mellem Kongegaarden og Bysamfundet, der nød godt af Mulighederne for at skaffe sig Jord til Leje af Slottets, mens Forholdet mellem Købstaden og Holbækgaard blev fuldt af Gnidninger, da private Godsejere fra 1661 afløste Lensmændene, der i øvrigt paa Grund af Slottets ringe Boligforhold kun undtagelsesvis residerede paa Stedet.

Ogsaa for Holbæk blev Tiden efter Enevældens Indførelse en saare fattig Periode under Landbrugets daarlige Kaar. Den lille Latinskole nedlagdes, Bystyret simplificeredes, og Embederne kumuleredes, for at Indehaverne ikke skulde dø af Sult. 19. Aarh. blev en rolig Fremgangens Tid med stor Kornhandel paa Købmændenes Hænder og direkte Eksport, men med 20. Aarh. kom det industrielle Gennembrud med store Virksomheder, forbedrede Besejlings- og Havneforhold og Garnisonen.

Nøje følger Forf. ogsaa den politiske Udvikling. I Fortiden var der Opposition indenfor Bystyret fra Haandværkerne mod Borgmester og Raad, som rekrutteredes af de store Købmænds Kreds, og efter Enevælden kunde der spores Opposition mod den kgl. Magistrat af Borgerskabet, men siden, da Bonderøret med Stiftelsen af Bondevennernes Selskab 1846 i Holbæk satte ind, var Holbæk blot Stedet, hvor det foregik, thi Borgerskabet var da endnu uden politisk Interesse.

Skildringen er meget objektiv. Afklaret Ro og Overlegenhed præger det store Værk fra først til sidst. Sproget er naturligt og frisk. I jævn Fortælling føres man i de forskellige Tidsperioder hurtigt fra Emne til Emne. Noget mærkes det dog, at Trykningen var i Gang længe før Enden kunde øjnes, og en Oversigt over Bogens Indhold kommer først til Slut. Til Tider er det vanskeligt at finde frem til de Emner, man søger Oplysning om. Et Navne- og Sagregister hjælper vel noget, men den Bibliotekar, der har udarbejdet det, har ikke skilt sig godt fra sin Del af Arbejdet. Man søger Oplysninger om Klosteret, der staar da: se Sortebrødreklosteret, men dette forekommer ikke i Registeret, og det hjælper ikke at forsøge med Dominikanerklosteret. Sanct er det gaaet helt galt med. St. Elisabeths Hospital, St. Galle Marked m. fl. St.er kommer efter Sa, men Hospitalet dukker atter op med andre Henvisninger under St., og de gamle Kirker St. Lucius og St. Nicolai findes under L. og N, mens der overhovedet ikke findes Henvisninger til de Steder, hvor Holbæk nye St. Nicolai omtales og afbildes.

Mod Læsere, som ikke har leksikalske Hjælpemidler ved Haanden, er Forfatterens uforklarede Brug af gamle Ord lidet hensynsfuld. S. 241 anføres, at der i 17. Aarh. ved Holbæk Toldsted opkrævedes »Rorstold, Bunkebrud, Pendinge af fremmede Skibe«. Ganske vist forekommer Ordet Bunkebrud ikke i Kalkars Leksikon, men der nævnes, at det »at bryde Bunke« betyder at tage Hul paa Lasten, saa at der formodentlig skulde staa »Bunkebrud-pendinge af fremmede Skibe«. Brokar, Gerløst (d. v. s. Gørlest, Tøj fra Görnitz), Duellick (d. v. s. Dvællik, Dvælg) m. fl. kunde ogsaa trænge til parentetiske Forklaringer som her givet.

Dette er dog kun mindre væsentlige Indvendinger mod den værdifulde Forøgelse, Rækken af vore Byhistorier har faaet ved Albert Thomsens Bog.

Hans Knudsen.

Emnet for den Bog, med hvis Udgivelse Danske Selskab har fejret den to Aar ældre Søsterinstitution Videnskabernes Selskabs 200 Aars Jubilæum, *Vita Johannis Grammii, Hans Grams Levned beskrevet af hans Broder og Fostersøn Laurids Gram.* (Kbh. 1942, LVII + 235 Sider), kunde ikke være mere velvalgt, det er en værdig Hyldest til Hans Grams Selskab fra Jacob Langebeks. Selvom man ikke kan kalde Gram for Videnskabernes Selskabs Stifter, har han været primus motor ved dets Oprettelse. I den Kommission, der rummede Spiren til Selskabet, nemlig Kommissionen til Ordning og Beskrivelse af Den kgl. Mønt- og Medaille-Samling, var Gram den virkelige Hovedmand, og det var ligeledes ham, der 1742 fremsatte Forslag om Kommissionens Omdannelse til et »Collegium Antiquitatum«. Efter at denne Plan var udvidet til at omfatte et helt Akademi, og Videnskabernes Selskab som Resultat heraf var kommet til Verden, blev Gram et af dets flittigste Medlemmer. Selskabet ærede ham efter hans Død ved at lade præge en Medaille til hans Minde, og i nyere Tid har hans Betydning for Selskabet faaet et monumentalt Udtryk ved Opstillingen af hans Buste i Huset paa Dantes Plads.

Ogsaa til »Det kgl. Danske Selskab for Fædrelandets Historie«, kan Gram forsaavidt siges at have staaet Fadder, som dets første ordentlige Sammenkomst fandt Sted 1745 i hans Professor-Residens i Fiolstræde, hvor Langebek var optaget i Huset; tillige gælder, hvad nærværende Bogs Udgiver Bjørn Kornerup siger, at Danske Selskab »dybest set skylder Hans Grams Fornyelse af det historiske Studium sin Oprindelse og ejendommelige Karakter«. Hvad er da naturligere, end at en Bog om Hans Gram er

blevet Festens Gave, saa meget mere som den indeholder en hidtil utrykt Hovedkilde til hans Historie.

Da Gram døde, blev der, paafaldende nok, fra Universitetet ikke udsendt det Programma funebre, som hørte sig til ved et saa celebret Dødsfald — øjensynlig paa Grund af Uenighed om Betalingen til Universitetets Notarius. I Videnskabernes Selskab var der ogsaa Forhindringer, saa at der først 1752, fire Aar efter Grams Død, blev holdt en kortere Mindetale om ham af Hielmstjerne. En Biografi som den fabelagtigt sendrægtige Møllmann havde lovet at skrive, blev naturligvis ikke til noget. Denne tilsyneladende Ligegyldighed er faldet dem for Brystet, der vidste at vurdere Grams Betydning. Da Nicolai Brørson engang i Sommeren 1756 ved en Sammenkomst med Grams Broder Laurids, der dengang var Præst i Emmerlev, havde luftet sin Forargelse derover, blev det Foranledningen til, at denne udarbejdede en Biografi paa Latin, ikke med Udgivelse for Øje, men for at yde Møllmann en Haandsrækning. Møllmann fik Manuskriptet, uden at det vakte ham til Daad, og da han heller ikke vilde levere det fra sig igen, skrev Laurids Gram efter Ludvig Harboes Tilskyndelse en ny Biografi paa Grundlag af sine Koncepter og Samlinger; i det væsentlige er den enslydende med første Udarbejdelse, men foruden en ny Fortale er som Tillæg vedføjet en latinsk Oversættelse af Hielmstjernes Mindetale, en Række Breve fra Hans Gram, samt et Udvalg af de Epicedia, som hans Død havde fremkaldt. Heller ikke i denne Skikkelse blev Biografien trykt. Benjamin Dass skulde hjælpe med at faa den suppleret, men ogsaa hans Bestræbelser strandede paa Møllmann, der havde sat sig paa Grams lærde Korrespondance, og som overlevede baade Laurids Gram og Dass, der begge døde 1775. Siden er der kun gjort eet Forsøg paa en Udgivelse, nemlig 1869 af Chr. Bruun, som dog ikke kom videre end til Opsætning af 1. Ark i Korrektur. Først nu, henvend 200 Aar efter sin Tilblivelse, foreligger Vita Johannis Grammii udgivet.

Værket indledes paa fortrinlig Maade af Th. A. Müller, der har skrevet en træffende Karakteristik af Hans Gram med Fremhæven af hans alsidige Lærdom og hans sjældne Evner som historisk Kildekritiker, for tilslut at give et smukt Billede af hans Personlighed med dens Præg af Beskedenhed og ubestikkelig Bravhed.

Derefter følger en udførlig »Historisk Indledning« af Bjørn Kornerup, der som Motto har valgt en vistnok hidtil utrykt Udtalelse af Langebek ved Grams Død: »I Hannem savner Kongen en tro Mand, Landet en Ære, Europa et Orakel, alle Videnskaber

en uopøselig Kilde, Universitetet en Styttte, de Høie en Ven, de Ringe en Hielper, alle en oprigtig Raadgiver«. Kornerup placerer først Gram indenfor Samtidens videnskabelige Liv, giver derefter en grundig Redegørelse dels for de Omstændigheder, der hindrede, at man rejste ham et værdigt litterært Æresminde ved hans Død, dels for Oprindelsen til »Vita Johannis Grammii«, og gaar derefter over til at biografere Laurids Gram, hvortil han har kunnet drage Nytte af en utrykt Selvbiografi (1758) i Sjællands Bispearkiv. Kornerup tegner et sympatisk Portræt af denne, der vel ikke har haft sin ældre Broders eminente Begavelse, men har lignet ham i hans liberale Humanitet og tilforladelige Karakter. Man faar Indtryk af en solid Mand, og Hans Gram har ikke behøvet at skamme sig ved at anvende sin Indflydelse til at faa ham befordret paa den gejstlige Bane.

»Vita Johannis Grammii« er et førstehaands Memoireværk, baseret paa personlige Erindringer og fortrolig Brevveksling; det er præget af Paalidelighed og Troværdighed, men det maa, som Kornerup fremhæver, i første Række opfattes og bedømmes som et Udtryk for broderlig Pietet. Kornerups Indledning afsluttes med en Beskrivelse af Haandskrifterne, Meddelelser om deres Proveniens og om Udgivelsesprincipperne. Som Tekstgrundlag er valgt den sidste, gennemarbejdede Redaktion. I Tilslutning hertil meddeler Laurids Gram nogle Breve fra Hans Gram, nemlig 6 latinske Breve til ham selv, 1 Brev paa Fransk til P. E. Mauclerc og 3 latinske Breve til Johann Christoph Wolf. Af Brevene til Laurids Gram er de fire første Udtryk for Hans Grams praktiske Omsorg for Broderens Velfærd, medens det sjette (Brudstykke) indeholder diverse litteraria; det femte viser os den arbejdstynge Hans Gram, der ømmer sig over til sine øvrige Byrder at have faaet Hvervet som Lærer for Kronprinsen. Brevet til Mauclerc indeholder et interessant Vidnesbyrd om Grams Beskedenhed i anden Potens, idet han ikke blot frabeder sig Lovtaler i Almindelighed, men ogsaa Lovtaler over sin Beskedenhed. Den efterfølgende Selvkarakteristik giver os et lille Indblik i hans Psyke: det uforfængelige Studerekammer-Temperament, som staar saa aparte til alle de praktiske Forretninger, han af stærkere Kræfter blev drevet ind i; Brevet vidner om, at Grams kritiske Sans var overdimensioneret, naar han anvendte den paa sig selv. Paa Grund af en Lakune i Laurids Grams Manuskript mangler Slutningen af dette Brev ligesom 14 hele Breve og Halvdelen af et 15de Brev til Wolf. De to Brevfragmenter er kompletteret efter gamle Kopier i andre Samlinger, hvorimod Udgivelsen af de 14, der mangler helt i Laurids Grams Manuskript, er opsat

til en kommende Udgave af Hans Grams lærde Brevveksling. De tre Breve (XV, XVI og XVII) bliver saaledes nærmest en Mundsmag; de omhandler lærde Materier, Svar paa Forespørgsler, Meddelelser fra Bogverdenen, Besørgelse af Kommissioner etc., men man faar ogsaa et og andet at vide om Gram selv.

Den lille Brevsamling afsluttes med en Liste, Harboe har leveret Laurids Gram, over de udenlandske Lærde, Hans Gram har staaet i Korrespondance med; den omfatter 33 Navne fra Sverige, Tyskland, Holland, England, Schweiz, Frankrig, Italien og Rusland. Finalen paa Laurids Grams Manuskript udgøres af latinske Sørgedigte, som Klevenfeldt, Ancher Anchersen og Grams Stedsøn Otto Holst havde viet den store Afdøde.

Da hele Laurids Grams Manuskript er paa Latin, maa man i høj Grad paaskønne, at Udgaven er ledsaget af en dansk Oversættelse. En Oversættelse af denne Art hører til de meget vanskelige Opgaver. Vil man udtømme hele Latiniteten, er det svært at lade Oversættelsen fremtræde i et mundret moderne Dansk; at pastichere Sproget er en mislig Sag, og at omskrive hver enkelt Periode, hvad man ofte kunde fristes til, er heller ikke forsvarligt. Det synes mig at Oversætteren, Otto Foss, har haft en særdeles heldig Haand til at gengive Teksten i en akceptabel Form, selv om man ikke undgaar Følelsen af at have en Oversættelse for sig. En Bagatel tør maaske kritiseres, nemlig enkelte Navneformer. Det er mindre korrekt at gengive Christianus (Christen) Worm ved Kristian W. og Hielmstjerne ved Hjelmstjerne; til Gengæld kunde det godt forsvares i Oversættelsen at rette Leen til Lehn, Wechhorst til Weghorst og Mauclere til Mauclerc.

Efter den danske Oversættelse følger Udgiverens Kommentar (43 Sider) indeholdende Tekstrettelser, vigtigere Varianter fra Laurids Grams første Manuskript og udførlig Realkommentar. Prisværdig praktisk er det, at Kommentaren henviser til Side og Linie baade i den latinske Tekst og i den danske Oversættelse. Bogen afsluttes med et Tillæg og et Personregister. Tillæget omfatter dels nogle hidtil utrykte Notater til en Mindetale over Gram, som Langebek havde tænkt at holde i Videnskabernes Selskab paa Aarsdagen for hans Død, dels nogle Optegnelser om Gram, som E. O. Schwartzkopf har overladt Langebek til Brug for den Biografi af Gram, han havde planlagt. Disse sidste Optegnelser er meget udførligere end Schwartzkopfs tidligere offentliggjorte; paa flere Punkter supplerer og uddyber de vort Detailkendskab til Grams Personlighed.

Det er saaledes en indholdsrig Bog, Danske Selskab her har

udsendt; men den skærper Appetitten. Kornerups Antydning af en Udgave af Grams lærde Korrespondance kan kun vække de gladeste Forventninger, og det er givet, at man i Otto Foss har den Mand, der magter at levere en tilhørende dansk Oversættelse, hvad vi nu næsten føler os berettiget til at forlange. Et andet Ønske man kunde fristes til at fremsætte, er en Udgave med dansk Oversættelse af Grams »Oratio de origine & statu rei litterariæ in Dania & Norvegia« og af Fortalen til »Cimbria litterata«. Der er saaledes Stof nok, hvis Danske Selskab til Nytaar 1944/45 vil fejre sit eget 200 Aars Jubilæum med et Værk af lignende Art som det, hvormed det har lykønsket Videnskabernes Selskab i 1942.

R. Paulli.

Det var naturligt, om Videnskabernes Selskab havde fejret sit 200 Aars Jubilæum ved at udgive en Fortsættelse af Molbechs berømte Fremstilling af Selskabets Historie indtil 1842, men da ingen af Selskabets nuværende Medlemmer magter at løfte Arven efter Molbech, er det et Held, at man i dets mangeaarige Forretningsfører Asger Lomholt har en Mand, der véd at tage den historiske Opgave op paa et andet Grundlag, nemlig ved Udgivelsen af *Det Kongelige Danske Videnskabernes Selskab 1742—1942. Samlinger til Selskabets Historie. I.* (Kbh. 1942, 648 Sider). Skønt Arbejdet først kunde paabegyndes i December 1941, forelaa paa Jubilæumsdagen 13. November 1942 et Kvarthind paa halvsyvende Hundrede Sider, illustreret med Portrætter og Faksimiler, og det afsluttende Bind II kan forhaabentlig ventes iaar. Værket er baseret paa en systematisk Gennemgang af Selskabets Arkiv, og overalt lægges Dokumenterne paa Bordet, saa at man gennem Aktstykker kan følge Selskabets og dets Funktioners Historie.

Der indledes med en Redegørelse for Selskabets Oprindelse; tre mindre Kapitler fortæller om Selskabets Navn, Segl og Diplom, et større om dets Medailler, og paa over 100 Sider behandles »Vedtægter og Forretningsorden«. Værkets personalhistoriske Parti indledes med Protektorerne af Kongehuset; sammen med Listerne over Medlemmerne (indenlandske og udenlandske ordentlige, Æresmedlemmer) faar man udførlig Besked om den skiftende Praxis ved Medlemsoptagelsen og Klassesdelingen. Præsidenterne og Sekretærerne gøres til Genstand for udførlig monografisk Behandling i to store Afsnit paa ialt 150 Sider. Efter en Oversigt over Selskabets Legater slutter Bindet med et

Kapitel om Carlsbergfondet, hvis Stiftelse 1876 betegner et Vendepunkt i Selskabets Historie.

Skønt Værket efter sit Anlæg fortrinsvis skal være en Aktstykkесamling, er der dog meget Læsestof iblandt. I næsten alle Afsnit findes interessante Partier; der berettes om forunderlige, ikke altid flatterende, Episoder, og Personlighederne tegner sig skarpt gennem citerede Udtalelser i Betænkninger og Diskussionsindlæg, der giver udmærkede Bidrag til Karakteristik af danske Videnskabsmænd gennem to Aarhundreder. Listerne indeholder et stort personalhistorisk Stof, hvis Værdier fuldtud kan udnyttes, naar Registeret foreligger med Bind II. Heri kunde man ogsaa ønske som Bilag at faa trykt in extenso det Manuskript af H. C. Ørsted, som forefindes i Selskabets Arkiv, og som indeholder hans Antegnelser til Molbechs Historie; efter de Prøver at dømme, der citeres i Bind I, synes det at være af betydelig Interesse.

R. Paulli.

Maaske det betydningsfuldeste Hverv, der er betroet Videnskabernes Selskab, er Valget af Carlsbergfondets Direktion. Carlsbergfondet er oprindelig af J. C. Jacobsen bortadopteret til Selskabet, som efterhaanden i Plejebarnet har faaet en Slags Forsørger, der samtidig er blevet den store gode Fe for al dansk Videnskab overhovedet. Selskabets Jubilæum har Fondet fejret ved 13. November 1942 at udsende: *Carlsbergfondet. Carlsberg Laboratoriet, Videnskabelige Understøttelser, Det nationalhistoriske Museum paa Frederiksberg, Ny Carlsbergfondet* (Kbh. 1942, 124 Sider) forfattet af Direktionens Formand Professor *Johannes Pedersen* under Medvirkning af Fondets Kontorchef *E. Spang-Hanssen* og dets Kvæstor *C. Nyholm*.

Om de første 50 Aar af Fondets Virksomhed er der 1930 udgivet et omfangsrigt, af flere Forfattere skrevet Værk, hvis forskellige Afsnit, tildels stærkt personligt prægede, indeholder en Mængde tekniske, finansielle, regnskabs- og bevillingsmæssige Enkeltheder af stor Interesse, foruden adskillige Træk til Belysning af de Personligheder, der har spillet ind i Fondets til Tider meget bevægede Historie. I mere overskuelig Form giver den nye Bog en kortfattet samlet Udsigt over Fondets Oprindelse og dets Udvikling ned til 1942, og paa enkelte Punkter bliver Kendskabet til Fondets Tilblivelse herigennem uddybet. Desuden behandles i særlige Afsnit Fondets Organisation og Økonomi, de enkelte Afdelingers Virksomhed: Carlsberg Laboratoriet, Afdeling B (det man i daglig Tale forstaar ved Carlsbergfondet), Frederiksborg-

Museet samt Ny Carlsbergfondet, som paa een Gang er en Søsterinstitution til og en Underafdeling af det gamle Carlsbergfond.

Bogens sidste Tredjedel rummer Personfortegnelse og Bibliografi, udarbejdet af E. Spang-Hanssen. Personfortegnelsen omfatter Direktioner og Bestyrelser, Ledere af Institutioner m. m., Bibliografien opregner foruden Litteratur om selve Fondene og Afdelingerne, tillige Litteratur om Stifterne og Bryggerierne. Bibliografiens 201 Numre er et kritisk Udvalg, hvori det ligegyldige er forbigaaet, men til Gengæld betydningsfulde Bidrag fremkommet i Dagspressen er medtaget. En Gennemgang af denne meget afvekslende Litteraturfortegnelse forstærker yderligere Indtrykket af, hvilken eminent Betydning Familien Jacobsen og Carlsberg har haft og har i dansk Kulturliv. *R. Paulli.*

Det Classenske Fideicommis har i halvandet hundrede år som førende inden for den private velgørelse, ved at yde hjælp til videnskabelige formål, som reformvenlig godsejer (Karlsfelt og Korselitze) og stor grundbesidder i København (Classens have) m. m. øvet ikke ringe indflydelse på vigtige sider af dansk samfundsliv. En dokumenteret fremstilling af fideikommissets historie, til hvilken det væsentlige kildemateriale foreligger i institutionens store og velbevarede arkiv, vilde derfor være nyttig for alle, som beskæftiger sig med Danmarks nyere historie. Det festskrift, som udkom i anledning af jubilæet ifjor, *Det Classenske Fideicommis gennem 150 Aar* (Kbh. 1942, 632 Sider), er desværre ikke forsynet med videnskabeligt apparat, men som det foreligger har det dog betydeligt større værdi end gennemsnittet af institutionsfestskrifter. Det er forfattet af to hver på sit område af fideikommissets virksomhed særlig kyndige faghistorikere, Harald Jørgensen og Fridlev Skrubbeltang, det hviler på omfattende arkivstudier og giver såvidt det kan skønnes en i alt væsentligt nøgtern vurdering af fideikommissets indsats, ikke uden kritik af direktionens dispositioner selv i nyeste tid. Harald Jørgensen skildrer fideikommissets finans- og understøttelsespolitik, karakteriserer direktørerne — kaster bl. a. strejflys over F. F. Tillischs ubehagelige karakter — og giver i sin omtale af Classens have et førstehåndsbidrag til det moderne Københavns tilblivelseshistorie. Dr. Skrubbeltang behandler agerbrugsskolen på Næsgård og fideikommissets godshistorie. Af særlig interesse også for den almindelige landbohistorie er hans skildring af godserne i den store reformperiode, hvor han har kunnet udnytte et enestående materiale til belysning af forholdet mellem godsejer og bønder, de

regelmæssige og udførlige indberetninger fra godsinspektionen på Falster til C. F. Classen, exekutorerne i dennes bo og fideikommissets direktion.

P. B.

Det er beundringsværdigt, at det norske riksarkiv — uanset de sidste aars ikke alt for gode arbejdsforhold — har kunnet fortsætte den i 1937 paabegyndte publikation af *Norske Lensregnskabsbøger 1548—67* med udsendelsen af to nye bind i 1940 og 1941 (dec.). Med de tre tidligere udkomne foreligger saaledes i alt fem af de planlagte syv bind. Der mangler endnu kun bind V med udgiftsregnskabet for Bergenhus 1566—67 og et afsluttende registerbind, der ogsaa vil bringe oplysninger om udgiverprincip, samt manuskriptbeskrivelse.

Medens man i Danmark endnu ikke er naaet til at udgive et eneste lensregnskab, er man i Norge med denne række naaet til at have udgivet alle norske lensregnskaber ældre end 1570. Man maa i høj grad haabe, at dette udgiverarbejde kan fortsættes uden alt for stor pause, saaledes at regnskaberne fra 17. aarh.s begyndelse ogsaa bliver almindeligt tilgængelige. Man kan dog utvivlsomt allerede nu ved at sammenholde den her omtalte række med den tidligere foreliggende: *Norske Regnskaber og Jordebøger fra det 16de Aarhundrede I—IV (1887—1906)* udvinde værdifulde resultater til belysning af forskelligartede norske forhold. For den, der beskæftiger sig med reformerne indenfor dansk-norsk statsforvaltning i 16. aarh., er den mulighed, der her er budt til at sammenholde regnskaber for de to norske hovedlen Akershus og Bergenhus i de to tidsperioder 1516—30 og 1557—67 ogsaa af stor værdi. De illustrerer de store fremskridt, der var gjort indenfor statens regnskabsvæsen ved reformerne i Christian III.s tid. Medens regnskaberne i den første række, hvad enten man ser paa et regnskab for Bergenhus fra 1516—17 eller 1529—30 viser sammenblanding af vidt forskellige indtægtskilder — idet indtægterne er grupperede efter varer: penge, smør, huder, fisk etc. uanset hvorfra de hidrørte — findes i de senere regnskaber en fuldstændig sondring mellem de forskellige slags afgifter, og listerne over disse er fuldstændige. Kun i ekstrakterne genfindes den fra de ældre regnskaber kendte opstilling efter vareart. Det er klart, at fra et forskningsmæssigt synspunkt er de yngre regnskaber langt mere værdifulde end de ældre.

De norske lensregnskaber har i øvrigt et plus frem for de danske, idet toldregnskaberne indbefattes heri. Selv om det norske toldsystem — som ogsaa det danske — endnu i 16. aarh. kun

var svagt udbygget, og regnskaberne derfor kun giver sparsomme oplysninger, vilde det dog have været meget værdifuldt, om man for vigtigere danske byer havde haft skibslisters svarende til de norske.

Astrid Friis.

Erik Lönnroth har i »en politisk miljöstudie« *Medeltidskrönikornas värld* (Göteborgs högskolas årsskrift XLVII (1941), nr. 18, 27 Sider) opponeret mod Henrik Schücks tese, at forfaldet i senmiddelalderens litteratur skulde skyldes materiel tilbagegang. Ifølge Lönnroth er den æstetiske og aandelige tilbagegang politisk bestemt: den høje ridderstil er fremmet af den stærke kongemagt, hvis interesser den stimulerer, mens den uslebne litteratur fra Engelbrekt-tiden i stadig videre borger- og almuekredse propagerede for nye ideer og idealer. »En renässansens skuggreflex har gått över Sverige, långt innan den nya estetiske formen nådde detta land«.

Aksel E. Christensen.

Vetenskaps-Societeten i Lund, som snart kan se tilbage paa en fortjenstfuld og frugtbar Virksomhed gennem 25 Aar, har jævnlig i sin »Årsbok« og i sine Skrifter bragt gode historiske Bidrag. Af overvejende kirkehistorisk Betydning er et af de sidst udkomne Bind (XXV) af dets Publikationer — langt det fyldigste i hele Skriftrækken — en Udgave af »*Jesper Svedbergs Lefwernes Beskrifning*«, besørget af første Bibliotekarie, Dr. Gunnar Wetterberg (Lund 1941, 722 Sider). Jesper Svedberg (1653—1735) hører, som det træffende er blevet sagt af den svenske Kirkehistoriker Hilding Pleijel, helt hjemme i »de karolinska kraftkarlarnas rad«. Først som Hofprædikant hos Carl XI, siden som Professor i Uppsala, og derpaa fra 1702 til sin Død som Biskop i Skara øvede han i sit Hjemland en stor og mangesidig Virksomhed især som praktisk Kirkemand og stærkt produktiv Forfatter. Desuden kom han til at spille en ejendommelig Rolle ved i en Menneskealder at være Leder af det kirkelige Arbejde blandt Svensk-Amerikanerne. Det er da med ikke ringe Forventning, at man gaar til Læsningen af en Selvbiografi fra denne Mands Haand, og det saa meget mere, som dette Værk, der vel tidligere har været benyttet af enkelte Forskere, aldrig før har været udgivet i sin Helhed.

Det maa da ogsaa siges, at Selvbiografien trods sin brede, noget enstonige Fremstillingsform og de talrige Gentagelser fra flere Synspunkter frembyder meget fængslende Læsning. Først

og fremmest indeholder den et rigt Kildemateriale til Forstaaelse af Svedbergs Indsats og Type. Udnyttelse og Prøvelse af Enkelt-heder i Beretningen om hans Gerning og Stridigheder, som oftere oplyses ved talrige indrykkede Aktstykker, maa overlades til svenske Kirkehistorikere — for den større Almenhed har især det Portræt, Forfatteren tegner af sin egen Personlighed, Interesse. Trods den naive Selvglæde, der næsten overalt stikker Ho-vedet frem, i god Samklang med Bogens hele didaktiske Tendens at fremstille sig selv som et Eksempel paa Guds Naade mod dyde-rige Mennesker, faar man et tillidvækkende Billede af en Mand, hvis Liv og Virke vel var præget af robust Kraftudfoldelse, men som tillige ejede et følsomt Temperament og en i Datiden sjælden Forstaaelse for de subjektive Forskelligheders Ret. Karakteristisk er saaledes hans Afstandtagen fra Tidens stærkt fremtrædende Forkærlighed for Metafysik, logisk Haarkløveri og ortodoks Kon- troversteologi. Af Type og Personlighed er Svedberg helt igennem den praktiske Kirkemand, der mere interesserer sig for Liv end for Lære. Med Johann Arndt spørger han især efter »Troens Frugter«, og i mange Stykker viser han sig paavirket af det From- hedsliv, som han i sin Ungdom personligt havde lært at kende i England.

Ogsaa ved hele det Tidsbillede, Selvbiografien afspejler, har Jesper Svedbergs Levned betydelig Værdi. Gennem et langt Livs Virksomhed paa meget forskellige Omraader kom Forfatteren til at opleve mange mærkelige Omskiftelser og til at træde i For- bindelse med en lang Række, til Dels betydelige, Personligheder. Det er da naturligt, at der gennem hans Skildring er opbevaret mange ejendommelige Træk til Belysning af Tidens Kultur- historie, af Samfundsforhold, af Kirke- og Skoleforhold, af Studie- rejser i det fremmede og af gammel svensk Sæd og Skik. For en dansk Læser er det af særlig Interesse at konstatere, at Svedberg — i Modsætning til, hvad der ellers synes at være Tilfældet hos det 17. Aarhundredes svenske Kirkemænd — har været ganske godt hjemme i samtidig dansk teologisk Litteratur. Han kender saaledes meget vel H. P. Resens Bibeloversættelse og citerer eller henviser jævnlig til Forfattere som Jesper Brochmand, Jens Dine- sen Jersin, Hans Wandal († 1675), Chr. Matthiæ, Johs. Clüver, Henrik Gerner o. fl.

Udgiverens Andel i Arbejdet, der vidner om stor Omhu og Flid, maa have stillet svære Krav til hans Udholdenhed, idet den skrivelystne Olding har efterladt sig ikke mindre end fire egenhændigt skrevne Tekster af den omfangsrige Selvbiografi, som alle maatte konfereres ved Udgivelsen. Foreløbigt foreligger

kun Teksten udgivet, men Dr. Wetterberg stiller i Udsigt endnu et Bind, indeholdende Indledning, tekstkritisk Apparat, Kommentar og forskellige Registre. Det vilde dog utvivlsomt have været ønskeligt, om dette Bind havde kunnet foreligge samtidigt med den udgivne Tekst, thi under Læsningen af denne savner man adskillige Steder et saadant supplerende Hjælpemiddel. Baade i kulturhistorisk og i kirkehistorisk Henseende maa Udgivelsen af Jesper Svedbergs Selvbibliografi hilses med stor Tilfredshed.

Bjørn Kornerup.

Grundlæggeren af Studiet af den Gustavianske Periode i Sveriges Historie er Erik Gustaf Geijer, og hans 3-Binds Udgave af Gustav III's efterladte Papirer (1842—44) betegner stadig det naturlige Udgangspunkt for Studier over denne Konges Regering. Paa dette Grundlag byggede C. Th. Odhner i sin Tid sin brede og ufuldendte Skildring af Sveriges politiske Historie i Gustav III's Tid, og siden har andre Forskere benyttet det samme Materiale i forskellige Specialfremstillinger. En samlet og paa førstehaands Studier bygget Fremstilling af Gustav III's Historie er ikke forsøgt siden Odhners Dage, men mange Enkeltspørgsmaal er taget op til Drøftelse, navnlig efter at man er begyndt at udforske det righoldige Materiale, der findes i Administrationens efterladte Arkivalier. I det følgende skal Opmærksomheden henledes paa tre akademiske Afhandlinger fra den nyeste Tid, der alle behandler visse Sider af den Gustavianske Periodes Historie.

I 1940 udkom i Upsala Per-Adolf Langes Afhandling: *Anders Håkansson som Politiker och Ämbetsman 1789—1800*. Bogen behandler en af de betydelige Mænd, som Gustav III forstod at spænde for sin politiske Vogn og anvende i Kampen mod Adelsoppositionen. Håkansson var af smaalandsk Storbondeslægt, blev Borgmester i Karlskrona og mødte som Repræsentant for Borgerstanden paa Rigsdagen i 1789. Kongen blev hurtig klar over Håkanssons betydelige taktiske Evner, og han betroede ham vigtige Opgavers Løsning. I Oktober 1790 sattes han i Spidsen for Finansforvaltningen, og i en Række Kapitler behandles hans Kamp mod den truende Inflation og hans Bestræbelser for at nedbringe den cirkulerende Seddelmasse. Som sparsommelig Finansminister modarbejdede han Kongens krigerske Udenrigspolitik. Efter Gustav III's Død maatte Håkansson træde tilbage, men i 1796 kom han atter til Stockholm og spillede en vis Rolle indtil Aar 1800. Bogen slutter med en Redegørelse for hans Optræden paa Rigsdagen nævnte Aar og hans Udnævnelse til Lands-

høvding i Blekinge. Der rejses ikke mange Problemer i denne Afhandling, og der fremsættes ingen nye og epokegørende Synspunkter. Stille følger Forfatteren sin »Helt« fra Aar til Aar og søger at paavise, paa hvilke Omraader han har øvet en selvstændig Indsats.

En i det væsentlige forvaltningshistorisk Redegørelse er endvidere Folke Alméns Afhandling: *Gustav III och hans rådgivare 1772—89. Arbetssätt och meningsbrytningar i rådkammare och konsejer*, ligeledes trykt i Upsala i 1940. Dette Arbejde slutter sig naturligt til tidligere Afhandlinger af Arne Forssell og Karl Mellander, og det har til Hovedformaal at skildre Rigsraadets Stilling. Oprindeligt havde det været Forfatterens Hensigt at samle Fremstillingen om Raadets Organisation, dets Forhold til Kongen og Grunden til dets synkende Indflydelse, men under Udarbejdelsen viste det sig, at Opgaven var lagt for snævert an. Der behøvedes en almindelig Fremstilling af de forskellige administrative Organer paa Gustav III's Tid som Baggrund. Trods Udvidelsen er Rigsraadets Stilling fortsat Bogens Hovedemne, og der er gjort et Forsøg paa at skildre den Indflydelse, som Tidens almindelige statsretlige Idédiskussion fik paa dets Organisation.

Den tredje i Rækken af akademiske Afhandlinger, som skal omtales i denne Sammenhæng, behandler Administrationen af Statsgælden i Aarene 1788—92. Forfatteren er Bertil Dahlstrøm og Bogens Titel er: *Rikets gæld 1788—92. Studier i den svenska riksgäldsforvaltningen jämte krigsfinansieringen 1788—90*. Stockholm 1942. Bogen er et Jætteværk paa mere end 800 Sider i stort Format. Formaalet med Bogen er at skildre Riggældskontorets Oprettelse og Organisation og endvidere at redegøre for Krigsfinansieringen og de mange Former for Seddeludstedelse. Med en uhyre Bredde gøres der Rede for den forvaltningsmæssige Opbygning af den nye Administration og for selve Kontorordningen, ligesom der gives Oplysninger om de Embedsmænd, der var knyttet til dette nye Regeringsorgan. Ved en saa vidtløftig Fremstilling er et Resumé absolut paakrævet. Et saadant findes ganske vist, skrevet paa Finsk, men et tilsvarende paa Svensk havde været ligesaa fornødent. Som Bogen nu foreligger er der sat snævre Grænser for en Udbredelse af Undersøgelsens Resultater.

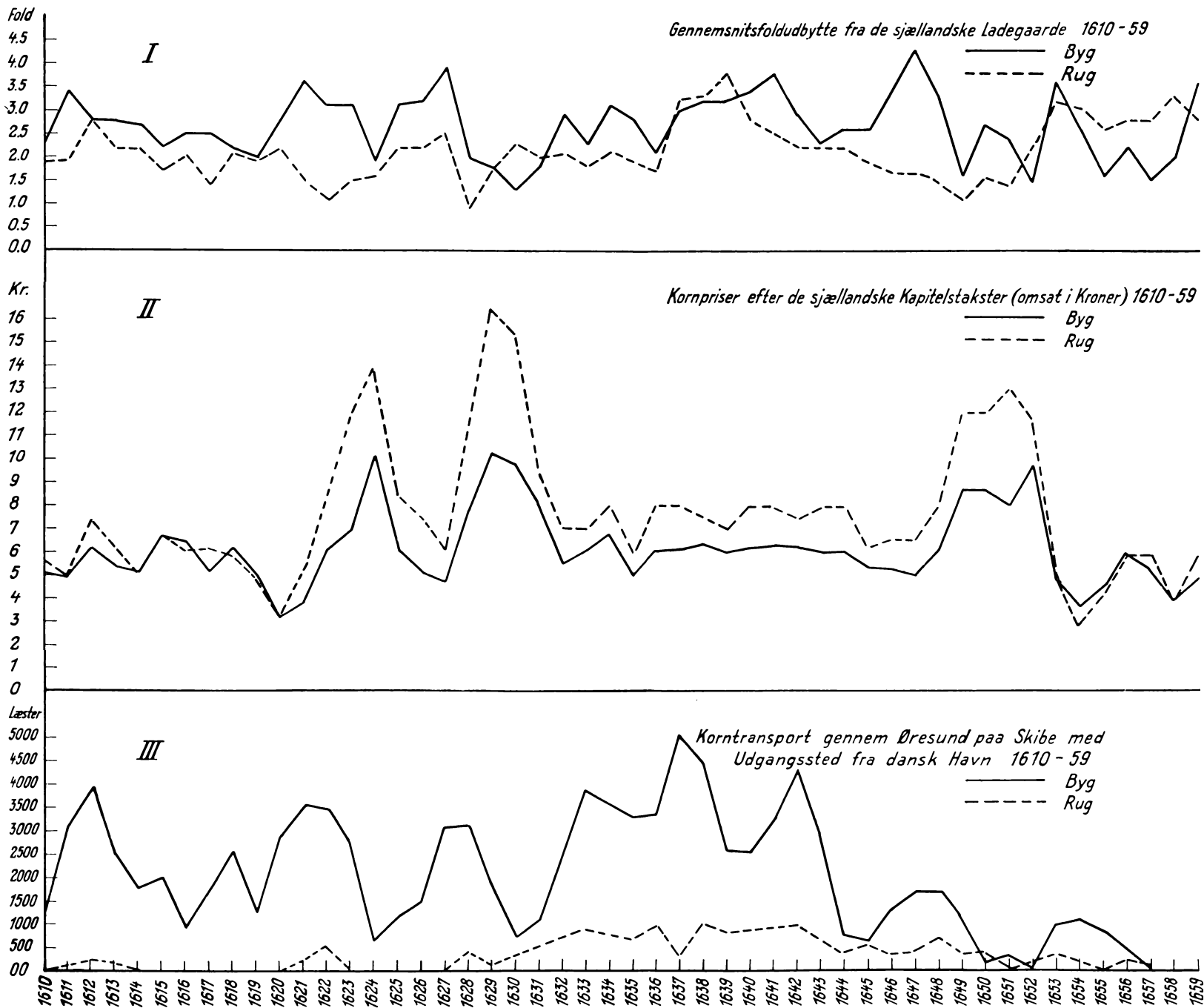
Harald Jørgensen.

Elever og kolleger af professor Sven Tunberg har som festskrift til hans 60årsdag 1. februar 1942 udsendt en samling af 22 *Historiska Studier*, der forsåvidt er karakteristisk for svenske

historikeres indstilling i modsætning til danskes, som ikke mindre end 4 af bidragene omhandler rent verdenshistoriske emner. Her skal kun nævnes de afhandlinger, som direkte eller indirekte har betydning for dansk historie: Gerhard Hafström behandler den ældre västgötalovs oplysninger om grænsedragningen mellem Danmark og Sverige, Lars Sjödin Gustav Vasas barndom og ungdom og affæren med de svenske gidsler til Christian II. 1518, Nils Staf major Funcks rejse til Norge 1785 som Gustav III.s spion og hans indberetning om forhold og stemninger i landet, Nils Holm svensk forsvarspolitik under den dansk-tyske krise 1863—64, mens de senere års polemik om Engelbrekt har sat et nyt skud i Nils Ahnlunds afhandling om Engelbrekt og Korner.

P. B.

Diagram over Foldudbytte, Kornpriser og Korntransport gennem Øresund 1610—59.

- Heibergske Familiebreve. Udg. af Morten Borup. Kbh. 1943.
- Historiska studier tillägnade Sven Tunberg 1942. Uppsala 1942.
- Åke Holmbäck och Elias Wessén: Svenska landskapslagar tolkade och förklarade för nutidens Svenskar. 4. serien. Skånelagen och Guta-lagen. Stockholm 1943.
- Arne Odd Johnsen: Kristiansunds historie. I, 1. Halvbind. Kristiansund 1942.
- Oscar Albert Johnsen: Norges Brannkasse 1767—1942. I. Oslo 1942.
- Oscar Albert Johnsen og Jón Helgason: Den store Saga om Olav den Hellige. II. Oslo 1941.
- Harald Jørgensen og Fridlev Skrubbeltrang: Det Classenske Fidei-commis gennem 150 Aar. Kbh. 1942.
- Dansk Folkelro, samlet af Jens Kamp. Udg. af Inger M. Boberg. Kbh. 1943.
- Gunnar Kellgren: Gotland 1690—1720. Södertälje 1942.
- Gunnar Knudsen, Marius Kristensen og Rikard Hornby: Danmarks gamle Personnavne. I. Fornavne. 6. Hæfte. Kbh. 1941.
- Nic. Krarup og P. Stavnstrup: Dansk Historie siden Stavnsbaandets Løsning. Kbh. 1942.
- E. Kromann: Skriftens Historie i Danmark fra Reformationen til Nu-tiden. Kbh. 1943.
- Per-Adolf Lange: Anders Håkansson som politiker och ämbetsman 1789—1800. Uppsala 1940.
- Erhardt Larsen: Krigens Dagbog. Slagelse 1943.
- Niels Lichtenberg: Dansk Teknik. Kbh. 1942.
- Asger Lomholt: Det kongelige danske Videnskabernes Selskab 1742—1942. Samlinger til Selskabets Historie. I. Kbh. 1942.
- Erik Lundberg: Byggnadskonsten i Sverige under medeltiden 1000—1400. Stockholm 1940.
- Erik Lönnroth: Medeltidskrönikornas värld. Göteborg 1941.
- Johan Albrecht von Mandelslo: Journal und Observation (1637—1640). Kbh. 1942.
- Vilhelm Marstrand: Korsør og Skælskør. Vore ældre Byers Tilblivelse. 1. Kbh. 1942.
- Vilhelm Marstrand: Varde. Vore ældre Byers Tilblivelse. 2. Kbh. 1942.
- Erich Molitor: Die Pflughaften des Sachsenspiegels und das Siedlungsrecht im sächsischen Stammesgebiet (Forschungen zum deutschen Recht. Band IV, Heft 2.) Weimar 1941.
- Lewis Mumford: Stadskultur. Stockholm 1942.
- Ulrich Noack: Nordische Frühgeschichte und Wikingerzeit. München & Berlin 1941.
- Norske Lensrekneskapsbøger 1548—1567. IV. Rekneskap for Bergenhus Len. 1566—1567. Oslo 1941.
- Eiler Nystrøm: Frederiksbergs Historie. I. Kbh. 1942.
- Georg Nørregaard: Arbejdsforhold indenfor dansk Haandværk og Industri 1857—1899. Kbh. 1943.
- Karl Olivecrona: Döma till Konung. Lund 1942.
- Otto af Freising: Kejser Frederik Barbarossas Historie. Oversat af Kåre Olsen. Udg. af Selskabet til historiske Kildeskrifters Oversættelse. Kbh. 1943.
- Arthur Petersen: Samfundets Økonomi. Slagelse 1942.
- Jakob Petersen: Skamlingsbanken 1843—1943. Kbh. 1943.
- Hasse Petrini: Källstudier till Erik XIV:s och Nordiska sjuårskrigets historia. Lund & Kbh. 1942.

- Hilding Pleijel: Kyrklig folklivsforskning. Frågelista 1. Lund 1942.
Hilding Pleijel: Kyrklig folksed. Lund 1943.
Peter Riemann: Borglum Klosters Historie. Hjørring 1941.
Peter Riismøller: Aalborg Historie og Hverdag. Aalborg 1942.
Rom og Danmark gennem Tiderne. Under Redaktion af Louis Bobé.
III, 1. Kbh. 1942.
Karl-Elof Rudelius: Sveriges utrikespolitik 1681—1684. Uppsala 1942.
Johan Schreiner: Hanseatene og Norge i det 16 Århundrede. Oslo 1941.
Peter Skautrup: Hardiske Mål II. Kildekritiske Forudsætninger. 1. Hæfte.
Aarhus & Kbh. 1942.
Axel Steensberg: Den danske Bondegaard. Kbh. 1942.
Stockholms Stads tänkeböcker 1568—1575. Utg. genom Joh. Ax. Almqvist. Stockholm 1941.
P. P. Sveistrup: Bidrag til de tidligere Dansk-Vestindiske Oers økonomiske Historie. Kbh. 1942.
Svenskt biografiskt lexikon. Hefte 51—52. Stockholm 1941—42.
Sønderjyske Stednavne. 15.—18. Levering. Kbh. 1941—43.
Albert Thomsen: Holbæk Købstads Historie. Holbæk 1936—42.
Vendsysselske Aarbøger. Udg. af Historisk Samfund for Hjørring Amt.
1941—42. Hjørring 1941—42.
M. Vibæk: C. F. Tietgen og hans Samtid. Krisen 1857. Kbh. 1943.
Skrifter utgitt av Bergens historiske forening. Nr. 48. Bergen 1942.
Universitetets Oldsaksamling. Årbok 1938—1940. Oslo 1941.
Eberhard Weinauge: Die deutsche Bevölkerung im mittelalterlichen
Stockholm. Leipzig 1942.
Gunnar Wetterberg: Jesper Swedbergs Lefwernes Beskrifning. I. Lund
1941.
Karl-Erik Wikholm: Källkritiska studier till Gustav Vasatidens historia.
Uppsala 1942.
Hugo Nilsson Yrwing: Gotland under Äldre Medeltid. Lund 1940.
Ostersproblemer omkring 1200. I—II. Aarhus & Kbh. 1941.

INDHOLD

	Side
Det Kongelige Danske octroyerede Vestindiske Handelselskab 1778— 85. Af Kontorchef, Lektor P. P. Sveistrup	385
Studier i Danmarks Kornavl og Kornhandelspolitik i Tiden 1610— 60. Af cand. mag. Gunnar Olsen	428
Christian den Fjerdes Skib paa Skanderborg Sø. Af Orlogskaptajn P. Holek	485

Oversigter.

Topografi og Videnskab. Af Dr. phil. Eiler Nystrøm	499

Anmeldelser.

Johannes Mejers Kort. Af Hugo Matthiessen	519
Hans Fussing: Herremand og Fæstebonde. Af Prof. Knud Fabricius	523
Troels Fink: Udskiftningen i Sønderjylland indtil 1770. Af Prof. Albert Olsen	529
Industriens Historie i Danmark, udg. af Axel Nielsen I. Aksel E. Christensen: Tiden indtil ca. 1730. Af Prof. Albert Olsen	533
Johan Schreiner: Hanseaterne og Norge i 16. Aarh. Af Astrid Friis	535
Erik Lönnroth: Statsmakt och statsfinans i det medeltida Sverige. Af Aksel E. Christensen	544
Adam Afzelius: Die römische Eroberung Italiens. Af Prof. Hartvig Frisch	550
Carsten Høeg: Introduktion til Cicero — Hartvig Frisch: Ciceros Kamp for Republikken. Af Adam Afzelius	553

Nyt fra historisk Videnskab.

Nekrologer: Knud Christian Rockstroh af Jens Johansen. — Jørgen Orik af M. Mackeprang. — Paul J. Reiter: Christiern 2. (C. O. Bøggild-Andersen). — Paul-Erik Hansen: Kejser Karl V og det skandinaviske Norden (Astrid Friis). — Albert Thomsen: Hol- bæks Historie (Hans Knudsen). — Hans Grams Levned, Viden- skabernes Selskab 1742—1942. Carlsbergfondet (R. Paulli). — Harald Jørgensen og Fridlev Skrubbeltrang: Det Classenske Fidei- kommis (Povl Bagge). — Norske Lensrekneskapsbøger (Astrid Friis). — Erik Lönnroth: Medeltidskrönikornes värld (Aksel E. Christensen). — Jesper Svedbergs Levnedbeskrivelse (Bjørn Kornerup). — Per-Adolf Lange: Anders Håkonsson, Folke Almén: Gustav III och hans rådgivare, 1772—89, Bertil Dahlstrøm: Rikets gäld 1788—92 (Harald Jørgensen). — Festskrift til Sven Tunberg (Povl Bagge)	567